SAYHUN

ILMIY AXBOROTNOMASI

ISSN 2992-9164

Scientic bulletin of Sayhun

GULISTON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

GDPI-2022

2023/3

Guliston davlat pedagogika instituti
Sayhun ilmiy axborotnomasi ilmiy-uslubiy jurnali
2023-*yil* 3-*son*

Bosh muharrir: J.X.KARSHIBAYEV – b.f.d., dotsent

Mas'ul muharrir: A.A.QALANDAROV - f.-m.f.b.f.d (PhD), dotsent
N.A.AYAQULOV - f.f.b.f.d (PhD), dotsent

Mas'ul muharrir o'rinbosari: M.B.NIYOZOV – p.f.b.f.d (PhD), dotsent
O.I.SAXOBIDINOVA

TAHRIR HAY'ATI:

Aniq va tabiiy fanlar

f.-m.f.d. prof. M.M.Aripov
f.-m.f.d., prof. A.A.Xaldjigitov
t.f.d., prof. N.Ravshanov
b.f.d., prof. H.X.Qo'shiyev
b.f.d., prof. A.P.Pozilov
b.f.d., prof. G.S.Mirzayeva
b.f.d., dots. U.K.Abduraxmanova
b.f.n., dots. A.T.Karimkulov
b.f.b.f.d. (PhD) Z.M.Maxmudjonov
b.f.b.f.d. (PhD) F.U.Umarov

Ijtimoiy-sivosiy fanlar

t.f.d., akademik A.A.Asqarov
f.f.d., prof. N.A.Shermuhamedova
s.f.d., prof. A.G.Mo'minov
tar.f.d., dots. N.A.Egamberdiyeva
s.f.b.f.d. (PhD) N.A.Saidkulov

Pedagogika

akad., p.f.d., prof. R.Djurayev
p.f.d., prof. G.S.Ergasheva
p.f.d., prof. N.N.Djamilova
p.f.d., prof. O.A.Qo'ysinov
p.f.n., dots. S.I.Qulmamatov

Filologiya

fil.f.d., prof. G.H.Bakiyeva
fil.f.d., prof. A.S.Lixodziyevskiy
fil.f.d., prof. D.R.Djumanova
fil.f.d., prof. O.S.Axmedov
fil.f.d., dots. F.Sh.Qodirova
fil.f.d., dots. G.I.Ergasheva
p.f.d., dots. K.Sh.Muradkasimova
p.f.d., dots. A.B.Raxmonov
p.f.d., dots. G.S.Sabirova
f.f.f.d. (PhD), dots B.Sh.Kurbanov

Texnik muharrir: *A.A.Xudayberdiyev*

"Sayhun ilmiy axborotnomasi" ilmiy-uslubiy jurnali elektron to'plam sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2023-*yil* 9-*martdagi* № 067833 *raqamli guvohnomasi asosida chop etiladi. O'zbekiston Milliy kutubxonasiga* 2023-yil 11-*oktyabrdagi murojaat asosida* ISSN 2992-9164 *tartib raqami berildi.*

SANGZOR DARYOSI O‘RTA, QUYI OQIMIDA UNIONIDAE VA SORBICULIDAE OILASI IKKI PALLALI MOLLYUSKALAR BIOXILMA-XILLIGI, TARQALISHI, ZICHLIGIGA ABIOTIK OMILLAR TA’SIRI

Bobomurodov Zokir Abduqaxxorovich, Jizzax poltexnika instituti, Ekologiya va atrof muxit muxofazasi kafedrasi dotsenti.
e-mail: BobomurodovZ1987@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada Sangzor daryosi o‘rta, quyi oqimida *Unionidae* va *Sorbiculidae* oilasi ikki pallali mollyuskalar bioxilma-xilligi, tarqalishi, zichligiga abiotik omillar ta’siri xaqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *Unionidae*, *Sorbiculidae***,** abiotik, mollyuska, zichlik, daryo, xarorat, sohil, daraja.

ВЛИЯНИЕ АБИТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА БИОРАЗНООБРАЗИЕ, РАСПРОСТРАНЕНИЕ И ПЛОТНОСТЬ СЕМЕЙСТВ UNIONIDAE И SORBICULIDAE В СРЕДНЕМ И НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ РЕКИ САНГЗОР

Аннотация. В статье представлены сведения о влиянии абиотических факторов на биоразнообразие, распространение, плотность двустворчатых моллюсков *Unionidae* и *Sorbiculidae* в среднем и нижнем течении реки Сангзор.

Ключевые слова: *Unionidae, Corbiculidae*, абиотик, моллюск, плотность, река, температура, берег, уровень.

THE INFLUENCE OF ABITIC FACTORS ON BIODIVERSITY, DISTRIBUTION, AND DENSITY OF UNIONIDAE AND SORBICULIDAE FAMILIES IN THE MIDDLE AND LOWER COURSE OF THE SANGZOR RIVER

Abstract. The article presents information about the influence of abiotic factors on the biodiversity, distribution, density of *Unionidae* and *Sorbiculidae* bivalve molluscs in the middle and lower reaches of the Sangzor River.

Keywords: *Unionidae, Sorbiculidae,* abiotic, mollusk, density, river, temperature, coast, level.

Kirish. Inson omili ta’sirida suv havzalariga yangi ikkipallali mollyuska turlarini tasodifan kirib kelishi tarixan shakllangan malakafauna jamoalarining transformatsiyasini yoki ularning inqirozini belgilab bermoqda. Shunga ko‘ra, suv ekotizimlarida ikkipallali mollyuska turlarining zamonaviy holatini baholash, inqirozga moyil jamoalari populyasiyalarini aniqlash, iqtisodiy ahamiyatga molik turlarini amaliyotga joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Sangzordaryo sohilining suv ekotizimlarida uchraydigan ikki pallali mollyuskalarni inventarizatsiya qilish, ularning suv havzalarida tarqalishiga abiotik va antropogen omillarning ta'sirini aniqlash va istiqbolli turlarini amaliyotga joriy qilish yo'llarini asoslash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Material va metod. Ikki pallali mollyuskalar faunasining xilma-xilligi va tarqalishiga suvning abiotik omillari katta ta'sir ko'rsatadi. Suv xaroratining qulayligi, suv tiniqligining yuqori bo'lishi va uning minarallanish darajasi nisbatan pastligi xududda *Uonionida*e va *Sorbiculidae* turlar sonining nisbatan ko'proq (11 tur) va zichligining katta bo'lishiga olib kelgan[1, 2, 3, 4]. Sangzor daryosining o'rta oqimi G'allaorol yaqinida Sangzor qishlog'i va unga yaqin bo'lgan xududlarda suv harorati 18-22^{0}S, tiniqligi 0,35-0,40 m, oqim tezligi 0,55-0,60 m/sek va minerallanish darajasi 724-822 mg/l. bo'lgan joylarda 1m^{2}da *Uonionidae* oilasi Sinanodonta urug'i *Sinanodonta gibba* 0,9, *S. orbicularis* 1,1, *S. ruerorum* 1,3 tadan tarqalishini ko'rsatdi (1-jadval).

Bu mollyuskalar Sharqiy Osiyo (Yaponiya, Xindixitoy) uchun xarakterli *Sinanodanta s.str* kenja urug'i vakillari hisoblanadi. Ular hudud suv ekotizimlariga xitoy kompleks baliqlarini (xumbosh, oq amur kabilar) iqlimlashtirish natijasida mollyuskalarning lichinkalari - gloxodiyalari bilan birgalikda barcha daryo havzalariga (kanal, suv ombori, baliqchilik xo'jaliklari) tarqalgan [5, 6]. *Colletopterum* urug'i *Colletopterum bactrianum* 0,8, *C. cyreum sogdianum* 1,2, *C. ponderosum volgense* 0,9 tadan tarqalganligi aniqlandi. Ushbu turlar asosan loyli biotoplarda uchraydi, aksincha toshloq va qumloq biatoplarda uchramadi. Ekologik guruhlari peloreofil va reofillar ekanligi aniqlandi.

Xududda *Euglesidae* va *Pisididae* oilasi turlari uchramadi, ularning tarqalishiga suv harorati, tiniqligi va minerallanish darajalari cheklovchi omillar sifatida ta'sir ko'satgan bo'lishi mumkin [7, 8]. G'alllaorol xududi Sangzor qishlog'i yaqinidagi suv ekotizimlarida *Sorbiculidae* oilasi kiruvchi turlar 1 m^2 joyda *Corbicula cor* 1,1, *C. fluminalis* 1,6, *C. purpurea* 1,3 *Corbiculina tibetensis* 3,9, *C. ferghanensis* 3,2 tadan uchraydi [9].

Natijalar. Sangzor daryosining quyi oqimi Jizzax shaxridan kiyingi xududlarida sekin oqar qismlarida *Uonionidae* va *Sorbiculidae* oilasi mansub bo'lgan ikkipallali mollyuskalarning 7 turi tarqalgan (1-jadval). Sangzor daryosining kuyi oqimida suv tiniqligi sezilarli darajada pasayadi, suv minerallashuvi o'rtacha 882-942 mg/l ga (maks. 1000-1082 mg/l) oshgan. Bu daryoning quyi qismida ikkipallali mollyuskalar turlarining kamayishiga (7 tur) sabab bo'lgan. Bundan toshqari suvda organik moddalar miqdori ham ortib borishi kuzatildi. Daryoning Jizzax shaxridan o'tgandan kiyingi xuddlarida suv minerallanish miqdorining oshib borishi daryoga kelib quyiladigan ko'plab katta-kichik kanallar va kollektor-zovurlarning suviga bog'liq. Masalan, Sangzor daryosiga kelib quyiladigan kollektorlar suvida 2019-yilda o'rtacha minerallanish miqdori 680-723 (maks. 962) mg/l, 2020-yilda o'rtacha minerallanish miqdori 690-760 (maks. 1082) mg/l tashkil etgan. Bularning barchasi daryoning o'rta va quyi qismlarida minerallanish miqdorining oshishiga olib keladi va mollyuska tarqalishi va zichligiga tasiri ko'rsatadi.

1-*jadval*

Sangzor daryosi o‘rta va quyi oqimi suvlari fizik ko‘rsatkichlarining *Unionidae* va *Sorbiculidae* oilasi ikki pallali mollyuskalarning zichligi, biotoplarda tarqalishiga ta’siri (*n*=10, m^2/dona)

№	Turlar	Sangzor daryosi o‘rta oqimi. Suvning fizik ko‘rsatkichlari: suv harorati 18-22^{0}S, tiniqligi 0,35-0,40 m, oqim tezligi 0,55-0,60 m/cyek, minerallanishi 724-822 mg/l				Sangzor daryosi quyi oqimi. Suvning fizik ko‘rsatkichlari: harorati 19-24^{0}S, tiniqligi 0,5-0,25 m, oqim tezligi 0,25-0,36 m/cyek, minerallanishi 884-1016 mg/l				Ekologik guruhlari
		o‘rta oqimida zichligi	Biotoplar			quyi oqimida zichligi	Biotoplar			
			toshloq	qumloq	loylar		toshloq	qumloq	loylar	
	***Unionidae* oilasi**, *Sinanodonta urug‘i*									
1.	*Sinanodonta orbicularis*	0,9±0,2	-	-	+	0,6±0,1	-	-	+	peloreofil
2.	*Sinanodonta gibba*	1,1±0,2	-	-	+	0,8±0,2	-	-	+	peloreofil
3.	*Sinanodonta puerorum*	1,3±0,3	-	-	+	0,9±0,2	-	-	+	peloreofil
	Colletopterum urug‘i									
4.	*Colletopterum bastrianum*	0,8±0,1	-	-	+	-	-	-		ryeofil

5.	*Colletopterum cyreum sogdianum*	1,2±0,1	-	-	+	-	-	-	-	ryeofil
6.	*Colletopterum ponderosum volgense*	0,9±0,3	-	-	+	0,4±0,1	-	-	+	pyelolimnofil
	***Sorbiculidae* oilasi,** *Corbiculdae* urug‘i									
7.	*Corbicula cor*	1,1±0,9	-	+	-	-	-	-	-	peloreofil
8.	*Corbicula purpuryea*	1,6±0,3	+	+	-	-	-	-	-	peloreofil
9.	*Corbicula fluminalis*	1,3±0,6	-	+	-	0,5±0,1	-	+	-	peloreofil
	Corbiculina urug‘i									
10.	*Corbiculina tibetensis*	3,9±0,3	-	+	+	2,1±0,2	-	+	+	peloreofil
11.	*Corbiculina ferghanensis*	3,2±0,6	+	+	-	1,9±0,4	+	+	-	peloreofil
Jami turlar:		**11**	**2**	**5**	**7**	**7**	**1**	**3**	**5**	

Ushbu xududda suv xarorati 19-24^{0}S, suv tiniqligi 0,5-0,25 m, oqim tezligi 0,25-0,36 m/sek. va minerallanish darajasi 884-1016 mg/l. bo‘lgan joylarida turlarning 1m^2 dagi o‘rtacha zichligi Uonionidae oilasi Sinanodonta urug‘idan *Sinanodonta gibba* 0,6, *S. orbicularis* 0,8, *S. ruerorum* 0,9, Colletopterum urug‘idan *Colletopterum ponderosum volgense* 0,4, Sorbiculidae oilasi Corbicul urug‘idan *Corbicula fluminalis* 0,5, Corbiculina urug‘idan *Corbiculina tibetensis* 2,1, *C.ferghanensis* 1,9 tadan bo‘ladi. Hududdagi toshloq biotoplarda 1 ta, qumloqlarda 3 ta va loylarda 5 turlar tarqalgan.

Munozara. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, suvning tiniqlik darajasi ikkipallali mollyuskalarning tarqalishi va rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Tiniqlikning pasayishi, ayniqsa, *Sinanodonta gibba, S.orbicularis, S. ruerorum, Colletopterum bactrianum, C. cyreum sogdianum, C. ponderosum volgense* turlarining biotoplarda tarqalishi, zichligi, chig‘anoqlarining o‘zgaruvchanligiga va mollyuskalar massa og‘irligiga ta’sir ko‘satadi. Sangzor daryosi quyi oqimida Jizzax shaxridan o‘tgandan kiyingi xududida O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitobi”ga kiritilgan *Colletopterum bactrianum, C. cyreum sogdianum, Corbicula cor, C. fluminalis, C. purpurea* turlari topilmadi. Bizningcha, ushbu hududdagi suv tiniqligining pastligi va minerallanish darajasining yuqoriligi cheklovchi faktorlar sifatida ta’sir ko‘rsatgan bo‘lishi mumkin [10].

Sangzor daryosi o‘rta oqimida G‘allaorol xududida suvning harorati, tiniqligi, oqim tezligi va minerallanish darajasining *Unionidae* va *Sorbiculidae* oilasi turlari tarqalishi va ekologik guruhlarining xosil bo‘lishiga optimum ekanligi turlar sonining (11 tur) ko‘pligiga va daryoning quyi oqimida Jizzax shahridan o‘tgandan kiyingi xududida tiniqlikning pastligi va minerallanish darajasining REM dan yuqoriligi esa aksincha turla sonining va zichligining kam bo‘lishiga olib kelgan deb xulosa qilish mumkin.

Xulosa. Biotoplarda tarqalgan *Sinanodonta gibba, S. orbicularis, Corbiculina tibetensis* va *Corbiculina ferghanensis* turlar tarqalishi va ko‘payishi yuqori bo‘lgan progressiv turlar ekanligi aniqlandi. Sangzor daryosi suv ekotizimlarida tarqalgan *Colletopterum bactrianum, C. cyreum sogdianum, Corbicula cor, C. fluminalis, C. rurpurea* turlari kamayib ketganligi sababli O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitobi”ga kiritilgan turlar bo‘lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boymurodov N., Izzatullaev Z., Otaqulov B., Egamqulov A., Xojiev M., Bobomurodov Z., Suyarov S. Freshwater Bivalve Molluscs in Artificial Reservoirs of Uzbekistan. International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences. ISSN: 2319-7706 Volume 8 Number 12 (2019). 517-521r.

2. Boymurodov X., Izzatullayev Z., Suyarov S., Otakulov B., Xojiyev M., Bobomurodov Z., Turexanov F. “Хозяйственное значение и охрана эндемичных, редких и малочисленных двустворчатых моллюсков реки зеравшан”. Актуальные проблемы экологии и природопользования сборник научных

трудов международной научно-практической конференции. В трех томах ТОМ 1 Москва, апрель-сентябрь 2020 г. – Москва, 2020. С. 48-52.

3. Boymurodov X. T, Otakulov B. N., Egamqulov A. N., Bobomurodov Z. A., Suyarov S. A. «Bioraznoobraziye krupnыx dvustvorchatыx mollyuskov (mollusca: Unionidae, Corbiculidae) vodoxraniliщ Uzbekistana».O‘zbekiston biologiya jurnali. № 5-2019.30-34 b.

4. Boymurodov X., Izzatullayev Z., Egamqulov A., Otaqulov B., Xojiyev M., Bobomurodov Z. “Биологическых Зеревшана”. Dov 3. – Moskva: RUDN, 2020. C. 52-55

5. Boymurodov X. T., Izzatullayev Z., Egamkulov A., Otakulov B., Xojiyev M., Bobomurodov Z. Современное состояние популяции Colletopterum bactrianum Rolle 1897 в водоемах Узбекистана Bulletin of science and practice Scientific Journal.Volume 6, Issue 1. Т. 6. №1. 2020. С. 21-27.

6. Васільєва Л. А. Перлівницеві Unianidae (Bivalvia) фауни Украини: алозимна й морфологічна мінливість // Автореф. дис канд. биол. наук. – Киев, 2011. – 23 с.

7. Гордзялковский А. В. Водные моллюски – перспективные объекты для биологического мониторинга А. В. Гордзялковский, О. Н. Макурина // Вестник СамГУ: Естественнонаучная серия. 2006. № 7. С. 37 - 43.

8. Гураль Р. І. Конхіометрична мінливість Batavussiana crassa (Bivalvia, Unionidae) у фондових матеріалах Державного природознавчого музею // Наук. зап. Держ. прир. музею. – 2011. – Т. 27. – С. 25-36.

9. Гураль Р. І. Конхіометрична мінливість Batavussiana crassa (Bivalvia, Unionidae) у фондових матеріалах Державного природознавчого музею // Наук. зап. Держ. прир. музею. – 2011. – Т. 27. – С. 25-36.

10. Гураль Р. І. Конхіометрична мінливість Batavussiana crassa (Bivalvia, Unionidae) у фондових матеріалах Державного природознавчого музею // Наук. зап. Держ. прир. музею. – 2011. – Т. 27. – С. 25-36.

11. Zafar M. Makhmudjonov, Khayrullo B. Khakimov, Nilufar A. Mekhmonova Shakhzoda R. Nasriddinova, Seytveli S. Abdurashitov. Biological peculiarities of *Leucozonella retteri.* Baghdad Science Journal. February, 2023 P-ISSN: 2078-8665 2023 E-ISSN: 2411-7986 DOI: https://dx.doi.org/10.21123/bsj.2023.7343.

MAXEWLLNING MOLEKULLARNING TEZLIKLAR BO‘YICHA TAQSIMOTNI KELTIRIB CHIQARISHGA NOODATIY YONDASHUV

Raimov Xolbek Kadirovich, Musurmanova Malohat Arslonbek qizi, Guliston davlat pedagogika instituti “Aniq va tabiiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchilari,
Nabijonova Zuhraxon Muzaffarjon qizi, Hamidova Sevara Musobek qizi va Qlicheva Barchinoy Oqilboy qizi, Guliston davlat pedagogika instituti
1-22 Fizika astronomiya guruhi talabalari,
e-mail: physic-kholbek84@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Maxwell taqsimoti ma’lum boshlang‘ich shartlar asosiga keltirilib chiqariladi. Bunda molekulalarning orasidagi o‘zaro ta’siri, gaz molekulalarida tebranish yoki aylanma harakat hamda gaz molekulalarining bir joydan ikkinchi joyga to‘liq ko‘chish sodir bo‘lmaydi deb faraz qilinadi. Bu maqolani tushinish uchun o‘quvchidan fizkaga va matematikaga oid bilimlar egallangan bo‘lishi zarur.

Ushbu maqola quyidagicha tashkil topgan: (I) Kirish. (II). Maxwell taqsimotini keltirib chiqarilishi. (III) Molekulalar tezliklar uchun taqsimlash funktsiyasi hamda A va B konstantalarni aniqlashi. (IV) Xulosa.

Kalit so‘zlar: Taqsimot funksiyasi, o‘rtach kvadratik tezlik, o‘rta arifmetik tezlik, eng katta ehtimollik tezligi, molekula, Gamma funksiya.

AN UNUSUAL APPROACH TO DERIVING THE MAXWELL VELOCITY DISTRIBUTION OF MOLECULES

Abstract. In this article, the Maxwell distribution was derived based on certain initial conditions, that is, the interaction between molecules was not taken into account, it is hypothesized that vibration or rotational movement of gas molecules or complete migration of gas molecules from one place to another do not happen. In order to understand this article, the student must have knowledge of physics and mathematics.

This article is organized as follows: (I). Introduction. (II). Derivation of the Maxwell distribution. (III) Distribution function for molecular velocities and determination of constants A and B.(IV) Conclusion.

Keywords: Distribution function, root mean square speed, average speed, most probable speed, molecule, Gamma function.

НЕОБЫЧНЫЙ ПОДХОД К ВЫВОДУ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ МАКСВЕЛЛА МОЛЕКУЛ ПО СКОРОСТЯМ

Аннотация. В данной статье распределение скорости молекул по Максвеллу было выведено исходя из определенных начальных условий, т.е. не учитывалось взаимодействие между молекулами, предполагалось, что колебательного или вращательного движения молекул газа или полной миграции молекул газа из одного места в другое не происходит. Для понимания данной статьи нужно обладать знаниями в области физики и математики.

Статья построена следующим образом: (I). Введение. (II). Выведение распределения скорости молекул по Максвеллу. (III) Функция распределения для молекулярных скоростей и определение констант A и B. (IV) Заключение.

Ключевые слова: Функция распределения, среднеквадратическая скорость, среднеарифметическая скорость, наиболее вероятная скорость, молекула, гамма-функция.

Kirish. Maxwell 1859-yilda molekulalarning tezliklar bo‘yicha taqsimoti haqida o‘z nutqida bayon qildi. Maxwell taqsimoti gazlarning kinetik nazariyasiga asos bo‘lib, gazlarning ko‘plab fundamental xususiyatlarini, jumladan, bosim va diffuziya va shu kabi boshqa jarayonlarni tushintirishda juda yaxshi imkoniyatlarni beradi. U gaz molekulalarining o‘rtacha va eng katta ehtimolli tezliklari hamda energiyalarini hisoblash uchun ishlatiladi. Shuningdek, bu taqsimot fizika va kimyodagi elektron uzatish jarayonlari va boshqa hodisalarni tavsiflash uchun ham qo‘llaniladi. Har qanday fizik qonunning ham qo‘llanish sohalari bo‘lgani kabi Maxwell taqsimotining bajarilishi uchun ma’lum cheklovlar e’lon qilinadi, ya’ni qaralayotgan sistema atrof muhit bilan issiqlik muvozanatda bo‘lish hamda tashqi maydon ta’siq qilmasligiga o‘xshash bir nechta shartlar qo‘yiladi [1-3].

II. Maxwell taqsimotini keltirib chiqarilishi.

Maxwell taqsimotini keltirib chiqarishda quyidagi shartlarga tayanamiz:

1) Ideaal gaz juda ko‘p sonli bir xil elastik to‘qnashuv sodir qiluvchi shar-molekulalardan iborat;

2) To‘qnashgandan so‘ng molekulalar harakat yo‘nalishi barcha yo‘nalishlarda teng ehtimollikka ega;

3) Molekulalarning tezligni proyeksiyalari va absolyut qiyamatlarini o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan mustaqil tasodifiy kattaliklar deb qaraymiz.

Molekulalarning tezlik vektori uning berilgan nuqtadagi koordinatasi bilan aniqlanishi mumkin. Biz $\vec{u}$ vektorni x, y va z komponentalari bo‘yich tashkil etuvchilarini, u_x, u_y va u_z shaklda belgilaymiz. Shunday qilib bu uchta komponentalarni quyidagi ko‘rinishda yozamiz [1]:

$$u^2 = u_x^2 + u_y^2 + u_z^2 \qquad (1)$$

Molekulalarning umumiy sonidan N tasi u_x intervalda $u_x + du_x$ komponentasi u_x tezlikka ega bo‘lsin. Bu holatni ifodalovchi funksiyani

$$\frac{dN_{u_x}}{N} = f(u_x)du_x$$
$$dN_{u_x} = Nf(u_x)du_x \ . \qquad (2)$$

Bu yerda dN_{u_x} molekulalarning berilgan u_x va $u_x + du_x$ intervalga to‘g‘ri keluvchi soni, $f(u_x)$ funksiya esa biz qidirayotgan taqsimot funksiyasi.
Matematik jihatdan dN_{u_x}/N nisbat molekulalar tezligining x-komponentasi u_x dan $u_x + du_x$ ga to‘g‘ri keluvch ehtimolligi. (2) formulani koordinataning boshqa komponentalar bo‘yich ham yozish mumkin.

$$dN_{u_y} = Nf(u_x)du_x$$
$$dN_{u_z} = Nf(u_z)du_z \ ,$$

yuqoridagi tenglamalardan ko‘rinadiki, bu uchta ifodani bitta funksionalda ifodalash mumkin va barcha yo‘nalishlar teng ehtimollik ega hamda biror bir yo‘nalish boshqasidan biror bir ortiqcha avfzalikka ega emas [1-2].
Molekulalar tezliginining berilgan komponentalar jumladan, u_x dan $u_x + du_x$, u_y dan $u_y + du_y$, u_z dan $u_z + du_z$ bo‘yicha ehtimolligini quyidagicha yozamiz:

$$\frac{(d^3N_{(u_x)}N_{(u_y)}N_{(u_z)})}{N} = f(u_x)f(u_y)(u_z)du_x du_y du_z \qquad (3)$$

Bundan berilgan tezlik komponentalari u_x dan $u_x + du_x$, $u_x + du_x$, u_y dan $u_y + du_y$ u_z dan $u_z + du_z$ oralig‘ida joylashgan molekulalar sonini topa olamiz:

$$d^3N_{(u_x)}N_{(u_y)}N_{(u_z)} = Nf(u_x)f(u_y)(u_z)du_x du_y du_z \qquad (3a)$$

Bu yerda $d^3N_{(u_x)}N_{(u_y)}N_{(u_z)}$ had tezlik fazosidagi kichik bir hajm elementi $du_x du_y du_z$ ichidagi molekulalar soni [2-3].
Shuningdek, yuqoridagi munosabatdan foydalanib gaz molekulalarining berilgan hajim elmentidagi zichligini ifodalaymiz:

$$\rho = \frac{d^3N_{(u_x)}N_{(u_y)}N_{(u_z)}}{du_x du_y du_z} \qquad (4)$$

(4) formuladan foydalanib (3) ni qayta yozamiz ya’ni:

$$d^3N_{(u_x)}N_{(u_y)}N_{(u_z)} = \rho du_x du_y du_z = Nf(u_x)f(u_y)(u_z)du_x du_y du_z \qquad (5)$$

Bir hadlarni qisqartirib quyidagini olamiz:

$$\rho = Nf(u_x)f(u_y)(u_z)\,, \qquad (6)$$

qaralayotgan tezlik fazosini izotrop deb qarasak (5) ifodani o‘zgarmas deb hisoblasa bo‘ladi:

$$Nf(u_x)f(u_y)(u_z) = constant = NF(u^2) \tag{7}$$

Bu yerda F o‘zgaruvchi tezlik bo‘lgan funksiya

$$u^2 = u_x^2 + u_y^2 + u_z^2 = constant \tag{8}$$

(7) ning fizik ma’nosi shundaki, juda ko‘p sonli to‘qnashuvlardan so‘ng taqsimot barcha yo‘nalishlarda bir xil bo‘ladi. Shuning uchun biz quyidagi shartni kiritamiz(matematikadan ma’lumki funksiyadan hosila olib nolga tenglanishi max va min topishni bildiradi) [3]:

$$dF(u^2) = 0,$$

(8) e’tiborga olib (6) dan hosila olsak,

$$\frac{\partial f(u_x)}{\partial u_x} du_x f(u_y) f(u_z) + f(u_x) \frac{\partial f(u_y)}{\partial u_y} f(u_z) du_y + f(u_x) f(u_y) \frac{\partial f(u_z)}{\partial u_z} du_z \tag{9}$$

(9) tenglamani ikkal tamonini $f(u_x)f(u_y)f(u_z)$ ga bo‘lsak quyidagi tenglamani hosil qilamiz:

$$\frac{1}{f(u_x)} \frac{\partial f(u_x)}{\partial u_x} du_x + \frac{1}{f(u_y)} \frac{\partial f(u_y)}{\partial u_y} du_y + \frac{1}{f(u_z)} \frac{\partial f(u_z)}{\partial u_z} du_z = 0 \tag{10}$$

(10)ni hosil qilamiz, (7) ni differensiallab hamda u^2 ni o‘zgarmaslik shartidan quydagini yozamiz[1-3]:

$$u_x du_x + u_y du_y + u_z du_z = 0 \tag{11}$$

(11) dan ko‘rinadiki u_x, u_y va u_z lar o‘zaro bog‘liq emas. Biz bu tenglamani yechishda Lagrangning nomalum ko‘paytuvchi usulidan foydalanamiz[4-5]:

$$F(u_x, u_y, u_z, \lambda) = f(u_x, u_y, u_z) + \lambda g(u_x, u_y, u_z) \ . \tag{12}$$

Bu yerda $f(u_x, u_y, u_z)$ max yoki min topilishi kerak bo‘lgan funksiya va λ -Lagrangning nomalum ko‘paytuvchisi hamda $g(u_x, u_y, u_z)$ shartini kiritamiz. u_x, u_y, u_z, λ noma’lumlarni (u_x, u_y, u_z) nuqtlar atrofidan qidiramiz. (12) ni o‘ng tamonidagi ikkiinchi had (11) tenglamani chap qismiga teng hamda λ ko‘paytuchchini $2B$ ga teng deb olamiz.

(11) ni $2B$ ga ko‘paytiramiz so‘ng (10) ga hadma-had qo‘shsak quydagini olamiz:

$$\left[\frac{1}{f(u_x)} \frac{\partial f(u_x)}{\partial u_x} + 2Bu_x\right] du_x + \left[\frac{1}{f(u_y)} \frac{\partial f(u_y)}{\partial u_y} + 2Bu_y\right] du_y + \left[\frac{1}{f(u_z)} \frac{\partial f(u_z)}{\partial u_z} + 2Bu_z\right] du_z = 0$$

(13) ni hosil qilamiz [1-3]. Bu tenglamadan $du_x, du_y, du_z \neq 0$ bo‘lsin, u holda, qavus ichidagi ifodalar 0 ga tengligi kelib chiqadi ya’ni:

$$\frac{1}{f(u_x)}\frac{\partial f(u_x)}{\partial u_x}+2Bu_x=0,\quad \frac{1}{f(u_y)}\frac{\partial f(u_y)}{\partial u_y}+2Bu_y=0,\quad \frac{1}{f(u_z)}\frac{\partial f(u_z)}{\partial u_z}+2Bu_z=0$$

$$\frac{1}{f(u_x)}\frac{\partial f(u_x)}{\partial u_x}=-2Bu_x$$

yuqoridagi tenglamadagi $\partial \Rightarrow d$ ga almashtiramiz chunki, bu ifodaning harakterlovchi funksiya faqat u_x ga bog‘liq.

Hosil bo‘lgan tenglamaning har ikkala tamonidan integral olamiz

$$\int\frac{f(u_x)}{f(u_x)}=-\int 2Bdu_x \Rightarrow \ln f(u_x)=-Bu_x^2+\ln A,$$

bu yerda A itegrallash doimiysi bo‘lib boshlang‘ich shartlardan olinadi. Hosil bo‘lgan ifodani ikki tamonini *e* darajaga ko‘taramiz [4-6]:

$$e^{\ln f(u_X)}=e^{\ln f(-Bu_X^2+\ln A)}=e^{-Bu_X^2}e^{(\ln A)}$$

Bundan $$f(u_x)=Ae^{(-Bu_x^2)} \qquad (14)$$

Bu funksiya bizga molekulalarning x komponentasi u_x dan u_x+du_x ega bo‘lgan tezligini ehtimolligini beradi. Yuqoridagi almashtirishlarni u_y va u_z uchun ham bajarib olingan (14) funksiyani (2) ga qo‘ysak quydagini olamiz, quydagilarni olamiz:

$$dN_{u_x}=NAe^{(-Bu_x^2)}du_x,\quad dN_{u_y}=NAe^{(-Bu_y^2)}du_y,\quad dN_{u_z}=NAe^{(-Bu_z^2)}du_z \qquad (15)$$

(14) va (15) ifodalarni (3a) formulaga qo‘yish yo‘li bilan quydagi hosil qilinadi:

$$d^3N_{(u_x)}N_{(u_y)}N_{(u_z)}=NA^3e^{-B\left(u_x^2+u_y^2+u_z^2\right)}du_xdu_ydu_z=NA^3e^{(-Bu^2)}du_xdu_ydu_z. \qquad (16)$$

Demak, molekula $\vec{u}$ va $\vec{u}+d\vec{u}$ intervalida tezlikka ega bo‘lish ehtimolligi quydagicha bo‘ladi [1-4]:

$$\frac{d^3N_{(u_x)}N_{(u_y)}N_{(u_z)}}{N}=A^3e^{(-Bu^2)}du_xdu_ydu_z$$

Bu ifoda Maxwell tezliklar bo‘yicha taqsimot funksiyasi deb ataladi.

III. Molekulalar tezliklar uchun taqsimlash funktsiyasi hamda A va B konstantalarni aniqlashi.

Molekulalar tezliklar uchun taqsimot funksiyasi ifodasini olish uchun $\vec{u}$ dan $\vec{u}+d\vec{u}$ gacha bo‘lgan tezlikka ega bo‘lgan molekulalar sonini ko‘rib chiqamiz. Tezlik fazosida $\vec{u}$ radiusi va qalinligi du bo‘lgan sharsimon qobiqni hisobga olgan

holda bu sonni osongina hisoblashimiz mumkin. Bunday sferik qobiq bilan tugaydigan tezlik vektorlari soni kerakli sonni beradi[1,3].

Tezlik fazosida berilgan $\vec{u}$ radusli qobiqni hajm $4\pi u^2 du$ ga teng. $du_x du_y du_z$ elmentar hajimni sferik koordinatalarda ifodalaymiz. Buning uchun Dekart koordinatalr sistemasidan sferik koordinatalar sistemasiga o‘tamiz
[4-6] koordinatalar sistemasiga o‘tamiz $x = r\sin\theta\cos\varphi,\ y = r\sin\theta\sin\varphi,\ z = \cos\theta$
Yuqoridagi almashtirishlardan foydalanib (16) ni qaytadan yozamiz

$$J(r,\theta,\varphi) = \frac{\partial(x,y,z)}{\partial(r,\theta,\varphi)} = \begin{vmatrix} \frac{x}{r} & \frac{x}{\theta} & \frac{x}{\varphi} \\ \frac{y}{r} & \frac{y}{\theta} & \frac{z}{\varphi} \\ \frac{z}{r} & \frac{z}{\theta} & \frac{z}{\varphi} \end{vmatrix} = r^2 \sin\theta .$$

$$dN_u = \int_0^{\pi}\int_0^{2\pi} NA^3 e^{-Bu^2} u^2 \sin\theta d\theta d\varphi du = \tag{17}$$
$$NA^3 e^{-Bu^2} u^2 \left[\left(-\cos\pi + \cos 0\right)2\pi\right] du = 4\pi NA^3 u^2 e^{-Bu^2} du$$

dN_u / du - nisbat molekulalarning tezliklar bo‘yicha taqsimoti beradi [5].

Noma’lu konstantalarni baholash uchun (17) integralni u ning 0 dan ∞ oraliqda integrallab molekulalarning to‘liq sonini topamiz:

$$N = 4\pi NA^3 \int_0^{\infty} u^2 e^{-Bu^2} du \tag{18}$$

Bu integralni yechishda Gamma funksiyadan foydalanamiz

$$\int_0^{\infty} u^n e^{-Bu^2} du = \frac{1}{2B^{((n+1)/2)}} \Gamma\left(\frac{n+1}{2}\right)$$

<u>*Isbot*</u>: $n = 2$

$$\int_0^{\infty} u^n e^{-Bu^2} du = \begin{vmatrix} t = Bu^2 \\ u = (t/B)^{1/2} \\ du = 1/2(t/B)^{-1/2} dt \end{vmatrix} = \frac{1}{2}\int_0^{\infty}\left(\frac{t}{B}\right)^{1/2} \frac{1}{B} e^{-t} dt = \frac{1}{2B^{3/2}}\int_0^{\infty} t^{1/2} e^{-t} dt = \frac{1}{2B^{3/2}}\Gamma\left(\frac{3}{2}\right)$$

$\Gamma(n+1)/2$ gamma funksiya bizning holatimizda $n = 2$ga teng, buni hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanamiz:

$$\Gamma(n+1) = n\Gamma(n)$$
$$\Gamma(3/2) = \Gamma(1/2+1) = 1/2\Gamma(1/2).$$

Yuqoridagi hisobdan $\Gamma(1/2)$ hadni hisoblashda Gamma funksiyaninig yan bir xossasidan foydalanamiz: $\Gamma(n)\Gamma(1-n)=\frac{\pi}{\sin n\pi}$, ushbu formuladan foydalanib $\Gamma(1/2)$ni hisoblaymiz:

$$\Gamma(1/2)\Gamma(1-1/2)=\frac{\pi}{\sin \pi/2}\Rightarrow \Gamma(1/2)\Gamma(1/2)=\pi \Rightarrow \Gamma(1/2)=\sqrt{\pi}\,.$$

Hisoblashlar natijasini (18) integralning Gamma funksiyaning o‘rniga qo‘yib umumiy zarrachalar soni uchun ifodani olamiz:

$$N=4\pi NA^3\frac{1}{2B^{3/2}}\Gamma\left(\frac{3}{2}\right)=\frac{4\pi NA^3\sqrt{\pi}}{2B^{3/2}} \tag{19}$$

(19) qisqartirib hamda A ga nisbatan yechsak quydagini olamiz [1-2]:

$$A=\sqrt{B/\pi} \tag{20}$$

Molekulalarning kvadratik, o‘rta arifmetik hamda eng katta ehtimolly tezligi.

Molekulalarning kvadratik tezligini tapaylik. Bunda munosabatdan foydalanamiz:

$$\overline{u^2}=\frac{\int_0^\infty u^2 dN_u}{\int_0^\infty dN_u} \tag{21}$$

Bu integralni yechishda (17) integralni natijasini (21) ga qo‘yamiz[1-3]:

$$\overline{u^2}=\frac{\int 4\pi NA^3u^4e^{-Bu^2}du}{\int_0^\infty 4\pi NA^3u^4e^{-Bu^2}du}=\frac{\cancel{\int_0^\infty 4\pi NA^3u^4\,e^{-Bu^2}du}}{\cancel{\int 4\pi NA^3u^2\,e^{-Bu^2}du}}=\frac{\int_0^\infty u^4e^{-Bu^2}du}{\int_0^\infty u^2e^{-Bu^2}du} \tag{22}$$

(22) munosabatni (18) integral yechimlaridan foydalanib topamiz ya’ni:

$$\overline{u^2}=\frac{\cancel{\frac{1}{2B^{5/2}}}\Gamma\left(\frac{3}{2}\right)}{\cancel{\frac{1}{2B^{3/2}}}\Gamma\left(\frac{3}{2}\right)}=\frac{B^{3/2}}{B^{5/2}}=\frac{1}{B}\frac{\Gamma\left(\frac{3}{2}+1\right)}{\Gamma\left(\frac{1}{2}+1\right)}=\frac{1}{B}\left[\frac{\frac{3}{2}\Gamma\left(\frac{3}{2}\right)}{\frac{1}{2}\Gamma\left(\frac{1}{2}\right)}\right]=\frac{1}{B}\left[\frac{\frac{3}{2}\cdot\frac{1}{2}\cancel{\Gamma\left(\frac{1}{2}\right)}}{\cancel{\frac{1}{2}\Gamma\left(\frac{1}{2}\right)}}\right]=\frac{3}{2B},$$

bunda ko‘rinadiki $\overline{u^2}$ quydagiga teng bo‘lar ekan:

$$\overline{u^2}=\frac{3}{2B}. \tag{23}$$

Bitta molekulaning o‘rtacha kinitik energiyasi quydagi formula bilan aniqlanadi:

$$\frac{1}{2}m\overline{u^2}=\frac{1}{2}\left(\frac{3}{2B}\right)=\frac{3}{2}k_BT\Rightarrow B=\frac{m}{2k_BT}.$$

Yuqoridani ifodani (23) ga qo‘ysak biz uchun molekulalarning *o‘rtacha kvadratik tezlik* formulasini olamiz [1-3]:

$$\bar{u}=\sqrt{3k_BT/m}, \tag{24}$$

olingan natijani (20) ga qo‘yib *A* ni topamiz:

$$A=\sqrt{\frac{m}{2\pi k_BT}} \tag{25}$$

(17) ifodaga yuqorida topilgan (23) hamda (24) larni mos ravishda qo‘yib Maxwell taqsimotini ifodasini olamiz [1-3]:

$$dN_u=4\pi N\left(\frac{m}{2\pi k_BT}\right)^{3/2}u^2e^{-\frac{m}{2k_BT}u^2}du \tag{26}$$

Yuqori olingan (26) formuladan o‘rta arifmetik tezlik formulasini keltirib chiqaramiz. Bunda biz umumiy ko‘rinish integraldan foydalanamiz [4-5]:

$$\bar{u}_a=\frac{1}{N}\int_0^\infty udN_u=\frac{1}{N}\int_0^\infty u4\pi N\left(\frac{m}{2\pi k_BT}\right)^{3/2}u^2e^{-\frac{mu^2}{2k_BT}}du=\frac{4}{\sqrt{\pi}}\left(\frac{m}{2\pi k_BT}\right)^{3/2}\int_0^\infty u^3e^{-\frac{mu^2}{2k_BT}}du\Rightarrow$$

$$\Rightarrow\left|\begin{array}{c}u^3du=1/2u^2\,d\left(u^2\right)\\ \frac{mu^2}{2k_BT}=g\\ d\left(u^2\right)=\frac{2k_BT}{m}dg\end{array}\right|\Rightarrow\frac{4}{\sqrt{\pi}}\left(\frac{m}{2\pi k_BT}\right)^{3/2}\frac{1}{2}\left(\frac{2k_BT}{m}\right)^2\int_0^\infty ge^{-g}dg=\sqrt{\frac{8k_BT}{\pi m}}, \tag{27}$$

bu ifoda molekulalarning o‘rta arifmetik tezligini hisoblash uchun formuladir.

Eng katta ehtimolli tezlik formulasini keltirib chiqarishda differensial hisobning ba’zi qisimlarini eslab o‘tamiz. Berilgan funksiyaning maxmum yoki minumini topish uchun $df_u/du=0$ bajarilishi kerak. Shuning uchun, Maxwell taqsimoti uchun olingan funksiyadan tezlik bo‘yich hosila olamiz [1-3]:

$$\frac{df_u}{du}=4\pi N\left(\frac{m}{2\pi k_BT}\right)^{3/2}\frac{d}{du}\left(u^2e^{-\frac{mu^2}{2k_BT}}\right)=C\left\{2ue^{-\frac{mu^2}{2k_BT}}+u^2e^{-\frac{mu^2}{2k_BT}}\left(-\frac{mu}{k_BT}\right)\right\}=0$$

Bu ifodadagi $C\neq 0$ deb hisoblab, qavsni ichidagi ifodaning nolga tenglab yechamiz:

$$2u = u^2\left(-\frac{mu}{k_BT}\right) \Rightarrow u_e = \sqrt{\frac{2k_BT}{m}}\ , \qquad (28)$$

bu topilgan ifoda molekulalarning berilgan haroratdagi eng katta ehtimoliy tezligi formulasidir [1-3].

IV. Xulosa.

Kichik molekulyar tezliklar uchun Maxwell taqsimot funksiyasi kvadratik funksiya sifatida ortadi;

Molekulyar tezlikning kattaligi oshgani sayin, kamayuvchi had bo‘lgan eksponensial funktsiya muhim o‘rin tuta boshlaydi. Natijada Maxwell taqsimoti funksiyasi dastlab ortib, maksimal qiymatga erishadi, keyin esa eksponensial ravishda kamayadi;

Maxwell taqsimot funksiyasi $f_u = dN_u/du$ tezlik $u = 0$ hamda $u = \infty$ da nolga teng bo‘ladi, ya’ni molekula har doim chekli tezlik bilan tarqaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Р. В. Телесин. Молекулярная физика. Москва.; “Высшая школа” 1973. 41-51 с.

2. А. К. Кикоин, И. К. Кикоин. Молекулярная физика. Москва.; “Наука”. 1976. 60-77 с.

3. Ландау Л. Д., Ахиезер А. И., Лифшиц Е. М. Курс общей физики. Механика и молекулярная физика. −М.: Наука, 1969, 175-180 с.

4. Г. Корн, Т.Корн, Справочник по математике, III- Москва.: “Наука”. 1974. 98-113, 333-366 с.

5. В. С. Смирнов. Курс высшей математики. Том-III, часть вторая, 558-563 стр.

6. А. С. Дунаев, И. В. Шлычков. Специальная функции. Учебное пособия, Екатеринбург. 2015, 506-510 с.

RESPUBLIKA QISHLOQ XO‘JALIGINING IMKONIYATLARI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Xidiraliyev Komil Esanovich, GulDU “Tabiiy fanlar” fakulteti, “Ekologiya va geografiya” kafedrasi dotsent, geografiya fanlari nomzodi.
e-mail: komil@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada qishloq xo‘jaligi, jumladan O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi sohasining o‘ziga xos jihatlari atroflicha tahlil qilingan. Sohaning bugungi kundagi holati statistik raqamlar asosida o‘rganilgan. Muallif tomonidan tahliliy ma’lumotlar asosida, sohaning kelgusidagi ustuvor yo‘nalishlari qayd etilgan va rivojlantirish bo‘yicha takliflari berilgan.

Kalit so‘zlar. Qishloq xo‘jaligi, aholi, oziq-ovqat, iste’mol, soha, suv, yer, ishlab chiqarish, resurs, iqtisodiyot, yo‘nalish.

ВОЗМОЖНОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В данной статье подробно анализируется сельское хозяйство, в том числе конкретные аспекты аграрного сектора Узбекистана. Изучена сегодняшнее состояние отрасли на основе статистических данных. На основе аналитических данных со стороны автора отмечена будущие приоритеты отрасли и внесена предложения по развитию.

Ключевые слова. Сельское хозяйство, население, продовольствие, потребление, сфера, вода, земля, производство, ресурс, экономика, направление.

OPPORTUNITIES OF AGRICULTURE OF THE REPUBLIC AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract. This article analyzes agriculture in detail, including specific aspects of the agricultural sector of Uzbekistan. The current state of the industry is studied based on statistical data. Based on analytical data from the author, future priorities of the industry are noted and proposals for development are made.

Keywords. Agriculture, population, food, consumption, sphere, water, land, production, resource, economy, direction.

Kirish. Qishloq xo‘jaligi-aholini oziq-ovqat mahsulotlari va iste’mol buyumlariga bo‘lgan ehtiyojini qondirish asosi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining xalq xo‘jaligining boshqa tarmoqlaridan farq qiladigan o‘ziga xos xususiyatlari mavjud:

- tarmoqda ishlab chiqarish yer-suv resurslari, o‘simlik va hayvonot dunyosi, tirik organizmlarning rivojlanishi va o‘zgarish tezligiga bog‘liq;

- tarmoqda bosh ishlab chiqarish vositasi yer resurslari hisoblanadi;

- takror ishlab chiqarish iqtisodiy jarayoni tabiat bilan chambarchas bog‘langan, mahsulot ishlab chiqarish bialogik sikl bilan bog‘liq;

- tuproq-iqlim sharoitiga bog‘liqligi;

- bu tarmoqda suv resurslaridan foydalanish muhim rol o‘ynaydi;

- bu yerda ish vaqti bilan ishlab chiqarish davri mos kelmaydi;

- bu tarmoq o‘zining rivojlanishi jarayonida tabiiy va iqtisodiy sharoitlariga qarab o‘zaro texnologik bog‘liq bir necha tarmoq ishlab chiqarishiga ixtisoslashadi;

- bu yerda tayyor mahsulot (yalpi mahsulotning 20%) ning bir qismi kelgusi davr ishlab chiqarishiga, ishlab chiqarish vositasi (urug‘, em-xashak, chorva va h.k) ga kiradi.

Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligining hayotiy muhimligi quyidagilarda aniqlanadi:

- u aholini oziq-ovqat bilan ta’minlaydi;

- qishloq xo‘jaligi engil va oziq-ovqat sanoati uchun xom ashyoning asosiy massasini beradi;

- qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi mamlakat og‘ir sanoatining rivojlanish sur’atiga va darajasiga samarali ta’sir ko‘rsatadi;

- qishloq xo‘jalik mehnat resurslarini safarbar qilish sohasi sifatida katta ahamiyatga ega;

- qishloq xo‘jaligining respublika iqtisodiyotidagi roli yana shu bilan aniqlanadiki, u umumxalq masalalarini hal qilish uchun zarur bo‘lgan jamg‘arishning muhim manbai hisoblanadi [1].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotning uslubiy asosini ilmiy bilishning ob’ektivlik (xolislik), tarixiylik, sistemalilik, retrospektiv va qiyosiy tahlil usullari tashkil etadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Qishloq xo‘jaligi agrosanoat majmuining yuragi hisoblanib, mamlakat iqtisodiyotining muhim tarmog‘idir. U mamlakat aholisi uchun hech bir narsa bilan almashtirib bo‘lmaydigan oziq-ovqat mahsulotlarining asosiy manbai hisoblanadi. Dunyo ahli sintetik yo‘l asosida yog‘, oqsil va uglevodlarning sintez qilish hisobiga yangi ozuqa resurslarini izlash bilan band. Lekin bu mahsulotlar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘rnini egallaydi, degan gap emas.

Insoniyat taraqqiyoti tarixida ijtimoiy ishlab chiqarish, shu jumladan, tovar-pul munosabatlari alohida o‘rin tutadi. Bu jarayon jahondagi turli mamlakatlarda o‘ziga xos, o‘ziga mos ravishda amalga oshiriladi. O‘zbekistonda bosqichma-bosqich shakllanib, rivojlanib borayotgan bozor munosabatlari respublikaning taraqqiyot darajasini, urf-odatlari, madaniyati va hokazolarni hisobga olgan holda, amalga oshirilmoqda. Xalq xo‘jaligi (iqtisodiyot) ning barcha tarmoqlarida, shu jumladan, qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligida bozor munosabatlarini shakllanishida islohotlarning ustuvor yo‘nalishlari, uning nazariy asoslari, amalga oshirish

xususiyatlari Respublika Prezidenti asarlarida, farmoyishlarida, qonunlarida, Respublika Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan qarorlarda bayon etilgan.

Keyingi yillarda respublikamiz qishloq xo‘jaligini isloh qilish, xususan sohada davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini keng joriy qilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi, qayta ishlovchi va sotuvchi sub’ektlar o‘rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini mustahkamlash, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurstejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq ho‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta’minlash borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda [2].

Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha uzoq muddatga mo‘ljallangan strategiyaning mavjud emasligi yer va suv resurslaridan samarali foydalanishga, sohaga investitsiyalarni keng jalb etishga, ishlab chiqaruvchilarning yuqori daromad olishiga va mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirishga to‘sqinlik qilmoqda. Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qulay agrobiznes muhitini va yuqori qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish, kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash, sohaga bozor mexanizmlarini, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, ilm-fan yutuqlaridan samarali foydalanish hamda kadrlar salohiyatini oshirish bugungi kunning dolzarb mavzusi hisoblanadi [3].

Mazkur holatlarni bartaraf etish maqsadida, O‘zbekiston respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrdagi PF-5853-son Farmoni e’lon qilindi. Ushbu farmonda qishloq xo‘jaligi oldida turgan muammo va echimlar o‘ziga xos ravishda ko‘rsatib berilgan. Bular quyidagilar:

- oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini ta’minlash va iste’mol ratsionini yaxshilash, talab etiladigan miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlari etishtirishni nazarda tutuvchi oziq-ovqat xavfsizligi davlat siyosatini ishlab chiqish va joriy etish;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini xarid qilish va sotishda bozor tamoyillarini keng joriy etish, sifat nazorati infratuzilmasini rivojlantirish, eksportni rag‘batlantirish, maqsadli xalqaro bozorlarda raqobatbardosh, yuqori qo‘shilgan qiymatli qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarishni nazarda tutuvchi qulay agrobiznes muhitini va qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish;

- qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ini modernizatsiyalash, diversifikatsiya qilish va barqaror o‘sishini qo‘llab-quvvatlash uchun xususiy investitsiya kapitali oqimini ko‘paytirishni nazarda tutuvchi sohada davlat ishtirokini kamaytirish va investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish mexanizmlarini joriy qilish;

- yer va suv resurslari, o‘rmon fondidan oqilona foydalanishni nazarda tutuvchi tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish tizimini takomillashtirish;

- qishloq xo‘jaligida davlat boshqaruvi tuzilmasini restrukturizatsiya qilish va yanada rivojlantirishni nazarda tutuvchi boshqaruvning zamonaviy tizimlarini rivojlantirish;

- fermer xo‘jaliklarida mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash, yuqori qo‘shilgan qiymat yaratishga qaratilgan tarmoq dasturlarini ishlab chiqish orqali davlat xarajatlari samaradorligini oshirish va bosqichma-bosqich qayta taqsimlash;

- qishloq xo‘jaligida ilmiy-tadqiqot, ta’lim va maslahat xizmatlarining ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan bilim va ma’lumotlarni tarqatishning samarali shakllarini qo‘llashni nazarda tutuvchi ilm-fan, ta’lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini rivojlantirish;

- qishloq joylarini muvozanatli va barqaror taraqqiy ettirishga ko‘maklashishni nazarda tutuvchi qishloq hududlarini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish;

- zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish orqali statistik ma’lumotlarni to‘plash, tahlil qilish va tarqatishning ishonchli uslublarini joriy etishni nazarda tutuvchi tarmoq statistikasining shaffof tizimini yaratish [4].

Ushbu asosda qaraydigan bo‘lsak, hozirgi davrda bosh vazifa barcha sohalarda bo‘lgani kabi, qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligida ham-bozor iqtisodiyoti qonunlari, mexanizmlari, kategoriyalari talablarini hisobga olgan holda, ko‘proq, sifatliroq va raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish, ularni iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini, shu jumladan, mehnat unumdorligini oshirish, tannarxni pasaytirish, sotish baholarini takomillashtirish, xarajatlar rentabelligini oshirish imkoniyatlarini qidirib topish va ulardan oqilona foydalanish hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqgan holda tahlil qiladigan bo‘lsak, bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi **qishloq xo‘jaligi** (qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi) o‘ziga xos taraqqiyot yo‘lidan bormoqda. Ishlab chiqarish salohiyati fan-texnika yutuqlarini unumli qo‘llagan holda ko‘tarilib bormoqda. Buni asosi sifatida e’tibor beradigan bo‘lsak, 2022-yil qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat) larining umumiy hajmi **364,5 trln**. so‘mni, shu jumladan, dehqonchilik, chorvachilik va ovchilik xo‘jaligi – 352,1 trln. so‘mni, o‘rmon xo‘jaligi – 9,2 trln. so‘mni, baliqchilik xo‘jaligi – 3,2 trln. so‘mni tashkil qilgan.

Darvoqe, qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat) lari yalpi ishlab chiqarishi – sohada o‘z iste’moli va sotish uchun yaratilgan mahsulot va xizmatlarning umumiy qiymatidir. Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat) lari yalpi ishlab chiqarishi dehqonchilik va chorvachilik mahsulot (xizmat) lari yalpi ishlab chiqarishi, ovchilik xo‘jaligida, o‘rmonchilik va yog‘och tayyorlash, baliq ovlash va akvakultura sohasida etishtirilgan mahsulot (xizmat) lar qiymati asosida shakllantiriladi. 2022 yilda qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat) lari hajmi, 2021 yilga nisbatan 103,6 % ni, shu jumladan, dehqonchilik, chorvachilik va ovchilik – 103,6 %, o‘rmon xo‘jaligi – 102,3 %, baliqchilik xo‘jaligi – 101,9 % tashkil qilgan.

Bu yerda shuni alohida takidlash lozimki, qishloq xo‘jaligi, ovchilik xo‘jaligi, o‘rmon xo‘jaligi va baliqchilik xo‘jaligi yagona tizim (soha) asosida faoliyat yuritsada, o‘ziga xos vazifalarni bajaradi.

Masalan, *qishloq xo‘jaligi mahsulotlari*–fermer xo‘jaliklarida, dehqon va tomorqa xo‘jaliklarida hamda qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarda etishtirilgan dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining jami

qiymatini belgilab, qishloq xo‘jaligida mahsulot etishtirishning umumiy hajmini ifodalaydi.

Ovchilik xo‘jaligi esa-ovchilik va yovvoyi hayvonlarni tutish, bu sohalarda xizmat ko‘rsatish shuningdek, parvarishxona va fermalarda hayvonlarni saqlash, ko‘paytirish va davolash xarajatlari hisobga olinadi.

O‘rmon xo‘jaligi – faoliyat turi o‘rmon resurslarini takror ishlab chiqarish va o‘rmon resurslaridan foydalanish, xususan o‘rmonchilik, o‘rmonzorlarni barpo etish va yog‘ochni qayta ishlash tarmoqlari uchun binokorlik yog‘ochlarini etishtirish, shuningdek, yovvoyi holda o‘suvchi o‘rmon mahsulotlarini yig‘ish bilan bog‘liq bo‘lgan sohadir.

Jumladan, *baliqchilik xo‘jaligi* – baliq ovlash va suv bioresurslarini, akvakulturani saqlash, suv bioresurslaridan olinadigan baliq va boshqa mahsulotlarni etishtirish va sotish bo‘yicha faoliyat turi hisoblanadi.

Hududlar kesimida qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat) larining eng yuqori hajmi Samarqand (43 933,0 mlrd. so‘m), Andijon (37 403,9 mlrd. so‘m), Toshkent (35 184,1 mlrd. so‘m), Buxoro (34 102,9 mlrd. so‘m), Farg‘ona (33 395,3 mlrd. so‘m) va Qashqadaryo (33 384,6 mlrd. so‘m) viloyatlarida qayd etilgan. Aksincha kam hajmga ega hududlarga Sirdaryo viloyati (12 342,0 mlrd. so‘m), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (14 359,1 mlrd. so‘m) va Navoiy viloyatini (16 070,5 mlrd. so‘m) keltirib o‘tish mumkin. Nisbiy ko‘rsatkichlarda, Samarqand viloyatining ulushi 12,0 % ni, Andijon va Toshkent viloyatlari mos ravishda 10,3 % va 9,6 % ko‘rsatkich bilan keyingi o‘rinlarni egalladi. Eng kam ulush Sirdaryo viloyati (3,4 %), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (3,9 %) va Navoiy viloyatida (4,4 %) qayd etilgan.

Samarqand va Andijon viloyatlari qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat) larining umumiy hajmi bo‘yicha Respublikada etakchi o‘rinlarni egallashi, mazkur hududlarning go‘sht, sut, kartoshka, sabzavotlar, uzum, meva va rezavorlar kabi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtirishda hududlar orasida yuqori ulushga ega bo‘lganligi bilan izohlanadi. Aksincha, go‘sht, sut, tuxum, kartoshka, sabzavotlar, uzum, meva va rezavorlar kabi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtirishda hududlar orasida Sirdaryo viloyati va Qoraqalpog‘iston Respublikasining kam ulushga ega ekanligini qayd etish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining aholi jon boshiga qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat) lari hajmi joriy narxlarda 10 225,6 ming so‘mni, 2021-yilga nisbatan o‘sish sur’ati 101,5 % ni tashkil etgan. Hududlar kesimida aholi jon boshiga qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot (xizmat) lari hajmining 2021-yilga nisbatan o‘sish sur’atini tahlil qilar ekanmiz, eng yuqori o‘sish sur’ati Buxoro viloyati (102,0 %), Namangan viloyati (101,9 %), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (101,9 %), Navoiy viloyati (101,8 %) va Xorazm viloyatlariga (101,7 %) to‘g‘ri keladi. Aksincha o‘sish sur’ati past hududlarga Surxondaryo (100,2 %), Jizzax (101,1 %), Sirdaryo (101,3 %) va Andijon (101,4 %) viloyatlarini kiritishimiz mumkin.

Bugungi global, hududiy va mahalliy doirada oziq-ovqat muammosini bartaraf etishda, dehqonchilik va chorvachilik sohalarida qo‘llanilayotgan texnika va

texnologiyalar, erishilayotgan yutuqlar o‘zgacha. Respublikamizda 2022-yil etishtirilgan dehqonchilik mahsulotlari barcha toifadagi xo‘jaliklarda 7 994,9 ming t. donli ekinlar (2021-yilga nisbatan 4,7 % ga ko‘p), 3 441,7 ming t. kartoshka (4,7 % ga ko‘p), 11 163,0 ming t. sabzavotlar (2,9 % ga ko‘p), 2 420,7 ming t. poliz (5,9 % ga ko‘p), 2 983,5 ming t. meva va rezavorlar (4,6 % ga ko‘p), 1 760,6 ming t. uzum (3,9 % ga ko‘p) etishtirilgan. Jumladan, 2022-yil barcha toifadagi xo‘jaliklarda yirik shoxli qoramollar bosh soni 13 857,6 ming boshni tashkil qilgan, (2022-yilga nisbatan 2,3 % ga ko‘p), sigirlar 4 965,7 ming boshga (2,1 % ga ko‘p), qo‘y va echkilar 23 623,7 ming boshga (2,8 % ga ko‘p), otlar 269,1 ming boshga (3,4 % ga ko‘p), parrandalar 97 310,2 ming boshga (5,8 % ga ko‘p) etgan. O‘z navbatida, barcha toifadagi xo‘jaliklar tomonidan tirik vaznda 2 726,0 ming t. go‘sht, 11 629,4 ming t. sut, 8 129,3 mln. dona tuxum, 37,3 ming t. jun, 1 302,3 ming dona qorako‘l teri etishtirilgan va 177,4 ming t. baliq ovlangan [5].

Xulosa (Conclusion). Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat va to‘qimachilik sanoati O‘zbekistonning iqtisodiyoti va aholisining farovonligi uchun ulkan ahamiyat kasb etadi. Mamlakat yalpi ichki daromadining uchdan bir qismidan ortiqrog‘i qishloq xo‘jaligining hissasiga to‘g‘ri keladi. Sohada 3,5 milliondan ortiq aholi ish bilan band, va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chet elga sotishdan tushgan tushumlar O‘zbekistonning umumiy eksport daromadlarining 25 foizigacha tashkil qiladi. Qishloq xo‘jaligi-oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish sohasi shu bilan birga butun mamlakat bo‘ylab ko‘plab qishloqlar va kichik shaharlarning iqtisodiy o‘zagi hisoblanadi, zero u joylarda qishloq xo‘jaligidan tashqari boshqa muqobil daromad manbalari mavjud emas.

Mana shunday imkoniyatlarga ega bo‘lgan ushbu sohani kelajakda rivojlantirish va takomillashtirishda, quyidagi ustuvor yo‘nalishlarda ishlarni oqilona yo‘lga qo‘yish lozim:

- soha boshqaruvida davlat ishtirokini kamaytirish va investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit muhofazasini ta’minlash;
- tarmoqni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan davlat xarajatlarini bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish;
- qishloq xo‘jaligida ilm-fan, ta’lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini rivojlantirish;
- qishloq hududlarini rivojlantirish.

Takliflar (Recommendations). Mazkur yo‘nalishlar doirasida qishloq xo‘jaligi (qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi) ni yagona tizim sifatida shakllanishi va rivojlanishida quyidagi takliflarni berishimiz mumkin:

- yer ajratish va uni olib qo‘yishda shaffof tizim yaratish, yerdan foydalanuvchilar huquqlarini kafolatlaydigan tizim yaratish;
- yerlarni noqonuniy ajratish, ulardan xo‘jasizlarcha foydalanish holatlarini keskin kamaytirish;
- qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarni to‘liq xatlovdan o‘tkaziladi;

- respublika hududlarida sug‘orishning suv tejovchi tizimlaridan foydalanishni kengaytirish va ushbu tizimlarni joriy qilishni rag‘batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish;

- hududlarni ixtisoslashtirish, bir joyda bir xil mahsulotlarni etishtirish, agroinnovatsion g‘oyalarni joriy etish, hosildorlikni oshirish va mahsulot sifatini yaxshilashga sharoit yaratish;

- paxta xomashyosi va boshoqli don etishtirishda davlatning ishtirokidan bosqichma-bosqich voz kechish;

- ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarishning samarali integratsiyasini amalga oshirish;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining hosildorligi va raqobatbardoshligini oshirish va hokazo.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A. Ismoilov., O. Murtazayev. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. Darslik. Toshkent - «Moliya» nashriyoti – 2005. 403-b.

2. Mambetnazarov B. B. Qishloq xo‘jaligi korxonalarida ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va diversifkatsiyalashning o‘ziga xos xususiyatlari // Agrosanoat majmui tarmoqlarida innovatsion boshqaruv faoliyatini modernizatsiyalash va rivojlantirish muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – T.:TDAU, 2014.- 32 bet.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrdagi PF-5853-son Farmoni. O‘zbekiston respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi.

4. Ikromova S. A. va boshqalar. Respublikamiz agroiqtisodiyotini rivojlantirishning zamonaviy konseptual asoslari // Agrosanoat majmui tarmoqlarida innovatsion boshqaruv faoliyatini modernizatsiyalash va rivojlantirish muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. –T.:TDAU, 2014.- 46 bet.

5. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Statistik ma’lumotlar. 2023-yil, yanvar.

XX-XXI ASR BOSHLARIDA MIRZACHO‘L VOHASI AHOLISINING XO‘JALIK TURMUSH TARZI VA MODDIY MADANIYATI

Mirzaliyev Ulug‘bek Begmurzayevich, Guliston davlat pedagogika instituti “Ijtimoiy fanlar va san’atshunoslik fanlar” kafedrasi dosenti,
Bobojonov Salohiddin, Guliston davlat pedagogika instituti “Ijtimoiy fanlar va san’atshunoslik fanlar” kafedrasi 5-22 guruh talabasi.

Annotasiya. Mirzacho‘l vohasidagi aholininig ijtimoiy munosabatlari xo‘jalik turmush tarzi,maskanlari va taomlari haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Mirzacho‘l, sovet, mahalliy, xamirli taomlar, aholi, qarindosh, turkiy xalq, voha, millat, urug‘, mehmon, daryo, hudud, madaniyat.

ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ УКЛАД И МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ЖИТЕЛЕЙ МИРЗАЧОЛЬСКОГО БАССЕЙНА В НАЧАЛЕ XX-XXI ВЕКОВ

Аннотация. Приводятся сведения об общественных отношениях жителей Мирзачольского оазиса, хозяйственном образе жизни, их жилищах и питании.

Ключевые слова: Мирзачоль, советский, местный, блюда из теста, население, родственники, тюркский народ, оазис, народ, племя, гость, река, территория, культура.

ECONOMIC LIFESTYLE AND MATERIAL CULTURE OF THE INHABITANTS OF THE MIRZACHOL BASIN AT THE BEGINNING OF THE 20th-21st CENTURIES

Abstract. Information about the social relations of the inhabitants of the Mirzachol oasis, the economic lifestyle, their dwellings and food is given.

Keywords: Mirzachol, Soviet, local, dough dishes, population, relatives, Turkish people, oasis, nation, tribe, guest, river, territory, culture.

Dolzarbligi. O‘rta Osiyodagi yirik dashtlardan bir bo‘lmish Mirzacho‘l deyarli bir million gektarlik tekislikni egallab, birmuncha quruq va keskin iqlim sharoiti bilan mintaqa xalqlari tarixida o‘ziga xos o‘rin egallagan. Shimolda Sirdaryo daryosining o‘rta oqimi bilan chegaralangan Mirzacho‘l janubda va janubi-sharqda Turkiston tog‘ tizmalari va Nurota tog‘igacha cho‘zilib, shimoli-g‘arbda esa Qizilqum cho‘liga tutashib ketgan. O‘zining birmuncha keskin iqlimi va tabiiy shart-sharoitidagi bir qator noqulayliklar tufayli O‘rta Osiyoning nisbatan kam aholi hududlaridan biri sifatida bilingan Mirzacho‘l vohasi qadimgi davr va o‘rta asrlarda

muayyan bir siyosiy-iqtisodiy va madaniy markaz bo‘lishdan ko‘ra ko‘proq ko‘chmanchi chorvador aholi uchun mavsumiy qo‘nalg‘a vazifasini bajarib kelgan. Shu bilan birga o‘rta asrlarda ayrim hukmdor sulolalarning bu yerni Sirdaryo daryosi orqali suv bilan ta’minlab dehqonchilikka mos hududga aylantirishga harakat qilgan hollar ham bo‘lgan.

Metodlar va o‘rganilish darajasi. XX asr boshlarida Mirzacho‘l va atroflari nisbatan aholi maskanlari Begovot, Qo‘shtamg‘ali, Uyas, Qirqtol, Boyovut qishloqlarda istiqomat qiluvchi mahalliy o‘zbek aholi bilan birga bu yerda qozoqlar va tojiklarning ham ota-bobolari istiqomat qilib kelishgan [1. 117]. XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida Sirdaryo viloyati va unga qo‘shni hududlarga ruslar va yana bir qator rus tilli xalqlarning ko‘chirib keltirilishi, XX asrning ikkinchi yarmida esa cho‘lning o‘zlashtirilishi va yangi aholi maskanlarining barpo etilishi natijasida Mirzacho‘l aholisi ham son jihatidan, ham etnik tarkib jihatidan ko‘paya borgan. Ayniqsa, yangi tashkil etilgan aholi maskanlariga asosan Farg‘ona vodiysi, Jizzax, Samarqand va Qashqadaryo viloyatlaridan cho‘lquvarlarning ko‘chirib keltirilishi natijasida bu yerda o‘nlab jamoa xo‘jaliklari (kolxoz), sovet xo‘jaliklari (sovxoz) va qishloqlar paydo bo‘lgan. Mirzacho‘ldagi yangi aholi maskanlarida mamlakatimizning turli hududlaridan keltirilgan aholi ko‘p hollarda aralash mahallalar sifatida yashay boshlagan bo‘lsalar-da, ayrim hollarda har bir viloyat yoki tuman aholisi imkon qadar o‘z yurtdoshlari (viloyat, tuman, qishloq) bilan alohida mahalla yoki qo‘shni bo‘lib yashashga intilishgan. O‘tgan qariyb yarim asrlik vaqt mobaynida turli viloyatlardan ko‘chirib keltirilgan aholi orasida ko‘p jihatdan umumiylik kuzatilsa ham ayrim urf-odatlarda, marosim va tadbirlarda, uy-ro‘zg‘or tutishda birmuncha o‘ziga xosliklar ham saqlanib qolganligi ko‘zga tashlanadi. Bu holat ayniqsa, Farg‘ona vodiysi va mamlakatimiz vohalaridan ko‘chirilgan aholi birmuncha sezilib turadi. Masalaga Mirzacho‘l aholisining ham qadimdan yashab kelayotgan mahalliy aholisi va XX asrning o‘rtalaridan kelib joylashgan o‘zbek aholi taom madaniyati misolida qarab chiqilsa o‘ziga xos rang-baranglik borligi seziladi. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, voha aholisining milliy taomlari, umuman olganda, ovqatlanish madaniyati O‘rta Osiyo xalqlari, xususan, boshqa hududlarda yashovchi o‘zbeklarnikidan katta farq qilmasa-da, ayrim o‘ziga xosliklari borligi ko‘rinadi. Shuningdek, Mirzacho‘lga XX asrning turli yillarida Farg‘ona vodiysi, Jizzax, Samarqand va Qashqadaryo viloyatlaridan ko‘chirib kelingan aholining har birida birmuncha farqli taomlar bugungacha saqlanib kelayotganini ham aytib o‘tish kerak.

Jizzax, Samarqand va Qashqadaryo viloyatlaridan ko‘chirilgan aholi maskanlari aholisining uy-ruzg‘or tutishlari, kundalik turmush tarzida umumiylik bo‘lganidek, taom pishirish madaniyatida ham birmuncha o‘xshashliklar borligi ko‘zga tashlanadi. Xususan, ularda ovqat turlari, sut mahsulotlarining nomlanishi va boshqalarda anchagina o‘xshashliklar bor. Jumladan, Mirzacho‘lning mahalliy aholisi va vodiy o‘zbeklari sut mahsulotlaridan biri – qatiqning suvi suzdirib olinib, tuz qo‘shilib tayyorlangan turi “suzma” deb yuritilsa, vohalardan ko‘chgan aholi ushbu mahsulotni “chakki” deb ataydilar [2]. Shu bilan birga, qatiq yoki suzmaga suv va tuz qo‘shilib tayyorlangan suyuq salqin ichimlik vodiydan ko‘chgan o‘zbek aholisi tomonidan “ayron” deb atalsa, vohaliklar uni “chalop” deb nomlaydilar. Shuningdek, ushbu

salqin ichimlikning tayyorlanishi vodiy va voha aholisida birmuncha farqlanib, birinchisi uni asosan qatiqdan tayyorlasa, vohaliklar, ayniqsa, Qashqadaryodan ko‘chirilgan aholi uni “chakki”, ya’ni suzmadan tayyorlashadi.

Quyida Mirzacho‘lning asosan o‘zbek aholisiga xos bir qator xamirli ovqatlarga to‘xtalib o‘tamiz:

1. *Keskan osh* – ugra. Suzma yoki qatiqqa tilim-tilim qilib kesilgan xamir bo‘laklari qo‘shilib tayyorlanib, murch, to‘g‘ralgan xom piyoz, ivitilgan no‘xot qo‘shib eyiladigan ovqat. Keskan osh ko‘pincha engil hazm bo‘ladigan, shamollash va to‘mov qarshi foydali ovqat sifatida tanovul qilinadi. Xuddi shunga o‘xshash emak turi Farg‘onadan ko‘chgan aholi orasida “ugra” deb yuritiladi. Ushbu taom turi Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” asari (XI asr)da quyidagicha ta’rfilanadi: “*ygrä* – ugra oshi. Bu tutmochdan mayinroq, lazzatliroq” [3. 147].

Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, Mahmud Koshg‘ariy ham ugra taomining turlariga qisqacha ta’rif berar ekan, ulardan bitta turini kasal yoki kasalmandroq kishilarga ichirilishiga urg‘u berganligi diqqatga sazovordir. Koshg‘ariy “ugra”, “tutmoch” kabi xamirli ovqatlar bilan birga yana bir qancha shunga o‘xshash taomlar to‘g‘risida “*qiyma ygrä* – bir xil xamir nomi; uni chumchuqlar tili kabi yupqa va qing‘ir qilib kesiladi”, “*sarmachuq* – ugra oshining bir turi. Xamirni go‘xatday maydalab, kesib tayyorlanadi. Buni kasal va kasalga o‘xshashlar ichishadi” deb yozgan bo‘lib, bundan ko‘rinadiki, qadimgi turklarga xos bunday odat bugungi kungacha saqlanib qolgan.

2. *Tutmoch* – ugraning bir turi. Bu ovaqt Mirzacho‘lga ko‘chgan farg‘onalik aholi vakillari orasida birmuncha saqlanib qolgan [4]. Ushbu ovqat turi qadimgi turklarlarda ancha keng tarqalgan xamirli emaklardan biri hisoblangan. Jumladan, bu haqda quyidagicha batafsil ma’lumot keltirgan: “*tutmach* – turklarning mashhur ovqati. Bu oqat Iskandar Zulqarnaynga nisbatli ovqatdir. Shundayki, Iskandar zulmatidan chiqqach, oziqlari kamayib qolgan odamlar ochlikdan qo‘rqib, unga: “Bizni och quyma, och tutma”, degan gap mazmunida “Bizni tutma, och, qo‘yib yubor, bizlar yurtimizga ketaylik”, - deganlar. Iskandar bilimdonlar bilan kengashgan va ular shu ovaqtni tayyorlaganlar. Bu ovqat gavdaga quvvat berib, yuzni qizartirar, tezda hazm bo‘lmas ekan. Bu ovqat eyilgach, suvidan ham ichilar edi. turklar bu ovqatni ko‘rgach, “*tutmach*”, deb atadilar. Asli *tutma ach*, ya’ni “*och tutma*” demakdir [5. 422].

Xamirli taomlar qadimdan turkiy xalqlarda keng iste’mol qilinadigan emak turi bo‘lganligini Mahmud Koshg‘ariy keltirgan ko‘plab boshqa ma’lumotlar ham tasdiqlaydi. “Devonu lug‘ati-t-turk”da tilga olingan *tutmach*, ya’ni uvalangan xamir solib pishirilgan suyuq umoch oshi bilan bog‘liq an’analar Farg‘ona vodiysida boshqa viloyatlarimizga qaraganda birmuncha yaxshiroq saqlanib qolgan. Xususan, 1928-yilda Namangan viloyatining Kosonsoy tumanida etnografik izlanishlar olib borgan M.Andreyev mahalliy aholining sevimli taomlaridan biri “tutmoch” ekanligiga urg‘u bergan [6. 122].

3. *Yupqa, jupqa* – yumaloq qilib kesilgan yupqa xamir, lavashning bir turi. O‘lchami va yasalishi ham lavash bilan deyarli bir xil. Qizdirilgan qozonga lavash ko‘rinishidagi “yupqa” tashlanib, uning ikki tomoni bir necha almashtirilib chalaroq

pishirib olinadi va ustiga qaymoq surtib olib qo‘yiladi. Navbatdagisi ham xuddi shunday chala pishirib olingach, oldingi “yupqa”ning ustiga taxlanib, qaymoq surtiladi. Shu tariqa bir oila uchun ta’bga ko‘ra 30-40 dona “yupqa” tayyorlanadi. Yupqaga surtiladigan qaymoq ko‘pincha biroz turib qolgan bo‘lishi va xamirga surtishdan oldin alohida qozonchaga solinib, biroz isitib olinadi. O‘zbekistonning ko‘plab viloyatlarida “yupqa” Jizzax, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo aholisinikidan birmuncha farqli tayyorlanadi. Jumladan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “*yupqa* – xamirni chalpakka o‘xshatib yoyib, ustiga yog‘da qovurilgan qiyma, sabzi solib, qozonda pishiriladigan taom; cho‘zma” [7. 87] deb keltirilgan ushbu taom an’anaviy usulda pishirilsa, aytib o‘tilgan viloyatlarda u, yuqorida ta’riflangandek faqat qaymoq qo‘shib pishirilishi ko‘zga tashlanadi. Biroq, “yupqa”ning “g‘ilmindi” yoki “hilmindi” deb ataladigan boshqa bir turi birmuncha boshqacharoq usulda tayyorlanadi. *G‘ilmindi* deb ustiga sut, shakar aralashtirilib tayyorlangan quyuq atala (bo‘tqa) surtilgan yupqaga aytiladi. Lavash ko‘rinishidagi yupqa xamir qizdirilgan qozonda biroz toblantirilib, yumshoq holida ekan qozondan olingach, ustiga atala quyiladi va o‘rtasidan bukilib, ichidagi masalliq oqib ketmasligi uchun xamirning chetlari bir-biriga yopishtirib chiqiladi. Shu tariqa yarim tayyor g‘ilmindi qozondagi issiq yog‘da biroz qizartib olinib dasturxonga tortiladi.

Yupqa taomining tarixi uzoq davrlarga borib taqalib, lavash singari XI-XII asrlarga tegishli turkiy tilli yozma asarlarda uchray boshlaydi. Jumladan, Mahmud Koshg‘ariy asarida bu haqda quyidagicha ma’lumotlar uchraydi: “*jupqa* – yupqa. Bu so‘zning “f” varianti ham bor”, “ *juwqa* – yupqa. Har bir yupqa narsa. Maqolda shunday kelgan *anasï tewlug juwqa yapar, og‘lo‘ tetuk qosha qapar* – onasi hiyla qilib, yupqa non yopsa, bolasi ziyraklik qilib qo‘sha-qo‘sha (ikkita-ikkitadan) og‘ziga soladi”, “*jug‘a* – qat-qat non” [8. 40]. Bundan ko‘rinadiki, deyarli ming yil oldin ham turkiy xalqlarda ushbu taom ham nomi, hamda yasalish usuli bilan bugungi o‘zbeklarnikidan katta farq qilmagan.

Tadqiqot natijalari. Ushbu emak turlarini tayrlash usuli deyarli barcha etnik jamoalarda, xususan, turmush tarzida bir vaqtlar chorvachilik ustuvor bo‘lgan ko‘chmanchi o‘zbek urug‘lari va qozoqlarda o‘xshash bo‘lib, ayrimlari quruq qozonda qotirib olinsa, ayrimlari esa qozonga yog‘ surtilib, yog‘langan issiq qozonga ikki tomoni tez-tez almashtirib tashlab olingan holatda pishirilgan. Shunga o‘xshash holat mamlakatimizning bir qancha hududlarida ko‘zga tashlanadi. Masalan, Farg‘ona vodiysi o‘zbeklarining “turk” urug‘i orasida ancha keng saqlanib qolgan. Ular xamirdan katta va yupqa qilib, aylana shaklda yasalgan nonni qozonda yog‘ solmasdan, qotirib olib, “chevati” deb atagan bo‘lsalar, xuddi shu yo‘sinda qozonda pishirib olingan nonni farg‘onalik quramalar “yuqma”, qipchoqlar esa “jupqa” (yupqa) deb ataganlar [9. 26].

4. *Qatlama*. “Yog‘li xamirdan qatlamlab yog‘ surib, yupqa yoyib yog‘da pishirilgan non, ya’ni qatlama”. Mirzacho‘l aholisi orasida qatlama tayyorlashda birmuncha farqliliklar ham borligi ko‘zga tashlanadi. Masalan, Qashqadaryodan ko‘chgan aholi qatlamaning bir necha qavat qilib tayyorlab, qizigan yog‘da qovurib pishirib, ustiga shakar sepib eyishadi. Bu taom ko‘pincha to‘y-hashamlarda dasturxonga tortiladi.

Alisher Navoiy o‘zining “Muhokamatul-lug‘atayn” asarida “qatlama” so‘zi quyidagicha ovqat turlari bilan birga keltirib o‘tilgan: “Va yana ba’zi emaklardin qaymog‘ va **qatlama** va bulamog‘ va qurut va uloba va mantu va quymog‘ va urkamochni ham turkcha ayturlar” [10. 17].

5. *Chalpak* – qatlamaning bir turi. Sh. Rahmatullaev bu taom turiga shunday izoh bergan: “Chalpak xamirni yupqa yoyib, yog‘da pishiriladigan ovqat... Bu ot o‘zbek tilida chäl - fe’lining “parchala” - ma’nosidan kuchaytirish (takror) ma’nosini ifodalovchi - pä qo‘shimchasi bilan hosil qilingan shakliga –k qo‘shimchasini qo‘shib yasalgan: (chäl Q pä q chälpä)Q k q chälpäk. S. Artiqbaev Toshkent vohasi o‘zbek va qozoq xalqlarining an’anaviy taomlari to‘g‘risida quyidagicha ma’lumot keltiradi: “...qozonda nonning bir turi sifatida tayyorlanadigan *chavati*, *qotirma*, *chalpak*, *cho‘zma*, *qatlama* XX asrda ham aholi o‘rtasida keng tarqalgan. Ularni tayyorlash usullari o‘zbek, qozoq, tojik va boshqa etnik jamoalarda juda o‘xshash. O‘zbeklardagi chalpak qozoqlarda shalpak deb yuritiladi” [11. 65].

Ushbu emak turi bilan bog‘liq ma’lumotga Alisher Navoiyning “Vaqfiya” asarida quyidagicha misolda duch kelamiz: “*...barot bo‘lg‘ay, **chalpak** o‘ttuz botmon, halvo yigirmi botmon, qishning to‘rt oyidakim, qavs va jadi va dalv va hut bo‘lg‘ay, har kuni o‘tmak yuz adadkim, yigirmi botmon uch tangalik et bilan murattab qilg‘aylar*”.

6. *Umoch* – xamirli ovqat turi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “*Umoch* – uvalangan xamir solib pishirilgan suyuq osh” deb ta’riflanadi [12. 284]. Alisher Navoiy ushbu ovqat turi bo‘yicha shunday ta’rif bergan: “Yana *tutmoch* va *umoch* va *kumoch* va *tolg‘on*ni ham turkcha ayturlar”. “Navoiy asarlari lug‘ati”dagi izohga ko‘ra: umoch (yovg‘on umoch), umoch (qattiq xamirni suvga uvalab pishirilgan suyuq ovqat.

Bir qator farg‘onalik tarixchilarning ta’kidlashicha, Farg‘ona viloyatining Oltiariq tumani Povulg‘on qishlog‘ida “Umoch ota” nomi bilan bog‘liq ziyoratgoh mavjud bo‘lib, o‘z vaqtida u haqda yozuvchi Anvar Obidjon shunday fikr bildirgan edi: “Umoch otani “Omochchi ota” so‘zi bilan bog‘lashga ham urinishadi. Bunday kimsalar yaqin o‘tmishda “Umoch” degan taom bo‘lganini, ba’zi bir kampirlar hozirda ham pishirib turishlarini bilmasliklariga guvohi bo‘ldim. Bu shunday ovqatki, ayollar namlangan kaftlarida unni uqalab, xamir shakliga keltirishadi. Kaftidan pilta-pilta bo‘lib to‘kilgan xamir bo‘lakchalarini g‘alvirdan o‘tkazishadi. G‘alvirda qolgan kattaroq bo‘lakchalarni yana kaftda ishqalab maydalashadi. Barmoqdan qaychilab tashlagan tirnoq bo‘laklarini eslatuvchi bu mayda xamirchalar sutga solib qaynatilsa, “Umoch” degan o‘ta mazali taom paydo bo‘ladi”.

7. *Kulchatoy* – shilpildoq. Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand va Jizzax viloyatlarining ko‘pgina qishloqlarida sevib iste’mol qilinadigan xamirli ovqat turi. Ushbu ovqat qozoqlarning eng sevimli taomi beshbarmoqqa o‘xshab ketadi. Yupqa yoyilgan, to‘rtburchak qilib kesib pishirilgan xamir ustiga qo‘y yoki mol go‘shti, sabzi-piyoz aralashtirilib tayyorlangan masalliq qo‘yilib, katta tovoqqa suzilib dasturxonga tortiladi. Zominliklarda kulchatoy sho‘rvasi bilan birga eyiladigan turi ham bor.

Keltirilgan ushbu taomlarning deyarli barchasi nisbatan oddiy ovqat turlari bo‘lib, ko‘proq odatiy hayotda, oila a’zolari uchun tushlik yoki kechki ovqat sifatida tayyorlanadi. Mehmonlar uchun esa odatda umuman boshqa taomlar dasturxonga tortilib, bu bilan mehmonning iloji boricha ko‘nglini olishga harakat qilinadi. Ma’lumki, O‘rta Osiyoda o‘troq aholi mehmon uchun imkon qadar palov tayyorlashga harakat qilinadi. O‘tmishda chorvachilik bilan mashg‘ul bo‘lgan etnik jamoalarda esa, xususan, farg‘onalik qirg‘iz, qipchoq, qurama, turk, yuzlarda va yana bir qator o‘z urug‘ nomini saqlagan o‘zbeklarda mehmon hurmatiga qo‘y so‘yish odati bo‘lgan. Xonadon egalari dastavval so‘yilgan qo‘yning jigari va yog‘idan qovurib, mehmon dasturxoniga tortishgan. So‘ngra qo‘y go‘shtidan sho‘rva tayyorlagan. Turkiy xalqlarning ko‘pchiligida mavjud bo‘lgan mehmon uchun pishgan go‘shtning eng “hurmatli” qismini ulashish odati e’tiborga sazovordir. Bu odat mamlakatimizning bir qancha vohalaridagi qishloqlarda bo‘lgani kabi Farg‘ona vodiysidagi qipchoq, turk, yuz, qurama kabi o‘z urug‘ nomini biladigan o‘zbeklarda ham mavjud.

Bir qator tadqiqotchilarning yozishicha, pishirilgan go‘shtning qaysi qismi “hurmatli” yoki “faxrli” hisoblanishi borasida turkiy xalqlarda umumiy, shuningdek, birmuncha farqli yondashuvlar ham mavjud bo‘lgan. Masalan, XX asr boshlarida yarimo‘troq va yarimko‘chmanchi o‘zbeklarda, ayniqsa, qipchoq va qarluqlarda qo‘yning orqa oyoq qismidagi ilikli suyagi (“to‘qmoloq”) hamda to‘shi va go‘shtli qovurg‘asi eng “faxrli” qismlari hisoblangan. Ko‘pchilik qirg‘iz urug‘larida esa qo‘yning dumg‘aza (ucha)si eng “faxrli” qismi sanalgan [13. 107]. Bunga o‘xshash urf-odatlar Mirzacho‘l vohasining o‘zbek aholisida ham birmuncha saqlanib qolgan.

Xulosa. Mirzacho‘lning ham mahalliy aholisi, ham XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu yerga ko‘chib kelgan aholi tomonidan asosan uy sharoitida tayyorlanadigan xamirli ovqatlar orasida “ugra”, “chevati, chapati”, “chalpak”, “qatlama”, “yupqa”, “g‘ilmindi” kabi engil taomlar yoki nonning yaqin turlari saqlanib qolgan. Ularning bir qismi asosan engil-elpi tanovul qilib olish maqsadida tayyorlansa, bir qismi esa marosimiy taomlar bilan birgalikda dasturxonga tortiladi. Xususan, chalpak ko‘proq ta’ziya bilan bog‘liq marosimlarda, qatlama esa to‘y-hashamlarda mehmonlar dasturxoniga tortiq qilinadi. Yupqa, g‘ilmindi kabi taomlar esa ko‘pincha oilada, bola-chaqaning engil tamaddi qilib olishi uchun tayyorlanadi.

Xullas, Mirzacho‘l aholisining moddiy madaniyati bilan taom madaniyatini xamirli ovqatlar misolida qisqacha tanishib chiqish shundan darak beradiki, vohada mamlakatimizning deyarli barcha viloyatlaridan kelgan aholi madaniyatida o‘zbek xalqiga xos umumiylik ko‘zga tashlanadi. Shu bilan birga, bu masalada ham aholining ota-bobolardan meros an’analarni davom ettirib kelayotganliklari, xalqimiz o‘tmishidagi ham o‘troq dehqonlarga, ham ko‘chmanchi chorvadorlarga xos an’analarning o‘zaro qorishgan holda davom etayotganligiga guvoh bo‘lamiz. Xamirli ovqatlar bilan bog‘liq yaqqol ko‘zga tashlanib turgan xususiyat – bu oradan qariyb ming yil vaqt o‘tganiga qaramay, ajdodlarimiz Mahmud Koshg‘ariy va Alisher Navoiy tilga olgan “ugra”, “tutmoch”, “yupqa”, “qatlama”, “chalpak”, “umoch” kabi

emak turlari bugungi kunda ham ajdodlardan meros o‘laroq xalqimiz dasturxonini bezashda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Голодная степь. 1867-1917. // История края в документах. Отв. ред. Станишевский А. В. – М. “Наука” 1981. – С. 58-59, 101-102;
2. Эрбутаева У. С. XIX аср охири – XX аср бошларида Мирзачўл қозоқларининг ижтимоий-иқтсодий хаёти ва демографияси. – Б. 117-120.
3. Jo‘rayev A. Dala materiallari. Sirdaryo viloyati Yoshlar qishlog‘i.
4. Koshg‘ariy Mahmud. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu-lug‘ot it-turk) // Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 1- tom. - T.: Fan, 1960. - b. 147.
5. Dala materiallari. Sirdaryo viloyati. Mirzaobod tumani, Mirzacho‘l MFY.M.Anorboyeva
6. Koshg‘ariy Mahmud. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu-lug‘ot it-turk) // Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 1- tom. ..., b. 422; Abdulahadov N., Toshpo‘latov I., Nosirova U., Jurabayev U. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi leksik birliklar tadqiqi ..., b. 27.
7. Andreyev M. Poyezdka letom 1928 г. V Kasansayskiy rayon (Sever Ferganы) Известия общества для изучения Таджикистана и Иранских народностей за его пределами. Tom I. – T., 1928. – S. 122;
8. Abdulahadov N., Toshpo‘latov I., Nosirova U., Jurabayev U. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi leksik birliklar tadqiqi ..., b. 27.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Yu harfi. A. Madvaliyev tahriri ostida. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – B. 87.
10. Koshg‘ariy, Mahmud. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu-lug‘ot it-turk) // Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 3- tom. - T.: Fan, 1963. – B. 34, 40, 41.
11. Abdulahadov N., Toshpo‘latov I., Nosirova U., Jurabayev U. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi leksik birliklar tadqiqi. – T.: “Yangi asr avlodi”, 2013. – B. 26. Alisher Navoiy. 20 jildlik. 10-jild. - T.: Fan, 1992. – B. 17;
12. Tog‘ayev T. M. Alisher Navoiy asarlari tilidagi taom nomlari // “O‘zbekistonda xorijiy tillar” ilmiy-metodik elektron jurnal journal.fledu.uz, № 5/2019. – B. 28.
13. Артикбаев С. Значение традиционной пищи в развитии узбеко-казахских этнокультурных взаимоотношений в Ташкентском оазисе // www.ziyouz.com кутубхонаси, - С. 65.
14. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. U harfi. A. Madvaliyev tahriri ostida. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008. – B. 284.
15. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фергана, 1990. – С. 107.

MIRZACHO‘L VOHASI AHOLISINING IJTIMOIY MUNOSABATLARI

Mirzaliyev Ulug‘bek Begmurzayevich, Guliston davlat pedagogika instituti “Ijtimoiy fanlar va san’atshunoslik fanlar” kafedrasi dosenti,
Sharipova Adiba, Guliston davlat pedagogika instituti “Ijtimoiy fanlar va san’atshunoslik fanlar” kafedrasi 29-22 guruh talabasi.

Annotatsiya. Mirzacho‘l vohasi aholisninig ijtimoiy munosabatlari jumladan urf-odatlari qarindoshchilik aloqalari va taomlari haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Mirzacho‘l, qarindosh, turkiy xalq, voha, millat, urug‘, o‘zbek, til, viloyat, turk, qipchoq, aholi.

СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ЖИТЕЛЕЙ МИРЗАЧОЛЬСКОГО ОАЗИСА

Аннотация. Сведения об общественных отношениях жителей Мирзачольского оазиса, включая традиции, родственные связи и питание.

Ключевые слова: Мирзачол, родственник, тюркский народ, оазис, нация, род, узбек, язык, регион, тюрк, кыпчак, население.

SOCIAL RELATIONS OF MIRZACHOL OASIS RESIDENTS

Abstract. Information about the social relations of Mirzachol oasis residents, including traditions, kinship relations and food.

Keywords: Mirzachol, relative, Turkish people, oasis, nation, clan, Uzbek, language, region, Turk, Kipchak, population.

Dolzarbligi. O‘rta Osiyo xalqlari, xususan, mintaqaning turkiy xalqlari nafaqat tili va tarixi bir, balki kundalik turmush tarzi, maishiy hayoti, urf-odatlari, umuman olgand,a etnomadaniyatida umumiylikka ega. Buni Mirzacho‘l vohasi aholisi, ayniqsa, vohaning o‘zbek, qozoq va qirg‘iz aholisi orasida mavjud oila va qarindosh-urug‘chilik atamalari ham tasdiqlaydi.

Bu borada avvalo shuni aytib o‘tish kerak, mintaqa turkiy xalqlari tilida uchraydigan qarindosh-urug‘chilik atamalari asosan turkiy negizda, kichik bir qismi esa forsiy, arab va mo‘g‘ul tiliga xos so‘zlardan tashkil topganligi ko‘zga tashlanadi. Ayniqsa, o‘zbek, qozoq va qirg‘izlarda uchraydigan atamalar qadimgi turkcha va bugungi turkiy tillarning ko‘pchiligida saqlanib qolgan so‘zlar bilan umumiylikka ega. Jumladan, “ota”, “ona”, “o‘g‘il”, “qiz”, “aka”, “uka”, “opa”, “singil” kabi oila ichi va “tog‘a”, “jiyan”, singari yaqin qarindoshlar bilan bog‘liq so‘zlar turkiy tillarning deyarli barchasida bir xil bo‘lib, negizi qadimgi turkcha so‘zlarga borib

taqaladi. Shuningdek, “amaki”, “amma”, “xola” kabi so‘zlar turkiy tillarning bir qismida, xususan, islom diniga e’tiqod qiluvchi turkiy xalqlarda uchrab, ularning kelib chiqishi arab tiliga aloqadordir. Shu bilan birga, “bobo”, “momo” kabi atamalar forsiy tildan o‘zlashgan deb qaralib, so‘zlashuv tilida deyarli qo‘llanilmay, adabiy matnlarda ishlatiladigan “birodar”, “padar” atamalari ham forsiy tildan o‘zlashgan so‘zlar sirasiga kiritiladi. Bundan tashqari, “og‘a” (“aka”?), “ovsin”, “quda”, “quda-anda” so‘zlari mo‘g‘ulchada o‘tgan so‘zlardir [1. 1-12].

Mirzacho‘l vohasi o‘zbeklari tilida qarindosh-urug‘chilik bilan bog‘liq so‘zlar va ularning mazmun-mohiyatiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, avvalo shunga urg‘u berib o‘tish kerak, ularning katta qismi o‘zbek adabiy tili va shevalaridagidan katta farq qilmasligi anglashiladi. Shu bilan birga, voha aholisi orasida qarindosh-urug‘chilik atamalarining ayrim o‘ziga xosliklari ham borligiga duch kelamiz. Bunday holat vohaning qozoq va qirg‘iz aholisi tiliga ham xosdir.

Metodlar va o‘rganilish darajasi. “**Qarindosh**” so‘zi ilk bor Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it-turk” asarida (XI asr) uchrab, “bir qorindan tug‘ilgan ikki bola” ma’nosidadir [2. 386]. Qarindosh-urug‘ ma’nosidagi so‘z qadimgi turklarda “**urug‘**”, “**urug‘-turig‘**”, shunga yaqinroq so‘zlar esa “**qadash**” – “birodarlik, yaqinlik”, “**qaңdash qadash**” – otasi bir aka-ukalar”, “**uya**” – birodar, yaqin” shaklida ishlatilgan. O‘zbek tilida ushbu atamalarning bir qismi qadimgi turkchadagi kabi saqlanib qolgan bo‘lsa, bir qismi esa ma’no yoki fonetik jihatdan birmuncha o‘zgarishga uchragan. Bu holat Mirzacho‘l vohasi aholisi orasida qo‘llaniladigan qarindosh-urug‘chilik atamalari bilan tanishib chiqilganda ham ko‘zga tashlanadi. O‘zbek tilidagi “qarindosh” so‘zi ko‘proq qadimgi turkcha “urug‘”, “urug‘-turig‘” so‘zlari bilan bir ma’noda bo‘lib, ayrim hollardagina “Devonu lug‘at-it-turk”dagi kabi “bir qorindan tug‘ilgan ikki bola” ma’nosida ishlatiladi. Qirg‘izlarda ham “qarindash” so‘zi o‘zbek tilidagi bilan deyarli bir xil ma’noda “qon-qarindosh”, “qarindosh-urug‘” ma’nosida ishlatilishi bilan birga ko‘p hollarda “qiz jiyan”, “singil” (opaning emas, akaning o‘zidan kichik singlisiga nisbatan) ma’nosida qo‘llaniladi [3.356]. Qozoq, no‘g‘oy kabi qipchoq turkchalarida esa “**qaro‘ndas**” so‘zi “tug‘ishgan aka-ukalarning kichik yoshdagi qizlari”, “singil” ma’nosiga ega bo‘lib, shu jihatdan boshqa turkiy tillardan birmuncha farqlanadi. Shu bilan birga, ushbu so‘zning birmuncha farqli shakli Onado‘li turkchasida “**qiz qardash**” so‘zi “singil” ma’nosi qo‘llanilishi “qarindosh” so‘zining qadimgi turkcha va boshqa turkiy tillardagi ma’nosi qozoq va Onado‘li turklari tilida u yoki bu darajada saqlangani ko‘rsatadi.

Biroz quyida birmuncha chuqurroq ko‘rib o‘tiladiganidek, Mirzacho‘l vohasi o‘zbeklarida “singil” so‘zi Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it-turk” (XI asr) asarida qayd etilgan “***Siңil*** *– erkaklarning o‘zidan kichik qiz qardoshi*” ma’nosida saqlanib qolgani diqqatga sazovordir. Aslida “singil” so‘zi Mahmud Koshg‘ariydan qariyb besh yuz yil oldin – Turk xoqonligi (522-744) davrida ham ayni shu ma’noda qo‘llanilgan bo‘lib, Jumladan, Kul Tegin bitiktoshida (732) xoqonlikka tobe qirg‘izlar hukmdori haqida gap borganda Bilga xoqon tilidan shu tariqa ma’lumotlar aks etgan: «*Bars bek edi. Xoqon* [*deb*] *bunda biz ot* (*unvon*) *berdik. Singlim qunchuy* (*xoqonzoda*)*ni* (*xotinlikka*) *berdik*».

Mirzacho‘l vohasi aholisi orasida “qarindosh”, “qarindosh-urug‘” ma’nosida “og‘ayin”, “og‘ayni” atamalari ishlatilishi ham ko‘zga tashlanadi. Jumladan, Zomin tumanidagi qipchoq lahjasida so‘zlashuvchi aholi “og‘ayni” (ag‘ayno‘) so‘zi “qarindosh” va “o‘rtoq” ma’nosida ishlatiladi. O‘zbekistonning bir qator viloyatlarida bu so‘z “qarindosh” ma’nosida birmuncha keng tarqalgan [4.324]. Qashqadaryo viloyati Chiroqchi va unga qo‘shni tumanlarda esa “og‘ayin” so‘zi faqatgina “qarindosh” ma’nosida qo‘llaniladi. Qozoq tilida ham “ag‘ayin” so‘zi shu ma’nodadir. Bu atama ko‘proq qipchoq lahjasida so‘zlashuvchi aholi orasida tarqalgan bo‘lib, ham vohaning mahalliy aholisi, ham boshqa vohalardan ko‘chib kelgan aholi tomonidan ishlatiladi. “Og‘ayin” yoki “og‘ayni” so‘zi o‘zbek adabiy tilida, xususan, Farg‘ona vodiysidan ko‘chganlar orasida “do‘st, o‘rtoq” ma’nosida bo‘lib, shunga o‘xshash holat Toshkent, Buxoro, Samarqand, Qarshi, Shahrisabz kabi yirik shaharlar o‘zbek aholisi orasida ham uchraydi.

O‘zbek qipchoq shevalaridagi ayrim o‘ziga xosliklar uning bugungi o‘zbek adabiy tilidan ko‘ra boshqa turkiy tillarga yaqinligini ko‘rsatadi. chunki qipchoq lahjasi shevalarida o‘zbek adabiy tilidagidan farqli tarzda ataladigan qarindoshlik atamalari ko‘pgina turkiy tillarda aynan ushbu lahjadagidek qo‘llanadi. Zomin guruh shevalari bilan tanishib chiqilsa, bu holat yana-da teranroq ekani ko‘zga tashlanadi. Tadqiqotchilarning yozishicha, ushbu tumanda ayrim qarindoshlik atamalari umumqipchoq lahjasidagidan ham fonetik jihatdan farq qiladi, ayrimlari esa, aksincha, turkiy tillarning ko‘pchiligida uchraydigan ko‘rinishda qo‘llaniladi, biroq o‘zbek adabiy tilida bu tarzda ishlatilmaydi. Zominliklarda qarindoshlarni imkon boricha yaqinlashtirish, har bir qondoshning o‘rni va qarindoshlik darajasini aniq belgilab qo‘yishga intilish kuchli. Chunonchi, zominliklarda otasining ukasi hech qachon “amaki” deb atalmaydi, balki “aka” deb ataladi. Otaning akasi ham “amaki” emas, balki yo “bava” yoki “kattata” (katta-ota) deb yuritiladi [5. 199]. Bunga o‘xshash an’ana Qashqadaryo viloyatining qipchoq lahjasida so‘zlashuvchi tumanlarida – Chiroqchi, Qamashi, Dehqonobod va yana bir qanchasida uchrab, “aka” atamasi tug‘ishgan aka-ukalar orasidagina emas, amakilarga nisbatan ham qo‘llaniladi. Ya’ni aka ukasining bolalari uchun “buva” hisoblanib, akaning bolalari akaning ukasi tomonidan “uka” deb aytiladi. O‘zbeklarning qarluq lahjasida so‘zlashuvchi aholi orasida bunday holatga duch kelinmaydi. Ularda akaning bolalari uchun “jiyan” atamasi ishlatiladi. Qipchoq lahjasida so‘zlashuvchilar “jiyan” deb faqatgina o‘z opasi va singlisining bolalarini atashadi.

Bu holat Mirzacho‘l vohasiga mamlakatimizning turli hududlaridan ko‘chib kelgan aholi orasida ham uchrab, kelib chiqishi Farg‘ona vodiysi bilan bog‘langan aholi orasida “jiyan” so‘zi ham aka-ukaning, ham opa-singilning bolalari uchun qo‘llaniladi. Jizzax, Samarqand va Qashqadaryodan ko‘chgan aholi esa aka-ukaning bolalari uchun “jiyan” so‘zi deyarli ishlatmaydilar.

O‘zbekistonning asosan shimoliy va markaziy hudularida – Xorazmda, Jizzax va Sirdaryo viloyati o‘zbeklarida farzandlar o‘z otasiga “aka” deb murojaat qilishlari ko‘zga tashlanadi. Odatda otasi bor odam farzand ko‘rsa, uni o‘z bolalari “aka” deb atashgan. Qozoqlarda ham otani ko‘p hollarda “äke” deb atash [6. 74] ana shu an’ana bilan bog‘liq bo‘lishi kerak.

Aslida qadimgi turkchada “**qang**”, “**ata**” ko‘rinishlarida bo‘lgan “ota” atamasi o‘rta va so‘nggi o‘rta asrlarga kelib, ayrim turkiy xalqlarda “dada” “aka”, “ake”, “baba” (bobo) shakllarini ola boshlaydi. O‘rxun bitiktoshlarida “qang” shaklida uchraydigan ushbu atama Mahmud Koshg‘ariy davriga kelganda turkiy tillarning ko‘pchiligida iste’moldan chiqib ketadi. Faqatgina Koshg‘ariy bu so‘zni quyidagi so‘z tarkibida berib o‘tish ham buni tasdiqlaydi: “**Qaңdash** – qaңdash – qadash – otasi bir aka-ukalar. Maqolda shunday kelgan: *Qaңdash quma urur, igdish o‘ru tartar* – otasi bir bo‘lganlar oralaridagi adovat sababli bir-birlari bilan kelishmaydilar. Onasi bir bo‘lganlar oralaridagi do‘stlik sababli bir-birlariga yordam beradilar”.

Bugungi kunda turkman tilida shu ma’noda “qaqa” so‘zi uchrab, uni qadimgi turkcha “qang”ning fonetik o‘zgargan ko‘rnishi deb taxmin qilish mumkin.

Rivojlangan o‘rta asrlarda “ota” so‘zi Mahmud Koshg‘ariy tomonidan “**ata** – ota” deb keltirilishi bilan birga, alloma uning “dada” varianti ayrim turkiy elatlarda uchrashiga urg‘u beradi: “**Dädä** – dada, ota (o‘g‘uzcha)” [7. 239]. Shu o‘rinda o‘g‘uz turkchasiga xos so‘z deb keltirilgan ushbu so‘z O‘zbekistonning deyarli barcha viloyatlarida “dada” so‘zi “ota” ma’nosida keng qo‘llanilishini aytib o‘tish kerak [8. 339]. Mamlakatimizning deyarli barcha viloyatlarida bo‘lgani kabi keyingi yillarda Mirzacho‘l vohasida ham “ota” atamasining o‘rnini “dada” so‘zi egallayotgani guvoh bo‘lamiz.

Qadimgi turk oilasida katta o‘rin tutgan “ona” so‘zi “ana” (qalin “a” bilan), “anne” ko‘rinishlarida uchrab, qadimgi turkchada bu so‘z “o‘g”, “ana” shakllarida bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariy davriga kelganda esa “ana” (qalin “a”) so‘zi keng yoyilgan: “**Ana** – ona” [9. 119]. Shuningdek, Mahmud Koshg‘ariy “ona” so‘zining “aba” ko‘rinishida ham ishlatilishini yozib, bu so‘z bilan bog‘liq quyidagicha ma’lumot keltirib o‘tadi: “Aba – ona (o‘g‘uzcha). Qarluq turkmanlari qattiq “p” bilan “apa” deydilar”. O‘zbek tilining ayrim shevalarida, shu jumladan, Mirzacho‘l va Jizzax vohalarida ham “ona” ma’nosida “opa”, “apa”, “äbä” so‘zlari ishlatilib, bu jihatdan ayrim qadimgi turk shevalariga yaqinlik kasb etadi.

“**Ko‘ku** – xola. Bu so‘zning “ko‘kuy” shakli ham bor. To‘g‘risi shudir. *Ko‘kuyum keldi* – xolam keldi, kabi”. Qozoq tilidagi “amaki”, “ota” ma’nosidagi mohiyatan ancha farqlilashgan “ko‘ke” so‘zini hisobga olmaganda, bugungi turkiy tillarda bu so‘z deyarli saqlanmagan. Uning o‘rnida Anado‘li turkchasida “teyze” (tayza), qirg‘izchada “tay-eje” so‘zlari ishlatilsa, o‘zbekchada arabchadan o‘zlashgan “xola” so‘zi qo‘llaniladi. Aslida eski turkiy an’anaga ko‘ra, opa-singillarning bolalari onasining singlisi yoki opasini “xola” deb emas, “apa” (“opa”) deyishgan. Qozoqlarda bu so‘z “äpke” shaklida hozirgacha qo‘llanilmoqda.

Qadimgi turkiylarda qarindosh-urug‘chilik atamalari orasida tug‘ishgan qarindoshlik – “aka-ukalik” va “opa-singillik” bilan bog‘liq atamalar qadrlangan bo‘lib, bu holat hozirgi kungacha o‘z ahamiyatini saqlab keladi. Shuningdek, erkak kishi uchun ayolining aka-ukalari va opa-singillari yaqin sanalib, bu borada ko‘plab atamalar paydo bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariy bu borada quyidagicha ma’lumot keltiradi: “**Yurch** – xotinning o‘g‘il ukasi. Erning aka-ukasi bilan xotinning aka-ukasini farq qilib shunday deyiladi. Erning kichik ukasiga “ini” deyiladi, yoshi katta bo‘lsa “ichi” deyiladi. Erkaklarning o‘zidan kichik qiz ukasiga “siңil” deyilib,

o‘zidan katta qiz birodariga “äkä” deyiladi”. Mahmud Koshg‘ariy “**Ichi** – yoshi katta birodar, aka” deb ochilagan bu atama esa hozirgi turkiy tillarning ko‘pchiligida unutilgan.

Hozirgi kunda Mirzacho‘l vohasida “uka” atamasining sinonimi sifatida ayrim o‘rinlarda “ini” so‘zi ham qo‘llanilib, bu so‘zdan yasalgan “qayni” (qayin-ini) so‘zi birmuncha faol ishlatiladi. Mahmud Koshg‘ariyda “uka” so‘zi uchramaydi, biroq “ini” so‘zi ancha qadimiydir. Alloma “**Ini** – ini, kichik birodar, uka” deb keltirib o‘tadi. Bu so‘z vohadagi qozoq va qirg‘izlarda o‘zbeklarga nisbatan ancha faol qo‘llaniladi.

Mahmud Koshg‘ariy “opa” ma’nosidagi so‘z bo‘yicha quyidagicha ochiqlama berib o‘tadi: “**Acha** – aka, ya’ni katta qiz (opa) ma’nosida. Bu yerda “ch” harfi “k”ga aylangan”. Bu so‘zning qirg‘izchadagi shakli “eje” bo‘lib, hozirgi kunda ham xuddi qadimgi turklardagi kabi ma’noda “opa” o‘rnida qo‘llaniladi. Hatto bu so‘z bilan bog‘liq quyidagicha maqollar ham shakllangan: *Agani ko‘rup ini o‘so‘t, ejeni tuurap siңdi o‘so‘t* – “Akani ko‘rib ini o‘sadi, opaga taqlid qilib singil o‘sadi” [10. 444].

Yuqorida qisqacha to‘xtalib o‘tilganidek eng qadimgi turkiy qarindoshlik atamalaridan biri “singil” bo‘lib, o‘g‘uz lahjasida so‘zlashuvchi Onado‘li turklari, ozarbayjon va turkmanlardan boshqa turkiy xalqlarning ko‘pchiligida bu so‘z saqlanib qolgan. O‘rxun bitiktoshlari (VII – VIII asrlar), “Devonu lug‘at-it-turk” (XI asr) asarlarida bu so‘z uchrab, Koshg‘ariy bu atamaga “**Siңil** – erkaklarning o‘zidan kichik qiz qardoshi, ukasi” deb izoh bergan. Qizig‘i shundaki, O‘zbekistoning ayrim viloyatlarida bo‘lgani kabi Mirzacho‘l vohasida ham bu so‘z “singil”, “singli” ko‘rinishlarida uchrashi bilan birga “uka” shaklida ham onda-sonda ishlatilgan holatlarga duch kelamiz.

Qadimgi turkchada “buvi”, “momo” ma’nosida “achi” so‘zi uchrab, Mahmud Koshg‘ariy bu so‘zga quyidagi ochiqlama beradi: “**Achi** – keksa xotin. Barsag‘anliklar lug‘atida”. Bundan ko‘rinadiki, “achi” so‘z o‘sha davrlarda nisbatan tor doirada qo‘llanilgan atama bo‘lgan. Ayrim o‘zbek shevalarida, xususan, Namangan viloyatida “acha” so‘zi “buvi”, “yoshi ulg‘aygan ayol kishilarga murojaat qilinganda qo‘llaniladigan so‘z” ma’nosidadir. Qashqadaryo viloyati Kitob tumani Omag‘on qishlog‘ida “aja” (äjä) “onaning onasi”, shu tumandagi Bashir qishlog‘ida “buvining onasi” ma’nosida qo‘llaniladi [11. 124]. Qozoq tilida “äje” – bolaning otasining, shuningdek, onasining onasi ma’nosini bildiradi. Qirg‘iz tilida “eje” so‘zi “opa” ma’nosida qo‘llanilishi bilan birga, shu va shu so‘z bilan bog‘liq “ejeke” ko‘rinishida “yoshi katta ayollar”ga nisbatan ishlatiladi. Qizig‘i shundaki, Namangan viloyatining bir qator tumanlari (Namangan, Pop, Uychi)da “eche-qiz” (ächä) “turmushga chiqmasdan (nikohsiz) bola tug‘ib, ota-onasinikida yashayotgan qiz” uchun qo‘llanilib, uning ma’nodoshi “momo-qiz”dir. Bundan ko‘rinadiki, ayrim o‘zbek shevalarida uchraydigan “acha” so‘zi qadimgi turkcha “buvi” ma’nosidagi “achi” bilan bitta negizdandir.

Tadqiqot natijalari. Qadimgi turkiy yaqin qarindoshlik atamalaridan biri “tag‘ay”, “tag‘oyi” so‘zi bo‘lib, Mahmud Koshg‘ariy “**Tag‘ay** – tog‘a” shaklida keltirib o‘tadi. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, “Devonu lug‘ati-t-turk” asarining ilk o‘zbekcha tarjimasini amalga oshirgan S.Mutalibov bu so‘zni “amaki” deb yanglish

o‘girgan. Aslida bu so‘zning arabcha izohida “xalun”, ya’ni “ona tomondan erkak qarindosh” degan mazmunda keltirib o‘tgan. Turkiy tillarning ko‘pchiligida “tog‘a”, “doyi” shakllarida ishlatilgan ushbu atama qipchoq lahjasida so‘zlashuvchi qozoq, no‘g‘oy va qoraqalpoqlarda “nag‘ashi” ko‘rinishida uchrashi diqqatga sazovordir. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, qozoq tilida “nag‘ashi” atamasi keng tarqalganiga qaramay Mirzacho‘l vohasi qozoqlari bu atama o‘rnida ko‘pincha “tag‘a” so‘zini ishlatadilar. Bu vohadagi o‘zbek va qirg‘izlarning ta’siri bo‘lishi ham mumkin. Aslida “nag‘ashi” atamasi mo‘g‘ulcha bo‘lib, bu tilda “nagats” (nag‘ach) atamasi “tog‘a” ma’nosidadir. Shunga o‘xshash qirg‘iz tilining boshqa shevalarida “tay” so‘zi ona tomonidan qarindoshlar ma’nosida keng qo‘llanilsa, qirg‘izchaning janubiy lahjalarida, xususan, Tyanshan va Zomin qirg‘izlarida bu so‘z o‘zbekchadagi kabi “tag‘a” ko‘rinishida ifodalanadi.

Mirzacho‘l vohasida ham O‘rta Osiyoning bir qator hududlarida bo‘lgani kabi qarindosh-urug‘larga, ayniqsa, yaqin qarindoshlarga nisbatan hurmat ko‘rsatish, yaqin olish, erkalash mohiyatida ayrim atamalarga “-ch”, “-sh” kabi qo‘shimchalar qo‘shib ishlatish holatlari uchraydi. Masalan, yosh qiz bolalarga nisbatan “anach”, “anash”, kichik o‘g‘il bolalarga “otach”, opaga nisbatan “opach” kabi. Qizig‘i shundaki, qadimgi turklarda bu an’ana ancha keng yoyilgan bo‘lib, Mahmud Koshg‘ariyda uning quyidagicha shakllariga duch kelamiz:

1) “**Ekach** – o‘zining ortiq ziyrakligi bilan odamlarga xuddi o‘z singlisidek tuyuluvchi yosh qiz; bu so‘z yosh qizlarni sevish, erkalash uchun qo‘lladi”;

2) **“Anach** – ona qiz, ya’ni o‘zining ziyrakligi bilan hammaning onasidek hisoblanuvchi yosh qiz. Bu so‘z qizlarni erkalatish uchun aytiladi”;

3) “**Atach** – xuddi katta kishilardek o‘zini ulug‘sifat (keksa-qari) qilib ko‘rsatuvchi bolaga “atach o‘g‘ul” deyiladi.

Shunga o‘xshash qadimgi turkchada qarindosh-uruqqa mehr ko‘rsatib, “-qi” qo‘shimchasi qo‘shib aytilgan hollar ham kuzatiladi. Mahmud Koshg‘ariy “**Ataqi** – otaginam, otajonim ma’nosidagi mehribonlikni bildiruvchi so‘z” deb ochiqlaydi. Ehtimol, Toshkent va Chimkent o‘zbek shevalaridagi “xola yoki amma”, “kelinoyi” ma’nolaridagi “opoqi” atamasida ham shunga o‘xshashlik bo‘lishi mumkin.

Bo‘la – opa-singillarning bolalari, xolavachcha. Ayrim hududlarda aka-ukalarning bolalari – amakivachchalar bu so‘zni qo‘llanganliklari ko‘zga tashlanadi (Qashqadaryoning ayrim tumanlarida, Jizzax viloyati G‘allaorol tumanlarida, Janubiy Qozog‘istondagi o‘zbeklar yashaydigan Qoramurt qishlog‘ida) [12. 337].

Mirzacho‘lga Zomindan ko‘chib kelgan aholi orasida bu so‘z qo‘llanilib, opa-singillarning bolalari bir-birlariga “bo‘la” deb murojaat qilishadi. Zominda opa-singillarning bolalar uchun ishlatiladigan bu so‘z ancha ardoqli bo‘lib, tadqiqotchilarning yozishicha, so‘zlashuv odobi unchalik ham yumshoq bo‘lmagan Zominda bo‘lalar, yoshi katta-kichikligidan qatiy nazar, o‘zaro “siz”lashib so‘zlashadilar. Qirg‘iz, qozoq, no‘g‘oy va hokazo kabi turkiy tillarning qipchoq

lahjasida so‘zlashuvchi xalqlar kabi o‘zbek qipchoqchasida “bo‘la” so‘zi keng tarqalgan qarindosh-urug‘chilik atamasidir.

Mirzacho‘l vohasi aholisining qarindosh-urug‘chilik atamalarining sezilarli bir qismini nikoh yo‘li bilan qon-qarindosh tutinganda ishlatiladigan so‘zlar tashkil etadi. Bu holat ham o‘zbek, hakm qozoq va qirg‘iz aholi uchun xosdir. Ular orasida “kuyov” va “kelin” qarindoshlari bilan bog‘liq so‘zlar keng tarqalgan.

Mahmud Koshg‘ariy “kuyov” so‘zini “**Kuzagu**” shaklida keltirib, quyidagicha ochiqlama beradi: “**Yufush** – qarindoshlari mol va kiyim bilan yordam berish. Lekin, asosan, kelinlar to‘yanasiga qo‘llanadi. *Yufushlig‘ kelin* ***kuzagu yafash*** *bo‘lur* – yaqinlari tomonidan to‘yanalar bilan hurmatlangan kelin kuyovi tomonidan ham hurmatlanadi” [13. 18].

Shuningdek, voha aholisida “quda-anda”chilik bilan bog‘liq so‘zlar va urf-odatlar ancha kenn yoyilgan. Ayniqsa, “qayin” so‘ziga alohida e’tibor berilib, bu an’ana ancha qadimiy ildizlarga ega. Mahmud Koshg‘ariy bu borada quyidagicha yozadi: “**Qaǯo‘n** (qayin) – qayin-ona, qayin-ota, qayin. Qipchoqlar “z” bilan talaffuz qiladilar. Maqolda shunday kelgan: “*Qadash temish qo‘ymaduq. Qaǯo‘n* (*qayin*) *temish qo‘ymish* – Qarindoshlariga og‘a-ini keldi deyilsa, unga e’tibor berilmadi. Qayin-ona (qayin-ota) keldi deyilgan edi, darrov unga qaradi. Bu maqolni qayin-ona va qayin-otalarni hurmat qilishga qarata kuyovlarga ishlatiladi”; **Qazo‘n-qaznag‘un** (qayin-qaynag‘un) – “Kuyov va kuyovlarning qarindoshlariga aytiladi va qo‘shoq holda ergashtirib ishlatiladi”; “**Tuŋur** – xotinning yaqinlari. Bular aka-ukalar, ota-onalardir”.

Qizig‘i shundaki, qadimgi turkchada quyidagicha uchragan: “**Yazna** – yazna, katta qiz qardosh (opa)ning eri” “**Yaŋga** – yanga. U katta akaning xotini” mazmunidagi so‘zlar O‘rta Osiyo turkiylarida, xususan, mamlakatimiz hududida deyarli o‘zgarmasdan saqlanib qolgan. Jumladan, o‘zbek adabiy tili va shevalarida “yezna”, “yazna” – “pochcha” ma’nosida bo‘lib, uning “yezda”, “jezda”, “jezza” variantlari ham bor.

O‘zbek tilining ko‘pgina shevalarida unutilgan, biroq Mirzacho‘l va Jizzax vohalarida haligacha saqlanib qolgan qarindoshlik atamalaridan bir “baldiz”, “boldiz” so‘zidir. Holbuki, Onado‘li turklari, ozarbayjon, qozoq, no‘g‘oy tillarida bu so‘z keng yoyilib, negizi qadimgi turkchaga borib taqaladi. Mahmud Koshg‘ariy bu so‘z haqida “**Baldo‘z** – xotinning singlisi. Erining singlisiga “baldo‘z” deyilmaydi, “singil” deyiladi” deb yozadi. Baldo‘z – qaynsingil (erkak uchun), xotinning singlisi. O‘zbek tilining asosan o‘g‘uz va qipchoq shevalarida (Xorazm, Toshkent, Jizzax, O‘sh, Uzgan) qo‘llaniladi. Mirzacho‘lga Zomindan ko‘chgan aholi orasida “baldiz” so‘zi uchrab, qadimgi turkchadagi so‘z bilan bir xil ma’noda ishlatiladi. Zominda esa ushbu so‘z 2 ta ma’noda: erkak uchun ayolining singlisi yoki yaqin qiz qarindoshi uchun qo‘llaniladi [14. 199].

Xulosa. Mirzacho‘l vohasi o‘zbek aholisi tilida qo‘llaniladigan qarindosh-urug‘chilik atamalari bilan qisqacha tanishib chiqish orqali voha aholisining nafaqat til boyligi, balki oila va qon-qarindoshlik aloqalarining ildizlari qadimiy ekanligiga guvoh bo‘ldik. Vohaning o‘zbek, qozoq va qirg‘iz aholisi orasida etnomadaniy jihatdan umumiylik qarindosh-urug‘chilik bilan bog‘liq atamalarning

o‘zaro o‘xshashligida emas, bu masalaga aloqador an’analar va tushunchalarning umumiyligi misolida ham o‘z isbotini topadi.

1-Ilova. Voha aholisida orasida qo‘llaniladigan qarindosh-urug‘chilik atamalari

Xotin-qizlar bilan bog‘liq atamalar	**Ma’nosi**	**Erkaklar bilan bog‘liq atamalar**	**Ma’nosi**
Qiz bola, qizcha	Kichik yoshdagi qiz	*O‘g‘il, bolakay, toy*	Kichik yoshdagi o‘g‘il bola
Qizaloq	Voyaga etmagan qiz (taxm. 8-12 yoshdagi qiz)	*O‘g‘il bola*	Voyaga etmagan o‘g‘il (taxm. 8-12 yoshdagi o‘g‘il bola)
Qiz	O‘smir yoshdagi qiz	*Yigit*	O‘smir yoshdagi o‘g‘il bola
Bo‘y qiz, bo‘y etgan qiz	Turmushga chiqishga tayyor qiz	*Bo‘y yigit, bo‘ydoq, er yigit, el kuyov*	Turmush qurishga tayyor yigit
Non sindirilgan qiz, Unashtirilgan qiz	Biror yigitga turmushga uzatish uchun belgilab qo‘yilagan qiz	*Unashtirilgan*	Biror qiz bilan turmush qurish uchun belgilab qo‘yilagan yigit
Kelin, kelinchak, kelin-poshsha	Turmushga chiqqan, farzand ko‘rish arafasidagi ayol	*Kuyov, kuyov-bola, kuyov-to‘ra*	Turmush qurgan, farzand ko‘rish arafasidagi erkak
Xotin, ayol, boy-bicha	Farzandli ayol	*Er, erkak, boy-vachcha*	Farzandli erkak

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rybatzki W. Some Mongolian words in Özbek (I). Beginning with a-, å-, e-, b-, p-, d-, t- // H. Şirin, B. Gül (eds). Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Setkaya Armağanı. – Ankara: Türk Kültürünü Araştıra Enstitüsü Yayınları, 2013. – P. 1-12.
2. Koshg‘ariy, Mahmud. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu-lug‘ot it-turk) // Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 1- tom. – Toshkent: Fan, 1960. – B. 386.
3. Koshg‘ariy, Mahmud. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu-lug‘ot it-turk) // Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 3- tom. – B. 377.
4. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. Mas’ul muharrir Sh.Sh. Shoabdurahmonov. – Toshkent: Fan, 1971. – B. 324.
5. To‘ychiboyev B., Qashqirli Q. Zominning til qomusi. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B. 199.
6. Бекетаев К. Казахско-русский словарь. – С. 74.

7. Koshg‘ariy, Mahmud. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu-lug‘ot it-turk) // Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 3 - tom. – B. 239.
8. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. – B. 339.
9. Koshg‘ariy, Mahmud. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu-lug‘ot it-turk) // Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 1- tom. – B. 119.
10. Киргизско-русский словар. Составител К.К. Юдахин. Книга 1. А – К. – Фрузе, 1985. – С. 356.
11. Jo‘rayev B. Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari. – B. 124.
12. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. T.; – B. 337.
13. Koshg‘ariy, Mahmud. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu-lug‘ot it-turk) // Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 3 - tom. – Toshkent: Fan, 1963. – B. 18.
14. To‘ychiboyev B, Qashqirli Q. Zominning til qomusi. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – Б. 199.

IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNING IJTIMOIYLASHUVI

Axmadova Shahloxon Voxid qizi, Guliston davlat pedagogika instituti “Pedagogika va psixologiya ” fakulteti 6-23-guruh magistri,
e-mail: murodxojayevashahlo@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada siz nogiron bolalarning jamiyatga integratsiyalashuvida yangi pedogogik-psixologik metodikalardan foydalanish usullari, imkoniyati cheklangan bolalarni kundalik hayotga moslashtirish, inklyuziv ta’lim sifatini oshirish texnologiyalari haqida atroflicha bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lasiz.

Kalit so‘zlar: Nogiron bolalar, inklyuziv ta’lim, jamiyatga integratsiyalashuv, pedogogik-psixologik metodika

SOCIALIZATION OF DISABLED CHILDREN

Abstract. In this article, you will gain detailed knowledge and skills about the methods of using new pedagogical and psychological methods for the integration of disabled children into society, adapting children with disabilities to everyday life, and improving the quality of inclusive education.

Keywords: Disabled children, inclusive education, integration into society, pedagogical-psychological methodology

СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ-ИНВАЛИДОВ

Аннотация. В этой статье вы получите подробные знания и навыки о методах использования новых педагогических и психологических методов для интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья в общество, адаптации детей с ограниченными возможностями к повседневной жизни и повышения качества инклюзивного образования.

Ключевые слова: дети-инвалиды, инклюзивное образование, интеграция в общество, педагогика-психологическая методика

Kirish. Biz ushbu tadqiqotni muhim deb hisoblaymiz, bu mavzuda bir qator G‘arb olimlari ilmiy izlanish va tadqiqotlar olib borgan bo‘lsada, mamlakatimizda nogironligi mavjud bo‘lgan insonlarni jamiyat hayotigaayniqsa ta’lim sohasida moslashuvida turli qiyinchiliklar uchrayotgani bois, maqolada ular xususida so‘z yuritiladi.

Butun dunyo metodikalarini oʻrganib, tahlil qilgan holda, jamiyatimizda nogiron insonlar bilan mavjud boʻlgan muammolarni koʻrib chiqish va uni atroflicha yechimini topishga qaratilgan.

- Avvalo biz nogironlik tushunchasi fanga qachon kirib kelgan uning tarifi,maqsadlari,mohiyati haqida qisqacha taqdim etamiz.
- Ikkinchidan, Butun dunyo xalqlarining, rivojlangan davlatlarning nogironlarga boʻlgan munosabatlari va ularga koʻrsatilayotgan imkoniyatlari haqida taqdim etamiz.
- Uchunchidan, Nogiron bolalarni ijtimoiy reabilitatsiya qilishda ikkita qarama-qarshi yondashuv haqida atroflicha malumotlar taqdim etamiz.
- Toʻrtinchidan, bu muammolarni hal qilishda inklyuziv ta'limning oʻrni haqida tadqiqot texnologiyasini taqdim etamiz.

Men uchun inklyuziya - bu yordamga muhtoj va ularga yordam berishga tayyor boʻlgan insonlar jamoasidir (*Mariya Men - Ijodiy birlashish doirasi fondi asoschisi*).

Har bir bolaning qalbida koʻrinmas torlar bor, ularga mohir qoʻl bilan yondashsang , ular juda chiroyli jaranglaydilar (*V. A. Suxomlinskiy*).

Bolalik - bu inson hayotidagi eng muhim bosqich boʻlib, unda shaxsiyat shakllanishi bilan birga, asosiy ijtimoiy koʻnikmalar paydo boʻladi. Bola hayotining ijtimoiy jihati uning atrofidagilar tomonidan qabul qilinishi, tengdoshlari va kattalar dunyosi oʻrtasida oʻzaro bir-birini anglashga erishishdir. Shuni ta'kidlash kerakki, bola hayotining qadri va unga alohida shaxs sifatida qarash masalasi ilk marotaba XIX-asrning oxirida Yevropada mustaqil ilmiy fanlar sifatida pediatriya, pedagogika va bolalar psixologiyasining paydo boʻlishi bilan yuzaga kelgan. Shuni esda tutish kerakki, bolalik bu "katta hayotga tayyorgarlik" bosqichi emas. Biroq, hayot shunday boʻlgani uchun u ijtimoiy va ekzistensial inqiroz bilan birga kechadi. Bu davrda, ya'ni bola oʻzini-oʻzi anglash jarayonida shaxsiyat inqirozini boshdan kechirib, oʻziga va boshqalarga: "Men kimman?", "Men qandayman?", "Nega men bundayman?", "Nega ular men bilan doʻst boʻlishni xohlamaydilar?", "Men katta boʻlganimda nima boʻladi?", "Bir kun kelib oʻlishim rostmi?". Shu oʻrinda aytish joizki, har qanday jamiyatning axloqlilik darajasi uning bolalarga nisbatan munosabati bilan belgilanadi.

Nogironlik - bu qaramlik, maxsus ehtiyojlar mavjudligi hamda ularni qondirishning nogironligi mavjud boʻlmagan odamlar qoʻllaydigan yoʻlidan farqli usuli hisoblanadi. Jamiyat va nogiron kishi oʻrtasidagi munosabatlar allegoriya (*turli optimistic qarashlar*) sifatida ifodalanishi mumkin: Barcha odamlar suvni havodan toʻgʻridan-toʻgʻri oʻzlashtira oladigan jamiyatni tasavvur qiling. Bunday jamiyat uchun ichishga muhtoj boʻlgan odam nogiron boʻladi. Qulay hayotda yashayotgan vaqtimizda biz oʻzimizni hech kimga qaram emas mustaqil sifatida his qilamiz. Ammo, masalan, elektrni oʻchirib qoʻysak, bizga nima boʻladi?. Barchaning turmush tarzi elektr energiyaga bogʻliqligi sababli unga qaramlikni his qilamiz. Nogiron odam boshqalardan faqat qaramligining shakli va sifati bilan ajralib turadi. Qaysidir ma'noda, shuni ta'kidlash kerakki, "odatiylikdan farqlanish" jamiyatda yana bir tuygʻu – "qiziqish"ni uygʻotadi. Boshqa tomondan, Yevropa, AQSh va Rossiyada gʻayritabiy sirklarning mashhurligini qanday izohlash mumkin? Ushbu turdagi sirk

san'atkorlari - siam egizaklari, "gigantlar", "mittilar", "qo‘shimcha" oyoq-qo‘llaridan mahrum yoki ortiqch tana a’zosiga ega odamlar - zamonaviy sportchilar va estrada yulduzlarining shon-sharafi kabi mashhur edi. 1884-yilda xuddi shunday g‘alati sirkda ishtirok etgan "fil odam" - ingliz Jozef Merrikning hikoyasi keng tarqalgan. 50-yillarning oxiri - 60-yillarning boshlaridan. G‘arbiy Evropa va Qo‘shma Shtatlarda nogironlarning huquqlarini himoya qiluvchi ijtimoiy harakat paydo bo‘lgan ularning rahbarlari asosan nogironlarga"qulay muhit" yaratish bilan shug‘ullanishgan ya’ni: jamoat joylarida liftlar, yoritgichlar va Brayl yozuvlari bilan ta’minlash, shu bilan birga, "nogiron" atamasining o‘zi birinchi marta "imkoniyati cheklangan inson" iborasi bilan almashtirilishi taklif qilindi va 2003-yilda Birlashgan Arab Amirliklari, Jazoir, Yaman, Ummon, Iordaniya va Misrda nogironlar huquqlari uchun ijtimoiy harakat tomonidan "JASUR ODAM" atamasi taklif qilingan. 2006-yilda Mark Kuinning "Homilador Alison Lapper" asari tanlov g‘olibi bo‘lgan, haykaltaroshning modeli sakkiz oylik homilador ayol edi. Ayol qo‘lsiz tug‘ilgan, oyoqlari qisman amputant. Rivojlanishdagi bunday og‘ish "Talidomid" preparatini qo‘llashning yon ta’siri bo‘lib, "talidomid falokati" deb ataladi. "Homilador Alison Lapper" - bu deyarli besh metrli oq marmar haykal bo‘lib, u Londondagi Paralimpiya o‘yinlarining ochilishida markaziy ob'ektiga aylangan.

Inklyuziv ta’lim bu – davlat siyosati bo‘lib, nogiron va sog‘lom bolalar o‘rtasidagi to‘siqlarni bartaraf etish, maxsus ta’limga muhtoj bolalarni rivojlanishidagi nuqsonlari yoki iqtisodiy qiyinchiliklaridan qat’iy nazar ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo‘naltirilgan umumta’lim jarayoniga qo‘shishni ifodalovchi ta’lim tizimidir. “Maktablar jismoniy, aqliy, ijtimoiy, emotsional, tilidagi yoki boshqa nuqsonlaridan qat’iy nazar hamma bolalarni qabul qilishi kerak. Ularga ruhiy va jismoniy nuqsoni bor bolalar, boshpanasiz bolalar, ko‘chmanchi xalqlarga tegishli bo‘lgan bolalar, etnik yoki madaniy kamchilikni tashkil etgan oilalarning bolalari kiradi” (Harakat Rejasiga kirish 3 chi band). Inklyuziv ta’lim vazifalari: - Ta’lim muassasasida ta’limda alohida ehtiyoji bo‘lgan imkoniyati cheklangan bolalar va o‘smirlarning ta’lim olishlari uchun zarur psixologo – pedagogik, korreksion sharoitlar yaratish, ularning imkoniyatiga yo‘naltirilgan umumta’lim dasturlari va korreksion ishlarni amalga oshirish orqali ruhiy rivojlanishini, ijtimoiy moslashtirishni amalga oshirish; - Maxsus ta’lim muassasasi o‘quvchilarini umumta’lim maktablari bilan uyg‘unlashtirgan holda faoliyat olib borish yo‘li bilan o‘quvchilarning ta’limdagi tenglik huquqini kafolatlash; - Jamiyatning va oilaning faol ishtirokida nogiron va sog‘lom bolalar o‘rtasidagi to‘siqlarni bartaraf etish, bolaning ehtiyojlarini qondirish, ijtimoiy hayotga erta moslashtirish; 8 Imkoniyati cheklangan bolalar va o‘smirlarni oilalardan ajralmagan holda yashash huquqini ro‘yobga chiqarish;- Jamiyatda imkoniyati cheklangan bolalar va o‘smirlarga muqobil munosabatni shakllantirishdir. Inklyuziv ta’limga kiritishning asosiy tamoyillari:

1. Inklyuziv ta’limning e’tirof etilishi.
2. Inklyuziv ta’limning barcha uchun ochiq bo‘lishi tamoyili.
3. Bog‘lanishning mavjud bo‘lishi tamoyili.
4. Markazlashtirilmagan bo‘lish tamoyili.

5. Inklyuziv ta’limda kompleks yondashish tamoyili.
6. Inklyuziv ta’limda moslashuvchanlik tamoyili.
7. Malakaviylik tamoyili.

Maxsus pedagogika - jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida kamchiliklari bor bolalarning rivojlanishidagi xususiyatlarini o‘rganadigan, ularning ta’lim-tarbiyasi bilan shug‘ullanadigan fandir. Korreksiya so‘zi lotincha-tuzatish, bartaraf etish degan so‘zlardan olingan. Maxsus pedagogika fanining maqsadi – rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar ijtimoiylashuvi, ijtimoiy adaptatsiyasi va reabilitatsiyasini amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni o‘rganish, ulardagi psixofiziologik kamchiliklarni iloji boricha ertaroq tashxis qo‘yib, bartaraf etish, tuzatish yoki bilinmaydigan holga keltirish usullarini belgilash va amaliyotga tatbiq etishdan iborat. Bola rivojlanishidagi nuqsonlar har xil bo‘ladi, ularning ba’zilari batamom bartaraf etiladi, ba’zilari bir qadar tuzatiladi, korreksiyalanadi, bilinmaydigan holga keltiriladi, boshqalari esa kompensatsiyalanadi. Masalan, bola nutqida og‘ir nuqson bo‘lsa, ilk yoshda to‘g‘ri tashkil etilgan logopedik chora-tadbirlar ta’sirida uni to‘liq bartaraf etish mumkin. Boladagi nuqson markaziy nerv sistemasidagi organik kamchiliklar natijasida paydo bo‘lgan bo‘lsa (masalan, aqli zaiflik shunday nuqson jumlasiga kiradi), uni to‘liq bartaraf etib bo‘lmasa ham, biroq kamaytirish, ko‘zga ko‘rinmaydigan, sezilmaydigan darajagacha tuzatish mumkin. Maxsus pedagogika amaliyotida yana shunday toifadagi alohida yordamga muhtoj bolalar kuzatiladiki, 6 ulardagi nuqsonni tuzatib ham, korreksiyalab ham bo‘lmaydi, masalan, tug‘ma ko‘rlik yoki karlikning ayrim turlari shular jumlasidandir. Bunda ko‘rish analizatorining vazifasini sezgi organlariga, eshitish analizatorining vazifasini esa ko‘rish analizatoriga yuklash, ya’ni kompensatsiyalash, o‘rnini bosish mumkin. Ko‘rish qobiliyati zaif bolalar sezgi organlariga tayangan holda barmoqlari bilan Brayl shriftidan foydalanadilar. Bunda harf olti nuqta kombinatsiyasi bilan belgilanadi. Eshitish qobiliyatida muammosi bo‘lgan bolalar esa imoishora, daktil nutqdan, barmoqlar harakati bilan anglatiladigan nutqdan foydalanishlari mumkin.

Nogironlarning sub'ektiv dunyosi boshqa odamlarning sub'ektiv dunyosidan qiymat-semantik o‘ziga xosligi va qobiliyatlari va cheklovlariga nisbatan ko‘proq keskinlik bilan ajralib turadi, chunki zamonaviy madaniyat holati odamlar dunyosini ajratishga asos bo‘ladi ya’ni nogironlar dunyosi va "sog‘lom"lar dunyosi. Shu sababli, nogironlik (va ayniqsa, bolalik davridagi nogironlik) nafaqat jismoniy, balki ijtimoiy-psixologik reabilitatsiyani ham talab qiladi. Nogiron bolalarni ijtimoiy reabilitatsiya qilishda ikkita qarama-qarshi yondashuv mavjud: birinchi yondashuv - bolani jamiyatdan ataylab olib tashlashni, so‘ngra uni o‘z turidan ajratib qo‘yishni o‘z ichiga oladi. Tug‘ilgandan boshlab, maxsus muassasada bo‘lgan holda, izolyatsiya qilingan nogiron kishi kerakli yordamni oladi, lekin ko‘pincha u umidsiz, o‘qimagan, foydasiz va ba’zan o‘zi va jamiyat uchun xavfli deb tan olinadi. Bunday yondashuv sharoitida bolaning ulg‘ayishi va keyingi hayotida notanish va qo‘rqinchli jamiyatga qo‘shilishga bo‘lgan har qanday urinish, qoida tariqasida, muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Ikkinchi yondashuv - ijtimoiy reabilitatsiya imkoniyatini beradi, bu nafaqat nogironni oila muhitida tarbiyalash, balki unga mavjud bo‘lgan boshlang‘ich ko‘nikmalarni o‘rgatish, ijtimoiylashuvi maktabda o‘qishni ham nazarda tutadi, va bu

orqali unga keyinchalik kasb-hunar egallash imkonini beradi. Ijtimoiy faol bola bolalikdan jamiyatga singib ketadi, tengdoshlari va kattalar orasida do‘stlar va hamfikrlar orttira oladi. Hech kimga sir emaski, nogiron bolalar ko‘pincha ajoyib matematik, musiqiy, badiiy va boshqa qobiliyatlarga ega bo‘lib, ularni faqat nogiron shaxs va faol ijtimoiy hayot ishtirokchisi sifatida tarbiyalash va idrok etib aniqlash, qo‘llab-quvvatlash orqali rivojlantirish mumkin. Horijdagi rivojlangan davlatlarda nogiron bolalar bilan ishlash bo‘yicha ma’lum me’yorlari, shakllari va metodlari shakllanib bo‘lgan. Tabiiy-ki, har bir mamlakatda aholining mazkur kategoriyasiga yordam ko‘rsatishning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud bo‘lib, ular milliy xususiyatlar, ijtimoiy-iqtosodiy shart-sharoitlar, psixologik pedagogik an’analar, ma’lum ilmiy yondashuvlarga mo‘ljallanganligi kabilar asosida shakllanadi. Shu bilan birga mazkur bolalarga yordam ko‘rsatishda inobatga olish shart bo‘lgan bir nechta umumiy tendensiyalarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

- Birinchidan, imkoniyatlari cheklangan bolani ijtimoiy hayotga (shu bilan birga ta’lim-tarbiyaga) imkon qadar maksimal darajada integratsiyalash.
- Ikkinchidan, mazkur bolalarni oilada tarbiyalashning ustuvorligi.
- Uchinchidan, kamchiliklarni erta tashxis etish va davolashga yo‘nalganlik.
- To‘rtinchidan, har bir konkret holatda bolani reabilitatsiyasi va abilitatsiyasiga individual yondashish.

Hozirda mazkur tendensiyalarni inobatga oluvchi bir qator dasturlar yaratilmoqda hamdaishlab chiqilmoqda. Mazkur dasturlardan biri BMT tomonidan taklif etilgan – bevosita atrofdagilarga tayangan holdagi Reabilitatsiya (BATR) dasturi bo‘lib, u “barcha nogironlarni reabilitatsiyasi, imkoniyatlarini tenglashtirish va ijtimoiy integratsiyasi maqsadida amalga oshiriluvchi jamiyat rivojlanishi strategiyasidir. Uning maqsadlari: mazkur sohadagi axvolni o‘zgartirish, davlat va jamiyatni jalb etgan holda ta’limiy ishlar olib borish, barcha yordamga muhtoj nogironlarga yordam ko‘rsata oladigan tizimni ishlab chiqish”. BATRning mazmuni - nogiron, uning oilasi va bevosita atrofdagilari ba’zi asosiy reabilitatsion malakalarni o‘zlashtirgan holda reabilitatsiyani mustaqil ravishda amalga oshira olishlari mumkinligidan iborat. Albatta, bu jarayon davomida ularga sog‘liqni saqlash, ta’lim, aholini ijtimoiy ta’minot va ijtimoiy muhofaza sohalarining mos muassasalari yordam ko‘rsatadi. AQShda mazkur sohada “Inklyujen” dasturi faoliyat ko‘rsatadi. Uning asosini “Reabilitatsion Akt” (№ 93-112 qonun, 1973 y.) va nogiron bolalarga ta’lim-tarbiya berish qonuni (1974-1975 y.) tashkil etib, vaqt o‘tishi bilan ularga bir qator o‘zgarish va qo‘shimchalar kiritilgan. XX asrning 80 yillariga kelib AQShda nogiron insonlarni turli kategoriyalari ehtiyojlarini e’tiborga olgan holda yangi binolarni qurish va eski binolarni qayta ta’mirlash ishlari boshlandi. Bu maqsadda davlat tomonidan qo‘shimcha iqtisodiy mablag‘lar ajratilgan va shu bilan birga qabul qilingan standartlarni buzishga keskin choralar ko‘rila boshlagan. Fuqarolarda nogironlarga nisbatan munosabatni o‘zgartirish maqsadida ommaviy axborot vositalari orqali psixolog va boshqa mutaxassislar tomonidan birgalikda ishlab chiqilgan kompaniyalar o‘tkazilgan. Mazkur chora-tadbirlar majmuasini amalga oshirishda diniy tashkilotlar ham muhim rol o‘ynagan. 11 Natijada nogiron insonlar jamiyat hayot faoliyatining barcha sohalarida ishtirok eta olish imkoniyatiga ega

bo‘lishdi va shu bilan birga sog‘lom odamlar ularga boshqa ko‘z bilan qaray boshladilar. Mamlakatning ko‘pgina joylarida nogironlar uchun ijtimoiy tashkilotlar, klublar va turli xil fondlar paydo bo‘la boshladi. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish zarur-ki, AQShda maxsus ehtiyojlarga ega insonga qonun tomonidan belgilangan xizmatlarning aksariyat qismini munitsipalitet tomonidan taqdim etilgan moliyaviy mablag‘ evaziga maxsus fondlar va tashkilotlar amalga oshiradi.

Bolaning nogironligi bola o‘z-o‘zini anglashini ham boshqa bolalar tomonidan qadrli shaxs sifatida qabul qilinishini ham qiyinlashtiradi. Birgalikda o‘yin o‘rganishda qatnashayotgan vaqtida nogiron bola muqarrar ravishda "sog‘lom" muhitga nisbatan o‘zining "boshqachaligini" his qiladi. Ushbu "boshqachalik" tuyg‘usi, bolaning ongi uchun tabiiy bo‘lgan ijtimoiy, ekzistensial va shaxsiy inqirozni keltirib chiqaradi.Agar bolada nogironlik hayoti davomida yuzaga kelgan bo‘lsa ushbu holatga ko‘nikish bola uchun ham uning qarindoshlari uchun ham qiyin kechadi. Ayniqsa bolaning sog‘lom payti va hozirgi holatini solishtirilganda krizis holatidan o‘tish juda qiyin bo‘ladi.

Bularning ichida eng muhimi, bolaning ushbu inqirozni yengib o‘tishi va keyinchalik ijtimoiylashuvi uchun bolaning jismoniy reabilitatsiyasi, uning psixologik reabilitatsiyasi bilan birga bo‘lishi kerak. Nogironlik darajasiga qarab, reabilitatsiya bir necha yildan butun umrgacha davom etadi. Nogiron bolani ijtimoiy va psixologik reabilitatsiya qilish usullaridan biri uning "sog‘lom" tengdoshlari bilan birgalikda "aralash" deb ataladigan sinflarda o‘qitilishidir. INKLYUZIV TA’LIM - ta’limning bu shakli bolaga va uning sinfdoshlariga bir-biriga nisbatan o‘zaro noto‘g‘ri qarashlarni asta-sekin yengib o‘tishga imkon beradi. Uyda o‘qitish shakli ham muhim, bunda o‘qituvchining o‘quvchiga individual yondashuvi tufayli to‘liq huquqli ta’lim olish imkoniyatini beradi va ochiq darslar va sinf tadbirlarida qatnashishda bola va sinfdoshlar o‘rtasida muloqot bo‘ladi.

Bolaning tibbiy muassasada davolanish va reabilitatsiyada uzoq vaqt qolsa mashg‘ulotlar reabilitatsiya jarayoni bilan parallel ravishda amalga oshirilishi kerak. Ta’limning ushbu shakli bilan nafaqat tibbiy muassasaga birlashtirilgan maktab, balki bolaga va uning qarindoshlariga zarur yordamni ko‘rsatishga tayyor bo‘lgan pedagog-psixologning faoliyati ham katta ro‘l o‘ynaydi. O‘rta yoki oliy ma’lumotli ta’limning maqsadi - bolani ijtimoiy jarayonga jalb qilish, bolaning iste'dodi va moyilligiga mos keladigan kasbni egallashga imkon beradigan qobiliyat va ko‘nikmalarni rivojlantirish va unga voyaga yetganida moddiy mustaqillikka erishishga yordam berish.Kasbning mavjudligi, ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etish nogironni nafaqat izlanuvchi shaxsga aylantirishga, balki uning faoliyatiga jamiyat tomonidan berilgan bahoni ham, o‘zini o‘zi qadrlashini ham oshiradi. Mehnatkashlar jamiyati, ya’ni, "nogiron"dan butun jamiyat uchun ham, uning yaqin atrofi uchun ham, vanihoyat, o‘zi uchun ham o‘z qadr-qimmatini anglaydigan shaxsga aylanadi. Nogiron bolaning psixologik reabilitatsiyasida uning oilasi va yaqin atrofi muhim ro‘l o‘ynaydi. Mehribon oila muhiti bolaga ishonch bag‘ishlaydi va nafaqat harakat, balki muloqot qo‘rquvini yengish uchun kuch beradi, unga shaxs sifatida o‘zining so‘zsiz qiymatini his qilishiga yordam beradi. Reabilitatsiya jarayonida nafaqat bolaning o‘zi va shifokorlar jamoasi, balki bolaning oilasi faol ishtirok etishi kerak bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida aytish kerakki, Afsuski zamonaviy jamiyatda nogiron va sog‘lom insonlarni muammolariga ko‘pincha ikkiga bo‘lib "Bizniki" va "Ularniki" deb qaraymiz. Bu narsa sog‘lom insonlarni hafa qilganidek nogironlarni ham birdek kamsitadi. Bundan tashqari, bolaning atrofidagilar uni ustidan kulib undagi fikrni o‘zgartirishadi va nogironlik ularni "O‘zgacha" odam to‘liqroq qilib aytganda "Hech kim tushunmaydigan" "maxsus" munosabatlarni talab qiladigan inson sifatida o‘zini qabul qilishga majbur qiladi. Bunday ajratishlar bolada jamiyatga bo‘lgan agressiyasi kuchayadi buni natijasida bola butun dunyodan qo‘rqib qoladi.Ikkita sog‘lom bola bir xil emas va nogironlikning ikkita "holati" ham bir xil bo‘lmaydi. Shuning uchun, hatto guruh reabilitatsiyasi bilan ham, har bir bolaga individual yondashuv afzalroqdir.

Nogironlarning ijtimoiy holati muammosi yaqinda juda ko‘p sonli tadqiqotchilarning e’tiborini tortdi (V. M Astapov, O. I. Lebedinskaya, B. Yu.Shapirov, E. F Achildieva, A. A. Baranov, R. G. Ignatieva, L. K. Grachev, T. A. Dobrovolskaya, I. P. Katkova, V. V. Kuznetova, S. S. Kuchinsky, S. P. Pyapkov, G. G. Silaste, N. B. Shabalina, I. A. Shames, S. P. Shevchuk, Yu. G. Ellanskiy). Shunga qaramay bu muammoning yechimi hali ham ko‘proq tahlil va tushunishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бонхоффер Д. Жить вместе. – М.: Триада, 2000. – 446 с.
2. Достоевский Ф.М. Идиот. – М., 2006. – 236 с.
3. Скульптор Марк Куин (http://ibigdan.livejournal.com/8561845.html).
4. Гальего Рубен Давид Гонсалес. Белое на черном. М.Лимбус Пресс, 2005. – 224 с.
5. Петросян Мариам. Дом, в котором (иллюстрированное издание). – М.: Гаятри / Livebook, 2017. – 968 с.
6. Кулагина Е. В. Образование детей-инвалидов и детей с ограниченными возможностями здоровья: социально-экономический аспект. – М.: ООО «Деловые и юридические услуги “ЛексПраксис”», 2014. – 206 с.
7. Полоухина Е. А. Особенности семейного микроклимата в семьях с детьми-инвалидами // Вестник СПбГУ. – 2008. – Вып. 3. Серия 12. – С. 143–148.
8. Богданова М. А. Институт Спорта: социокультурная динамика. – Ростов н/Д: Южный федеральный университет, 2013. – 341 с.
9. Фуряева Т. В. Интегрированный подход в организаци воспитания и обучения детей дошкольного возраста с проблемами в развитии (зарубежный опыт) / Дефектология, №1 1999-10 с.
10. M. U. XAMIDOVA ”Maxsus pedogogika”, Toshkent-2018-yil 5,7-8-betlar.

FIZIKA FANINI O‘QITISHDA ILMIY TADQIQOT METODLARI VA STEM TEXNOLOGIYASI

Elibayev Abdulhamid Bahrom o‘g‘li, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti magistri,
e-mail: abdulhamideliboyev@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqoladan fizika ta’limida yigirma birinchi asrga oid ko‘nikmalar va fizika ta’limi bo‘yicha adabiyotlarni tahlil qilish orqali kelajakdagi tadqiqotlar uchun aniq belgilangan ta’lim va tadqiqot maqsadlarini belgilash, shuningdek, ular keyingi avlod fizika kurslariga qanday ta’sir qilishi mumkinligi va fizikani o‘qitishda qanday o‘qitilishi kerakligiga oid takliflar o‘rin olgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, STEM, PER, konstruktivistik, kognitiv, intrapersonal, Integratsiya, metabilim, modernizatiya.

МЕТОДЫ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ И STEM-ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИКЕ

Аннотация. Из этой статьи, посредством анализа навыков в области физического образования XXI века и литературы по физическому образованию, мы можем определить четко определенные образовательные и исследовательские цели для будущих исследований, а также то, как они будут информировать следующее поколение курсов физики. предложения о том, что можно сделать и как этому следует учить в физике.

Ключевые слова: образование, STEM, PER, конструктивистское, когнитивное, внутриличностное, Интеграция, метанаука, модернизация.

SCIENTIFIC RESEARCH METHODS AND STEM TECHNOLOGY IN TEACHING PHYSICS

Abstract. From this article, through an analysis of twenty-first century skills in physics education and the literature on physics education, we can identify clear teaching and research goals for future research, and how they will inform the next generation of physics courses. suggestions on what can be done and how it should be taught in physics education.

Keywords: education, STEM, PER, constructivist, cognitive, intrapersonal, Integration, metascience, modernization.

Kirish. Hozirgi zamon ta’lim maqsadlari talabalarning yigirma birinchi asrning ishchi kuchi va global iqtisodiyotiga muvaffaqiyatli hissa qo‘shish uchun zarur

bo‘lgan bilim va fazilatlarni egallashiga urg‘u berigan holda ishlab chiqilmoqda. Yangi ta’lim standartlari asosan fikrlash, ijodkorlik va ma’lum muammolarni hal qilish kabi yuqori darajadagi ko‘nikmalarga urg‘u beradi

Ta’lim jamiyat orqali kelajak avlod ishchi kuchini tayyorlash uchun taqdim etiladigan asosiy xizmatdir. Shu bois ta’lim maqsadlari o‘zgaruvchan dunyo talablariga javob berishi darkor. O‘quvchiga yo‘naltirilgan, faol o‘rganish kontseptsiyasi zamonaviy talabalar uchun o‘rganishni eng yaxshi ta’minlaydigan empirik tasdiqlangan o‘qitish amaliyoti sifatida tadqiqot adabiyotlarida keng qo‘llanadi [4, 37 b.]. Bu ta’limning konstruktivistik nuqtai nazaridan kelib chiqadiki, u o‘quvchi bilimni faol ravishda shakllantirishi lozim va o‘qituvchi bilim manbai emas, balki vositachi rolini o‘z zimmasiga olishi kerakligini bildiradi. Shuningdek, o‘quvchiga yo‘naltirilgan ta’lim, o‘qituvchilar va tadqiqotchilardan nafaqat samarali o‘qitish va ta’lim usullarini taqdim etish uchun, balki o‘quv amaliyotini zamonning ta’lim maqsadlariga doimiy ravishda moslashtirish uchun o‘quvchilarning ehtiyojlariga o‘z kuchlarini yo‘naltirishni talab qiladi [5, 43 b.].

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Yigirma birinchi asrning ta’lim maqsadlariga mos ravishda, fizika ta’limi sohasidagi tadqiqotlar chuqur o‘rganishni targ‘ib etish va parallel ravishda yuqori darajadagi mulohaza yuritish qobiliyatini rivojlantirish bo‘yicha kelajakdagi ishlar uchun kontekstni ta’minlash maqsadini ham o‘z ichiga oladi. Yigirma birinchi asrdagi ko‘nikmalar va fizika ta’limi atrofidagi adabiyotlarni tahlil qilish orqali kelajakdagi tadqiqotlar uchun aniq belgilangan ta’lim va tadqiqot maqsadlari to‘plamini taklif eta olish soha kishilarining asosiy vazifalaridan biridir . Ushbu maqsadlarga quyidagilar kiradi: fizikani o‘rganishda sohaga oid tadqiqotlar; STEM fanlari bo‘ylab o‘tkazilishi mumkin bo‘lgan ilmiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish; va tadqiqot orqali tasdiqlangan o‘quv dasturlari va o‘qitish va o‘qitishga yondashuvlarni tarqatish. Garchi ushbu sharh fizika ta’limi bo‘yicha tadqiqotlar (PER)ga qaratilgan bo‘lsa-da, fizika ta’limi istiqbollarini yanada keng ko‘lamda ko‘rish STEM o‘rganishning birmuncha qulaylashtirish uchun foydalidir. Shu bois, fizika fani pedagoglari o‘qitish va o‘rganish bo‘yicha doimiy ish sifatida STEM ta’limi bilan PERni uyg‘unlashtiradi [6, 73 b.].

Yigirma birinchi asrdagi ta’limni rivojlantirish tashabbuslari uchta klasterda birlashadigan keng ko‘nikmalarga qaratilgan: kognitiv, shaxslararo va shaxsiy ichki, ularning barchasi kichik o‘lchamlarning boy to‘plamini o‘z ichiga oladi.

Kognitiv – ko‘nikmada sohada chuqur o‘rganish, muntazam bo‘lmagan muammolarni hal qilish, tizimli fikrlash, tanqidiy fikrlash, hisoblash va axborot savodxonligi, mulohaza yuritish va argumentatsiya va innovatsiyalarni o‘z ichiga olgan bir nechta kompetensiyalar taklif qilinadi. Shaxslararo ko‘nikmalar – bu boshqalar bilan munosabatda bo‘lish uchun zarur bo‘lgan qobiliyatlar, shu jumladan ijodiy va hamkorlikda ishlash, shuningdek, aniq muloqot qilish qobiliyati. Intrapersonal ko‘nikmalar, aksincha, shaxsning ichida joylashgan bo‘lib, metakognitiv fikrlash, moslashuvchanlik va o‘z-o‘zini boshqarishni o‘z ichiga oladi. Ular o‘z strategiyasini yoki yondashuvini to‘g‘rilash qobiliyatini, shuningdek, uzoq muddatli muammolarni hal qilishda va rivojlanishida barqaror muvaffaqiyat uchun muhim bo‘lgan aniq maqsadlarga jiddiy ishlash qobiliyatini o‘z ichiga oladi.

Yigirma birinchi asr koʻnikmalari uchun koʻplab tavsiflar mavjud boʻlsa-da, talabalarning ilmiy fikrlash va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish eng koʻp qayd etilgan va keng oʻrganilgan tavsifdir. Ular muammoni hal qilish, qaror qabul qilish va ijodiy fikrlashning boshqa kognitiv qobiliyatlari bilan uzviy bogʻliqdir. Natijada, ular yigirma birinchi asr koʻnikmalarini aniqlash, baholash va rivojlantirishda asosiy rol oʻynaydi.

Ilmiy fikrlash tushunchasi koʻpincha STEMda tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodkorlikni qoʻllab-quvvatlaydigan koʻnikmalar toʻplamini belgilash uchun ishlatiladi. Keng ma'noda ilmiy fikrlash tabiat dunyosi toʻgʻrisidagi tushunchalar va nazariyalarni shakllantirish va oʻzgartirishni qoʻllab-quvvatlaydigan soʻrov, tajriba, dalillarni baholash, xulosalar va dalillarni oʻz ichiga olgan fikrlar va fikrlash qobiliyatlarini oʻz ichiga oladi. Jumladan, muammoni tizimli ravishda oʻrganish, gipotezalarni shakllantirish va sinab koʻrish, oʻzgaruvchilarni manipulyatsiya qilish va ajratish, oqibatlarni kuzatish va baholash qobiliyati. Tanqidiy fikrlash va ilmiy fikrlash koʻplab xususiyatlarga ega, bunda ikkalasi ham koʻplab oʻzgaruvchan, beqaror sabablar, tahminlar mavjud boʻlgan sharoitda dalillarga asoslangan qaror qabul qilishni ta'kidlaydi. Tanqidiy fikrlashni ilmiy fikrlashni rivojlantirish orqali rivojlantirish mumkin. Bu oʻquvchilarning savolni aniqlash, farazlarni shakllantirish, tegishli ma'lumotlarni toʻplash va gipotezani mantiqiy tekshirish va baholashdan soʻng ishonchli xulosaga kelish qobiliyatini shakllantirishni oʻz ichiga oladi. Shu tarzda, ilmiy fikrlashni STEM oʻrganish kontekstida tanqidiy fikrlashning ilmiy sohasi sifatida koʻrish mumkin [5, 55 b.].

Natijalar va muhokamalar. STEMni oʻrganishda XXI asr koʻnikmalarining kognitiv jihatlari fikrlash koʻnikmalarini, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini va chuqur tushunishni rivojlantirishga qaratilgan boʻlib, bularning barchasi oʻquvchilarning bilim tuzilmalarini rivojlantirish va mazmunli ilmiy izlanishlar olib borish va muammolarni hal qilish imkonini beradi. Hozirgi kunda asosiy e'tibor STEM ta'limining asosiy komponenti boʻlgan fizika ta'limi doirasida kontseptual tushunish va muammolarni hal qilishni oʻrganishga qaratilmoqda. Fizikadagi ta'lim maqsadlari qobiliyatni rivojlantirishga, shuningdek, boshqa STEM fanlari bilan kengaytirish va integratsiyaga oʻtishga qaratilgan. Ushbu maqsadlarni qoʻllab-quvvatlaydigan oʻquv dasturlari kam boʻlsa-da, faol oʻquv xonalari va tajribalarga asoslangan laboratoriya mashgʻulotlarini ishlab chiqishda bir qator muvaffaqiyatga erishilmoqda.

Intrapersonal qobiliyatlar shaxsiy fe'l-atvorga asoslanadi va maqsadlarga erishish uchun oʻz xatti-harakatlari va his-tuygʻularini boshqarish qobiliyatini oʻz ichiga oladi. Bular, ayniqsa, tez rivojlanayotgan zamonaviy hamkorlikdagi ish muhitiga moslashish va tobora qiyinlashib borayotgan fanlararo muammolarni hal etish, yangi vazifalarni oʻrganish uchun juda muhimdir. Bularning ikkalasi ham intellektual ochiqlik, ish odob-axloqi, tashabbuskorlik va metabilimni talab etadi. Ushbu koʻnikmalar, jumladan, metakognitiv ta'lim strategiyalarini oʻz ichiga olgan, tanlov qilish va oʻrganish uchun maqsadlar qoʻyish imkoniyatini beradigan, shuningdek, kundalik hayot voqealari bilan aniq bogʻlangan koʻrsatmalar yordamida targʻib qilinishi mumkin. Biroq, shaxslararo koʻnikmalar kabi, tegishli baholashlarning mavjudligi bu sohada rivojlanishni birmuncha qiyinlashtiradi.

Ta’lim bo‘yicha tadqiqotlar va ularni amalga oshirishni qo‘llab-quvvatlovchi infratuzilmani ishlab chiqish va qo‘llab-quvvatlash nafaqat fizikada, balki barcha STEM sohalarida doimo muammoli holat bo‘lib kelgan. Yigirma birinchi asr ta’limi STEM bo‘yicha tadqiqotchilar va o‘qituvchilardan barqaror integratsiyalashgan STEM ta’lim muhitini yaratish maqsadida keng jamoatchilik sifatida birgalikda ishlashni talab etadi. Ushbu yangi infratuzilma orqali talabalarda chuqur tushunish va ilmiy fikrlash, shuningdek, muloqot va boshqa kognitiv bo‘lmagan qobiliyatlarni o‘z ichiga olgan keng qamrovli ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Yigirma birinchi asr uchun fizika ta’limi yuqori darajadagi fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va chuqur kontseptual tushunishni rivojlantirishga qaratilgan. Biroq, ko‘pgina an’anaviy ta’lim tizimlari faqat muammoni hal qilishga katta e’tibor beradi, chunki o‘quvchilar takroriy muammolarni hal qilish amaliyoti orqali chuqur kontseptual tushunchaga ega bo‘ladilar. Ammo bu ko‘pincha samarali bo‘lmaydi.

Ta’lim jarayonida talabalar soni va mazmuniga qarab bir qator boshlang‘ich holatlar bilan sinfga kirishlari mumkin. Aniq empirik tajribaga ega bo‘lgan mavzular uchun talabalar ko‘pincha o‘zlarining g‘oyalari va tushunchalarini ishlab chiqdilar, oldindan ta’sirlanmagan mavzularda esa talabalar tegishli oldingi bilimlar va berilgan kontekstual xususiyatlar asosida real vaqtda o‘zlarining dastlabki tushunchalarini yaratishlari mumkin. Ushbu dastlabki tushunish holatlari, ularning kelib chiqishidan qat’iy nazar, odatda mutaxassislarnikidan farq qiladi. Shu sababli, o‘qitish va o‘rganishning asosiy vazifasi o‘quvchilarning dastlabki tushunchalarini ekspertal nuqtai nazaridan o‘zgartirishga yo‘naltirishdir. Talabalarning dastlabki tushunchalari cheklangan kontekstlarda izchil g‘oyalar majmuasi sifatida mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, talabalar o‘quv jarayoni davomida o‘zlarining bilim tuzilmalarini o‘zgartira boshlaganlarida, ular turli darajadagi bilim integratsiyasi va uyg‘unligi bo‘lgan keng doiradagi o‘tish holatiga aylanishi mumkin [3, 64 b.].

An’anaviy o‘qitishning kamchiliklarini tan olgan holda, noto‘g‘ri tushunchalar mavjudligini aniqlashga qaratilgan diagnostik testlar bilan bir qatorda o‘quvchilarning kontseptual o‘rganishini kuchaytirish uchun turli xil tadqiqot usullariga asoslangan o‘qitish usullari ishlab chiqildi. O‘qitish usullarining aksariyat yutuqlari ma’ruza, o‘qish va laboratoriya mashg‘ulotlariga asoslangan interfaol elementlarini jalb qilishga qaratilgan. Ushbu usullarning asosiy yondashuvi talabalar bilimidagi kamchiliklarni togrilash va talabalarni kashf qilish va muhokama qilishga faol rag‘batlantirish orqali ularning bilimini yaxshilashga qaratilgan.

Integratsiyalashgan bilim tuzilmasini shakllantirish nafaqat fizikada, balki barcha STEM sohalarida ham chuqur o‘rganishga erishish uchun juda muhimdir. Biroq, hozirgi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun ta’limning turli bosqichlarida qanday aloqalar bo‘lishi kerakligini aniqlash, shuningdek, har bir STEM intizomiy kontekstida bunday aloqalarni samarali rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan o‘qitish usullarini tushunish muhimdir. Bular birgalikda yigirma birinchi asrda ishlab chiqilgan o‘quv dasturlari va sinf muhitining keyingi avlodini ishlab chiqish uchun zarur bo‘lgan asosiy bilimlar asosini ta’minlaydi [7, 23 b.].

Ilmiy fikrlash yigirma birinchi asr ko‘nikmalarining keng ta’kidlangan kognitiv yo‘nalishining bir qismidir. Ilmiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashlari, ochiq muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini yaxshilash mumkin.

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, fizika ta’limi yoki umuman STEM ta’limi bo‘yicha kelajakdagi tadqiqot va ishlanmalar uchun bir muncha yangi g‘oyalarni taqdim etish dolzarb mavzulardan biridir. Ushbu muammoni bartaraf etishning asosiy yechimi ta’lim sifatini oshirish va o‘qitish uslublarini modernizatiyalashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.
2. Berdiyeva O. B., Mirsaburov M. Matematika fanini o‘qitish metodikasi moduli bo‘yichao‘quv uslubiy majmua. Termiz.; 2020.
3. Ishmuhamedov R. J., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – T.: - Nihol nashriyoti, 2016.
4. Nosirov M., Bozarov O., Yulchiev Sh. Fizikadan olimpiada masalalari. Toshkent: 2012.
5. Rizayev T., Ibragimov B. Fizikadan masalalar yechish metodikasi. Toshkent: 2015.
6. Chavchanidze V. V., Gelman O. Ya.Modelirovaniye v nauke i texnike, M., 1966.
7. Кузнецов А. П., Кузнецов С. П., Мельников Л. А. и др. 50 олимпиадных задач по физике. Саратов.: “Научная книга”, 2006.
8. Chertov A. G., Vorobyev A. A. Fizikadan masalalar to‘plami. Toshkent: “O‘zbekiston”,1997.
9. https://pm.piima.uz/steam-ta-lim/

ADVANTAGES OF USING 3D TECHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Fayzullaeva Madina Abdumumin kizi, master's student in the Faculty Pedagogy of Chirchik State Pedagogical University,
e-mail: FayzullaevaMadina2000@gmail.com

Abstract. This article analyzed the main advantages of using 3D prototyping machines in education, as well as technological concepts and issues of using 3D technologies in the relevant fields of education. The impact of factors such as levels of cognitive development, infrastructure, technical aspects, users, level of education, types of students on these processes was studied.

Keywords: didactic materials, psychological types, cognitive processes, visual sense, auditory sense, kinetic sense, 3D education, project, 3D model.

3D TEXNOLOGIYALARDAN TA'LIM JARAYONIDA FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'limda 3D prototiplash mashinalaridan foydalanishning asosiy afzalliklari, shuningdek, ta'limning tegishli sohalarida 3D texnologiyalardan foydalanishning texnologik tushunchalari va masalalari tahlil qilindi. Kognitiv rivojlanish darajalari, infratuzilma, texnik jihatlar, foydalanuvchilar, ta'lim darajasi, bu jarayonlar bo'yicha turli xil o'zlashtirish darajasiga ega talabalarga ta'siri o'rganildi.

Kalit so'zlar: didaktik materiallar, psixologik tiplar, kognitiv jarayonlar, ko'rish hissi, eshitish hissi, kinetik sezgi, 3D ta'lim, loyiha, 3D model.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ 3D ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В данной статье проанализированы основные преимущества использования машин 3D-прототипирования в образовании, а также технологические концепции и вопросы использования 3D-технологий в соответствующих областях образования. Изучено влияние на эти процессы таких факторов, как уровень когнитивного развития, инфраструктура, технические аспекты, пользователи, уровень образования, типы учащихся.

Ключевые слова: дидактические материалы, психологические типы, когнитивные процессы, зрительное чувство, слуховое чувство, кинетическое чувство, 3D-образование, проект, 3D-модель.

Introduction. In our society, the use of technology in education and teaching is recognized as an important factor for students to develop and express themselves in the surrounding environment. It should be noted that education today must establish a technological alphabet. In order to understand the possibilities of using 3D technologies in the classroom, we first focus on the importance of didactic material in the classroom and the levels of cognitive development, we try to determine the levels of activity planning with the help of digital technologies.

Material and research methods. All didactic materials should have the following characteristics:

• Arousing and attracting students' interest.

• Encourage interaction during the lesson.

• Explain abstract and complex concepts in concrete form, not just through a screen or blackboard.

• To allow observation of mechanical or physiological properties of various objects and organs.

• Reinforcement of previous knowledge.

• Connecting previously acquired knowledge with new knowledge.

• Provide students with a variety of experiences that facilitate the application of their knowledge in real-life situations.

• Development of creativity.

Depending on the goals determined by the stages of learning, the environment of using the materials also changes. It has been proven in many studies that one sense is better developed in humans than the other and that knowledge acquisition is more effective when this sense is affected.

Below are the types of learners who excel in certain senses.

Visual learners. They think in images. They speak and write quickly because they feel that there is not enough time to say or write everything that is on their mind. They can think of many things at once, but not necessarily in order. They can do many things at once. They must be seen, observed by others, and maintain eye contact with their interlocutors.

Hearing impaired students. The thought process is orderly and sequential. They think of one idea and then move it to make room for the next idea. They speak more slowly than people with a visual advantage. They do one thing at a time. To express themselves, they choose adequate words that reflect what they are thinking as accurately as possible. They need to hear, have others listen to them, and get verbal feedback.

Students with kinetic perception. They are drawn to what they are doing, despite the distractions of the environment. They like to participate in actions and thoughts. They are comfortable in perceiving their inner state, for example, their feelings. They think based on what they feel. They need and expect physical contact with others. For example, pats on the back, handshakes and hugs in the process of stimulation have a stronger effect on them.

Considering these aspects, it is appropriate to use different types of didactic materials in the educational process.

3D printing technology is a growing technology in universities, colleges and high schools. With this technology, the teaching and learning process has changed dramatically. 3D printing is a revolutionary and innovative technology that provides new ways of learning and understanding concepts that are very difficult to explain with traditional methods.[4, P. 483-488.]

3D printers are widely used in education.

In chemistry: 3D structures, molecules, organic bonding, construction of elements.

In Biology: Cell Structure.

In geography: designing models, maps. [5, P. 939-942]

In mathematics: Creating a presentation of geometric objects, shapes.

In history: Design of historical objects, design of fossils and monuments,

In sports education: the plan of a sports game, a sample of sports equipment.

In Musical Education: Musical Instrument Design.

In preschool educational institutions: educational facilities, educational manuals.

In engineering: design drawing samples.

In architecture: Building design, drawing

In Marketing: Product sample, diagram, 3D graphics

In Fashion Technology: Material Design for Apparel,

Result and analysis. Using 3D technology in the educational process offers numerous advantages that can enhance teaching and learning experiences. Here are some of the key advantages of 3D printers in education, research and development:

• It provides practical information to the participants.

• The plan of the object helps to understand the actual object.

• They can use this modern printing technology to teach architecture, visual arts, physics or chemistry.

• This 3D printing technology gives students a complete understanding of objects and structures.

• Prototype design helps students understand the topic.

• Students can use this technology to give physical appearance to their visual and imaginative information and projects.

• Enhanced Visualization: 3D technology allows students to visualize complex concepts and subjects more effectively. It provides a realistic and interactive representation of objects, structures, and phenomena, enabling students to explore and understand them from different angles. This can greatly contribute to their comprehension and retention of information [3].

• Engaging and Interactive Learning: 3D technology creates an immersive and engaging learning environment. It captures students' attention and stimulates their curiosity, making learning more enjoyable and interactive. Students can actively participate in virtual simulations and manipulations, leading to a deeper understanding of the subject matter.

• Hands-on Experiences: 3D technology enables students to have hands-on experiences, even with abstract or inaccessible concepts. They can interact with virtual objects, conduct virtual experiments, and manipulate models for a more

practical understanding of the topic. This promotes active learning and problem-solving skills development.

• Multisensory Learning: 3D technology engages multiple senses, such as sight and sound, which enhances the learning experience. By incorporating audio and visual elements, it provides a multisensory approach that caters to different learning styles and preferences. This can improve information retention and overall learning outcomes [2].

• Real-world Contextualization: 3D technology allows educators to bring real-world scenarios into the classroom. Students can explore historical sites, visit distant locations, or examine complex biological structures without leaving their seats. This contextualization provides a deeper understanding and fosters connections between theoretical knowledge and practical applications.

• Collaborative Learning: 3D technology facilitates collaborative learning experiences. Students can work together on virtual projects, share ideas, and collaborate on problem-solving tasks. This promotes teamwork, communication skills, and peer-to-peer learning.

• Accessible Learning: With advancements in technology, 3D educational content can be accessed through various devices like computers, tablets, or virtual reality headsets. This flexibility allows students to access 3D resources both in the classroom and remotely, expanding access to quality educational materials [6].

• Time and Cost Efficiency: VR and simulation-based learning can be more time and cost-effective compared to traditional experimental setups. It eliminates the need for physical resources, reduces setup time, and allows students to repeat experiments or simulations as needed, optimizing learning outcomes [7, P. 18-25].

• Access to Inaccessible or Expensive Resources: Virtual reality simulations enable access to locations, experiences, or resources that may otherwise be difficult, expensive, or impossible to reach. Students can explore historical landmarks, travel through space, or dive into the depths of the ocean, expanding their learning possibilities [1].

• Collaboration and Remote Learning: 3D simulations can support collaboration among students and educators, even when they are physically distant. VR platforms allow for real-time interaction, communication, and shared experiences, enabling students to work together on projects, experiments, or simulations regardless of their geographic location [5, P. 939-942].

It is important to note that successful integration of 3D technology in education requires proper planning, training for educators, and access to appropriate resources. Additionally, research is crucial to ensure the effectiveness and pedagogical benefits of using 3D technology in specific educational contexts.

Overall, the use of 3D technology in education holds great promise for creating engaging, interactive, and meaningful learning experiences that can enhance students' understanding and knowledge retention.

Conclusion. Research shows that the use of 3D technologies helps to organize cognitive development more effectively with the help of visual and kinetic senses of students.

References

1. Alrababah Z., Shorman S. Review of effects of the virtual reality in education. In The big data-driven digital economy: Artificial and computational intelligence. (2021). (pp. 445-459). Cham: Springer International Publishing.

2. Bogusevschi D., Bratu M., Ghergulescu I., Muntean C. H., Muntean G. M. Primary school STEM education: using 3D computer-based virtual reality and experimental laboratory simulation in a physics case study. In Ireland International Conference on Education, IPeTEL workshop, Dublin. (2018, April).

3. Bogusevschi Diana, et al. "Primary school STEM education: using 3D computer-based virtual reality and experimental laboratory simulation in a physics case study". Ireland International Conference on Education, IPeTEL workshop, Dublin. 2018.

4. Damirovich M. R., Kholikulovna M. E., Ibragimovna A. S. THE USE OF INNOVATIVE TECHNIQUES IN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE. Ijodkor o 'qituvchi, 2(19), (2022). 483-488.

5. Дехканбаева М. Н., Накибов К., Мустаев Р. ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ О ПУСТЫНИВАНИЯ. Экономикаисоциум, (2019). (11), 939-942.

6. Pai S., et al. "Application of 3D printing in education". International Journal of Computer Applications Technology and Research. 2018.

7. Shin Y. S. Virtual reality simulations in web-based science education. Computer Applications in Engineering Education, 10 (1), (2002). 18-25.

TA’LIMDA O‘YINLAR: O‘YIN-KULGUDAN AQLIY QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHGA

Iskanderova Shirin Daniyarovna, Samarqand davlat chet tillari instituti 2-bosqich talabasi,
e-mail: shirindaniyarovna9@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalar o‘yinlarining ularning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati haqida so‘z boradi. Garchi o‘yinlar ko‘pincha o‘yin-kulgi shakli sifatida qaralsa-da, ular kognitiv rivojlanish uchun ko‘p foyda keltiradi. o‘yin davomida bolalar muammoni hal qilish, tanqidiy fikrlash va qaror qabul qilish kabi muhim ko‘nikmalarni rivojlantiradilar. Maqolada berilganidek, ota-onalar va o‘qituvchilar bolalarni har tomonlama aqliy rivojlanishga hissa qo‘shadigan turli o‘yinlarda ishtirok etishga undashlari kerak. Oxir oqibat, ushbu maqola o‘yinlarni nafaqat o‘yin-kulgi shakli sifatida, balki aqliy o‘sish va rivojlanish uchun qimmatli vosita sifatida ham ko‘rishni taklif qiladi.

Kalit so‘zlar: aqliy qobiliyatlar, etakchi faoliyat, kattalar munosabatlari, kuzatuv tadqiqotlari, eksperimental tadqiqotlar, uzunlamasına tadqiqotlar, korrelyatsiya tadqiqotlari, intellektual rivojlanish.

ИГРЫ В ОБУЧЕНИИ: ОТ РАЗВЛЕЧЕНИЯ К РАЗВИТИЮ УМСТВЕННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается значение детских игр в развитии их умственных способностей. хотя игры часто рассматриваются как форма развлечения, они также приносят множество преимуществ для когнитивного развития. играя, дети развивают такие важные навыки, как решение проблем, критическое мышление и принятие решений. В статье утверждается, что родители и педагоги должны поощрять детей к участию в разнообразных играх, способствующих целостному психическому развитию. В конечном итоге, данная статья предполагает, что игры следует рассматривать не только как форму развлечения, но и как ценный инструмент умственного роста и развития.

Ключевые слова: умственные способности, ведущая деятельность, взаимоотношения взрослых, наблюдательные исследования, экспериментальные исследования, лонгитудинальные исследования, корреляционные исследования, интеллектуальное развитие.

GAMES IN LEARNING: FROM ENTERTAINMENT TO THE DEVELOPMENT OF MENTAL SKILLS

Abstract. This article discusses the importance of children's games in the development of their mental abilities. Although games are often viewed as a form of entertainment, they also provide numerous benefits for cognitive development. while playing, children develop important skills such as problem solving, critical thinking and decision making. The article argues that parents and educators should encourage children to participate in a variety of games that contribute to holistic mental development. Ultimately, this article suggests that games should be seen not only as a form of entertainment, but also as a valuable tool for mental growth and development.

Keywords: mental skills, leading activity, relationships of adults, observational studies, experimental studies, longitudinal studies, correlation studies, intellectual development.

Introduction. Children's games have been a part of children's lives for centuries. In the past, children played games such as hopscotch, hide and seek, as entertainment. However, over time, studies have shown that these games play a crucial role in the development of the mental abilities of children. Children's games play a significant role in the lives of children. They provide numerous developmental benefits for children, including physical, social and cognitive benefits. Physical games help children develop motor skills, balance and coordination. Board games help children develop strategic thinking, problem-solving and decision-making skills. Video games can improve hand-eye coordination, reaction time, and problem-solving skills. It is important for parents to encourage their children to play a variety of games and monitor their play to make sure they are playing age appropriate games. In play, the child is always above his average age, above his usual daily behavior; he is in the game, as it were, head and shoulders above himself. The motive of the game lies not in its result, but in the content of the action itself. The child's mastery of a wider circle of reality, inaccessible to him, can only take place in play. Thanks to this, play acquires a peculiar form, which now becomes, at this higher stage of the child's mental development, the leading activity [1; 52].

The essence of the game as a leading activity is that children reflect in the game various aspects of life, the features of the activities and relationships of adults, acquire and refine their knowledge of the surrounding reality, master the position of the subject of activity on which it depends [8]. The most prominent Russian teacher of the 19th century, K. D. Ushinsky, considered the child's play as his reality with actions and experiences. He emphasized that this reality is more interesting to the child than the life around him, because it is more understandable to him. Play is partly a child's own creation. the child cannot yet enter into real life because of its complexity. In the game, he gets to know everything around him, tries his hand and independently disposes of objects. K. D. Ushinsky noted the influence of the surrounding life on the content of children's games. In his opinion, games do not pass without a trace for the future life of the child and to a certain extent contribute to the

formation of his personality, children's imagination. The child seeks to influence reality, to transform it within its accessible limits [3; 84].

The relevance of the theme of games in learning through entertainment can be of great importance for the development of mental abilities. Games often require players to use problem-solving, critical thinking, and strategic planning skills to succeed. These mental abilities can be transferred to other areas of life such as studies, work and personal relationships. The purpose of this article is to explore how play can be more than just a form of entertainment, but also a means of learning and developing brain skills.

Methods. "There is no, and cannot be, full-fledged mental development without a game. Play is a huge bright window through which a child enters the spiritual world. A life-giving stream of ideas, concepts about the surrounding the world. Play is a spark that ignites the flame of inquisitiveness and curiosity" (V. A. Sukhomlinsky, 2014).

In modern society, much attention is paid to the development of cognitive abilities of children. It is believed that children's games have a significant impact on the development of mental abilities in children. The purpose of this article is to examine the research methods that have been carried out to prove that children's games have a positive effect on the mental abilities of children.

The following research methods were used to study this topic:

1. *Observational studies*:

Observational studies are carried out in natural settings where the behavior of children playing games is observed and recorded. In this type of research, researchers observe children's behavior and analyze the effects of play on their mental performance. Observational studies have shown that children who play games that require problem-solving and critical thinking skills have better cognitive abilities.

2. *Experimental studies:*

Experimental studies are conducted under controlled conditions where researchers manipulate the independent variable and observe the effect on the dependent variable. In this type of study, children are randomly assigned to two groups: one group plays games that require critical thinking and problem-solving skills, and the other group plays games that do not require critical thinking or problem-solving skills. Experimental studies have shown that children who play games that require critical thinking and problem-solving skills have better cognitive abilities.

3. *Longitudinal studies:*

Longitudinal studies are conducted over a long period of time. In this type of research, children are observed over a period of time and their development is measured at different time intervals. Longitudinal studies have shown that children who played games that require critical thinking and problem-solving skills in their early years have better cognitive abilities later in life.

4. *Correlation studies:*

Correlation studies are conducted to examine the relationship between two variables. In this type of research, researchers measure the relationship between games that require critical thinking and problem-solving skills and the development of children's intelligence. Correlation studies have shown a positive correlation between games that require critical thinking and problem-solving skills and the development of mental abilities in children [6; 302].

Results. Children's games have been a part of children's lives for centuries. In the past, children played games such as hopscotch, hide and seek, as entertainment. However, over time, research has shown that these games play a critical role in children's mental development. Games help children develop their cognitive, emotional and social skills. Here are some benefits of children's games:

1. *Cognitive development.* Games such as puzzles, board games, and building blocks help children develop problem-solving skills. These games also help children improve their memory, concentration and critical thinking skills.

2. *Emotional development.* Games such as role playing and team sports help children develop their emotional skills. These games teach kids how to deal with frustration, work as a team, and communicate effectively.

3. *Social development.* Games such as team sports, board games and card games help children develop their social skills. These games teach children how to interact with others, how to take turns and how to negotiate.

4. *Physical development:* games such as outdoor sports and active games help children develop their physical skills. These games help children develop strength, coordination and endurance.

5. *Creativity and imagination*. Games such as dress-up and role play help children develop their creativity and imagination. These games allow children to express themselves creatively and develop their imagination.

In addition to these benefits, children's games also contribute to the development of speech. Games such as word games and storytelling games help children develop their language skills. These games also help kids develop their literacy skills and vocabulary. Moreover, children's games promote learning through play. Children are more likely to retain information when they learn through play [5; 66]. Games designed to teach children certain skills, such as math or science, can help children learn those skills in a fun and engaging way.

Discussion. The intellectual development of a preschooler is the most important component of his overall mental development, preparing him for school and for his future life. At preschool age, the foundation of ideas and concepts is laid, which ensures the successful mental development of the child. A number of psychological studies have found that the rate of mental development of preschool children is very high compared with later age periods [9].

Games-classes with didactic toys develop concentration, the ability to calmly, without being distracted, do some business for some time, develop the ability to

imitate an adult. Actions with such objects always pose a mental task for the child - he tries to achieve a result. Tasks of a sensory nature are gradually included: to teach to distinguish between size, shape, color. Verbal didactic games are of great importance in the speech development of children. They form auditory attention, the ability to listen to the sounds of speech, repeat sound combinations and words. Game actions in verbal didactic games (imitation of movements, search for the one who called, actions on a verbal signal, onomatopoeia) encourage repeated repetition of the same sound combination, which exercises the correct pronunciation of sounds and words [2; 97]. Children's games have always been a popular source of entertainment for children all over the world. However, recent studies have shown that these games can also be used as a means of learning and developing mental abilities in children.

In the past, children's games were considered only as a source of entertainment. They were simple and straightforward, giving them no educational value. However, as technology has advanced, the gaming industry has evolved and new games have been created that can be used in education [4; 69]. These games are designed for fun and also to help children learn new skills, solve problems and develop their mental abilities. One of the most significant advantages of children's games in learning is their ability to develop cognitive abilities. Many games require players to solve puzzles, answer questions, or make decisions based on information presented to them. These activities help develop the critical thinking, problem-solving and decision-making skills that are essential for success in life [10]. In addition, children's games also help in the development of social skills. Many games require players to work together to achieve a goal or compete against each other. It helps children learn how to communicate effectively, collaborate with others, and develop teamwork skills. These skills are essential for success in school, work and social situations.

Conclusion. In conclusion, we can say that children's games have evolved from just a source of entertainment to use in education and the development of cognitive, social and emotional abilities in children. These games are designed to be fun and engaging, and to help kids learn new skills and concepts. With the development of technology, the gaming industry is constantly creating new games that can be used in education. Therefore, parents and educators should consider incorporating games into their teaching methods to help children learn and develop the necessary skills and abilities to succeed in life. Games can be an effective means of teaching children. Whether used solely for entertainment or as part of the curriculum, games can help develop children's intelligence and should be seen as a valuable resource in education.

References

1. М. Е. Диляверовна. Взгляды ученных и педагогов на игру-Россия.; Образовательная социальная сеть, 19.04.2020. -52 с.

2. О. В. Иваник. Влияние развивающих игр на интеллектуальное развитие дошкольников-Россия.; Образовательная социальная сеть, 09.12.2021. -97 с.

3. Т. А. Иметинова. Влияние игры на психическое развитие ребенка - Россия.; Образовательная социальная сеть, 12.04.2016. -84 с.
4. Sh. D. Iskanderova. How preschool children determine their future professions // Analytical Journal of Education and Development. 09.05.2023-69 p.
5. Sh. D. Iskanderova. Problems and prospects for the development of the education in the contemporary world // Samarqand Davlat Chet tillari Instituti Ingliz tili 2 fakulteti Talabalarning an'anaviy XXIX ilmiy-amaliy Konferensiyasi. // 7.06.2023. -66 p.
6. Sh. D. Iskanderova. The influence of parents on children's education // Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence // 08.05.2023 -302 p.
7. Sh. D. Iskanderova. The roles of cartoons in children's lives // Journal of Advanced Research and Stability. // 16.05.2023 -215 p.
8. https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2016/04/12/vliyanie-igry-na-psihicheskoe-razvitie-rebenka
9. https://infourok.ru/obobschenie-pedagogicheskogo-opita-vospitatelya-po-temevliyanie-razvivayuschih-igr-na-intellektualnoe-razvitie-doshkolnikov-2124131.html?ysclid=lh5vmthub0664763437
10. https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2021/12/09/statya-vliyanie-razvivayushchih-igr-na-intellektualnoe-razvitie

AKMEOLOGIK YONDASHUV TEXNOLOGIYASINI O‘QUV JARAYONIDA QO‘LLASH MEXANIZMI

Isroilov Qobuljon Toshtemirovich, Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi,
e-mail: isroilovqobuljon9918@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak tarix o‘qituvchilari kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirishda akmeologik yondashuvning ahamiyati va metodologik asoslari, akmeologiya tushunchasi hamda uning vujudga kelishi, akmeologiyada tizimiylik yondashuvining rivojlanish bosqichlari, tarix o‘qituvchilarini akmeologik yondashuv asosida kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirishning asosiy ko‘rsatgichlari, shuningdek, akmeologik yondashuv asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash mexanizmlari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: “Akmeologiya”, “kasbiy tayyorgarlik”, “akmeologik yondashuv”, “tizimiylik yondashuv”, “N. Ribnikov, A.Derkach”, “intelektual salohiyat”, “kasbiy kamolot”, “kreativlik”.

МЕХАНИЗМ РЕАЛИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИИ АКМЕОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В данной статье обсуждается важность и методологические основы акмеологического руководства для повышения профессиональной готовности будущих учителей истории. В ней исследуется понятие акмеологии, ее возникновение и этапы развития в рамках систематического руководства в акмеологии. Кроме того, статья подчеркивает основные показатели улучшения профессиональной готовности учителей истории на основе акмеологического руководства, а также механизмы подготовки студентов к профессиональной деятельности с использованием акмеологического подхода.

Ключевые слова: “акмеология”, “профессиональная готовность”, “акмеологическое руководство”, “систематическое руководство”, “Н. Рибников, А.Деркач”, “интеллектуальные способности”, “профессиональный рост”, “креативность”.

MECHANISM FOR IMPLEMENTING ACMEOLOGICAL EDUCATION TECHNOLOGY IN THE LEARNING PROCESS

Abstract. This article discusses the importance and methodological foundations of acmeological guidance in enhancing the professional readiness of future history

teachers. It explores the concept of acmeology, its emergence, and the stages of development in systematic guidance within acmeology. Additionally, the article highlights the main indicators of improving the professional readiness of history teachers based on acmeological guidance, as well as mechanisms for preparing students for professional activities through acmeological guidance.

Keywords: “acmeology”, “professional readiness”, “acmeological guidance,” “systematic guidance”, “N. Ribnikov”, “A.Derkach”, “intellectual abilities”, “professional growth”, “creativity”.

Kirish. Bugungi kunda malakali mutaxassislar tayyorlash, kasbiy ta’lim-tarbiya tizimi, jamiyatda bo‘layotgan islohatlar oliy ta’lim talabalarining kasbiy tayyorgarligi, kasbiy ta’lim-tarbiya jarayonini jahon andozalariga mos ravishda tashkil qilish, oliy talabalarini yuksak bosqichlarga erishishi, yuqori malakani egallashi hozirgi zamonning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Dunyoda bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni rivojlantirishda akmeologik yondashuvdan kengroq foydalanish, kasbiy kompetentlikni rivojlantirish, kasbiy tayyorgarlikni modernizatsiyalash, pedagogik kasbiy ta’lim sharoitida raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning pedagogik-psixologik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar jamiyatimizning turli jabhalarida mavjud kamchiliklarni bartaraf etish, joriy muhitni va jarayonlarning samaradorligini, sifatini oshirish masalalarini qamrab olmoqda. Ayniqsa, ta’lim sohasida bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirish, jahon talabiga mos keluvchi yetuk bilim va salohiyatga ega bo‘lgan kadrlarni tarbiyalash kabi masalalar davlat siyosatining muhim jabhalaridan biriga aylanib ulgurdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-sonli Farmonida oliy ta’limni modernizasiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha tarmoqlarini rivojlantirish, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi “Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4623-sonli qarorida pedagogik ta’lim sohasini yanada takomillashtirish, zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo‘llash ko‘nikmalariga ega, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda munosib hissa qo‘shuvchi yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun professional pedagog kadrlar yetkazib berish, sohaga ilg‘or ta’lim texnologiyalarini joriy qilish vazifalari belgilangan bo‘lib, pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligini oshirish va takomillashtirish, ularning bilim-ko‘nikmalarini uzluksiz ravishda shakllantirib borish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish hamda mavjud imkoniyatlardan maksimal darajada foydalangan holda bo‘lg‘usi pedagog kadrlarni keng jamiyatga yetkazib berish vazifasi bugungi kunda oliy ta’lim tizimiga qo‘yilgan eng izchil muammo va vazifalardan biriga aylangan.

Ta’lim sifatini oshirishda akmeologik yondashuv muhim ahamiyatga ega, chunki bo‘lajak tarix o‘qituvchilarini tayyorlash, akmeologik modelni yaratish

istiqbolini vujudga keltiradi. Zamonaviy jamiyatda o‘zining munosib o‘rni va rolini topishga imkon beruvchi, kasb mahorati va bilimdonlik darajasi, mustaqillik darajasini hamda shaxsning o‘zi jamiyatdagi o‘zining ijtimoiy yetukligi darajasini aniqlashi va ishlab chiqishi lozim. Akmeologiyaning metodologik asosi inson rivojlanishi, kamolga yetishishi bosqichlarida progressiv xarakterga, shaxsiy va kasbiy cho‘qqilarga erishishida psixologik mexanizmlariga ko‘nikish kabilarga yordam ko‘rsatishga hamda e’tiborni kuchaytirishga qaratilgan.

Akmeologiya grekcha “akme”-cho‘qqi, takomil, nimaningdir eng yuqori bosqichi, gullagan davr degan ma’nolarni anglatadi. Akmeologiya – bu insonning yetuklik bosqichidagi rivojlanishi, ayniqsa bu rivojlanishning eng yuqori darajasiga erishishdagi mexanizm va qonuniyatlarni o‘rganadigan tabiiy, ijtimoiy, nazariy va gumanitar fanlarning “tutashgan joyida” paydo bo‘lgan yangi fandir [6, 31-b].

Akmeologiya - insonning ko‘p qirrali rivojlanishini o‘rganadigan fan. U inson hayotining balog‘at davrida uning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan barcha jihatlarni, jumladan quyidagilarni qamrab oladi:

- balog‘atga yetgan insonning ijodiy faoliyatida ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarishda aniqlangan omillar;
- androgogikaning xususiyatlari va professionallikka erishish jarayoni;
- o‘z-o‘zini takomillantirish, o‘zida yetuk shaxsni tarbiyalash, shuningdek, bu jarayonlarda o‘zini nazorat qila bilish;
- faoliyat cho‘qqisiga erishish jarayonidagi ham muvaffaqiyatga erishishga ham unga erishishda to‘sqinlik qiluvchi turli darajadagi (ob’yektiv, sub’yektiv) omillar.

Bo‘lajak tarix o‘qituvchilar shaxsini takomillashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari, yangi holat vaziyatlarning paydo bo‘lishiga reaksiyasi (kasb talablari, ilmiy, texnik, madaniy taraqqiyotning o‘zgarishi), o‘z-o‘zini tashkil qilish, o‘z-o‘zini tuzatish (talabaning ichki va shaxsiy qiziqish va manfaatlaridagi o‘zgarishlar, uning faoliyatining afzalliklari va kamchiliklari, imkoniyatlari va qobiliyatlarini bilish) kabilar.

Shunday qilib, zamonaviy akmeologiya - bu insonning muvaffaqiyati va unga olib keladigan komponentlarni har tomonlama o‘rganishga mo‘ljallangan, ilmiy bilimlarning o‘ziga xos tarmog‘i bo‘lib, unga fan sifatida 1928-yilda N.Ribnikov asos solgan. U bu atamani balog‘at bosqichida inson taraqqiyotini o‘rganish fanining nomi sifatida taklif qilgan. A.A.Derkach va A.A.Bodalev kabi olimlar akmeologiya faniga o‘zlarining hissalarini qo‘shdilar, ular rahbarligida Rossiya Prezidenti huzuridagi Rossiya davlat boshqaruvi akademiyasida birinchi akmeologiya bo‘limi (to‘liq nomi - Akmeologiya va Kasbiy faoliyat psixologiyasi kafedrasi) ochildi. 1992-yilda Sankt-Peterburgda Akmeologiya akademiyasi ochildi va rasman ro‘yxatga olindi [6, 40-b].

Adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak pedagog kadrlarni kasbiy tayyorlashda akmeologiyaning nazariy va amaliy masalalaridan foydalanish bo‘yicha tadqiqotlar Angliya, Niderlandiya, AQSH, Malayziya, Germaniya, Turkiya, Kanada, Hindiston kabi davlatlarda, MDH davlatlarida, dunyoning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta’lim muassasalarida ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Jumladan, shaxsiy

o‘sish, kasbiy rivojlanish va ijtimoiy o‘zgarishlarning ta’limiy va ommaviy shartlari Liverpool Hope University (Angliya); shaxsiy rivojlanish rejalari Maastricht University Gollandiya (Niderlandiya); bolalarning erta o‘smirlikda kasbiy rivojlanishi: jarayonlar, muammolar, tadqiqot zaruriyati yo‘nalishida akmeologik ilmiy izlanishlar Nebraska universiteti tadqiqot markazida Susan M. Sheridan rahbarligida (Nebraska University, Lincoln City, Nebraska State USA); talabalarda muloqot kompetentligini kuchaytirishning (pedagogik, psixologik, akmeologik) masalalari, Suriani Binti Mohd Kasim rahbarligidagi ilmiy tadqiqot (Mara Technology University, Malayziya) markazida, Belfield pedagogical university (Germaniya), Fatih Universiteti Istanbul (Turkiya), ilmiy pedagogik xodimlarni o‘qitishda akmeologiyani qo‘llash muammolari (Abay nomidagi Qozoq milliy pedagogika universitetida); akmeologik ta’lim asosida kadrlarning individual kompententligini shakllantirish muammosi (Ukrainaning Kiyev davlat universitetida); davlat ta’lim akademiyasiga qarashli akmeologiya fanlari xalqaro akademiyasining akmeologik tadqiqotlar markazi (Rossiya) kabi ilmiy muassasalarda atroflicha o‘rganilmoqda.

Chet el olimlari tomonidan, jumladan: Hull J. G., Van Treurenn R. R., Propsom P. M. atribut uslubi va akmeologik yondashuvning tarkibiy qismlari, K. Thomas shaxsni rivojlantirishning samarali usullari, J.K.Khanna akmeologiyani tatbiq etishda tadqiqotga yo‘naltirilgan ta’lim masalalarini atroflicha ilmiy tadqiq etilishi tadqiq etilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) mamlakatlari olimlaridan B. G. Ananyev, A. A. Derkach, Yu. V. Sinyagina, Ye. V. Seleznyova, A. S. Glinskiy, A. M. Derkach, L. G. Gribenyuk, V. O. Ramonova, M. M. Shexterlar ta’limda akmeologik yondashuv muammosini ilmiy tadqiq etganlar.

Akmeologik yondashuvda shaxs rivojlanishi, kasbiy shakllanishi masalalarini A.A.Derkach, Ye.V.Seleznyova, M.G.Sinyakova, E.E.Simanyuk, S.L.Fomenko, N.V.Kuzmina, N.A.Ribnikov va boshqalar ilmiy tadqiq etganlar.

Akmeologik yondashuv bo‘yicha: A.M.Derkach, o‘rta kasb-hunar ta’limidagi akmeologik yondashuv: muammolar va istiqbollar masalasi, Romanova Vera Olegovna, akmeologik yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchi-psixologlarning kasbiy dunyoqarashini shakllantirish, A. M. Leontyev, akmeologik yondashuv bo‘lg‘usi hayot faoliyati xavfsizligi o‘qituvchilarini kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirishning muhim omili sifatida”, Ye. K. Markova, M. M. Shexter, zamonaviy pedagogik kasbiy ta’limda akmeologiyaning roli muammolarini ilmiy tadqiq etganlar [8, 1613-1621].

So‘nggi yillarda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar jamiyatimizning turli jabhalarida mavjud kamchiliklarni bartaraf etish, joriy muhitni va jarayonlarning samaradorligini, sifatini oshirish masalalarini qamrab olmoqda. Ayniqsa, ta’lim sohasida, ta’lim sifatini, kadrlar malakasini oshirish, jahon talabiga mos keluvchi yetuk bilim va salohiyatga ega bo‘lgan kadrlarni tarbiyalash kabi masalalar davlat siyosatining muhim jabhalaridan biriga aylanib ulgurdi.

G. K. Chesterton ta’kidlaganidek, “Ta’lim bu jamiyatning avloddan avlodga o‘tib boruvchi yuragidir”. Har qanday davrda davlat ravnaqida yetuk o‘qituvchi-pedagoglarning ahamiyati beqiyos bo‘lganligi sir emas.

Respublikamiz olimlaridan G. H. Tillayeva, akmeologik yondashuvning muhimligini qayd etgan holda, axloqan pok, intellektual yetuk, yuksak professional kadr - akmeshaxs jamiyatni ijtimoiy - iqtisodiy barqarorlashtirishning asosiy kuchi, jahon standartlariga javob beradigan professional yetuk kadrlarni tayyorlash ustuvor vazifalardan biri, deb ko‘rsatgan. B. Ma’murov, bo‘lajak tarix o‘qituvchilarini akmeologik yondashuv asosida ta’lim jarayonini loyihalash ko‘nikmalarini rivojlantirishni, A. Sh. Saliyev, yoshlarning intiluvchanligini aniqlashda akmeogammaning ahamiyatini va G. O. Ernazarova kasbiy ta’lim jarayoniga akmeologik yondashuvni tadbiq etish masalasini ilmiy tadqiq etganlar.

Bugungi kunning talablariga to‘laqonli javob bera oladigan, nafaqat kasbiy bilimlar balki boshqa zaruriy kompleks bilimlar bilan to‘yintirilgan navqiron yosh kadrlarning kelajakdagi kasbiy faoliyati bugungi kun va unda egallangan bilimlarga bog‘liqdir.

Muhokama. Ma’lumki, shaxsning jamiyatdagi bahosiga qarab, uning o‘z muvaffaqiyatiga va muvaffaqiyasizligiga bo‘lgan munosabati shakllanadi. Ya’ni, shaxs sifatida tan olinish muhim, busiz inson psixologik noqo‘laylik va qiyinchilikni boshdan kechiradi.

Faoliyatning turli sohalarida cho‘qqilarga muayyan sharoitlarda erishish mumkinligini akmeologiya o‘rganadi. Shunga ko‘ra quyidagi qonuniyatlar, zarur shart-sharoitlar belgilangan:

- vaqtni to‘g‘ri tashkil etish;
- hayot yo‘lini tanlashda faol pozisiyani shakllantirish;
- professional va etnik madaniyat;
- shaxsning shaxsiy xususiyatlari va etnopsixologik muhit sharoitlarining uyg‘unlashuvi, yuqoridagilarning shaxsiyatning shakllanishiga ta’siri;
- atrof-muhit va shaxs o‘rtasidagi qarama -qarshiliklarni bartaraf etish uchun qulay shart-sharoitlar;
- kattalar muammolari va vazifalarini samarali hal qilish;
- o‘z imkoniyatlarini bilish, o‘zini takomillashtirish va o‘z hayotining yaratuvchisi sifatida o‘ziga bo‘lgan munosabat.

Bo‘lajak tarix o‘qituvchilarning akmeologik yondashuv asosida kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirishning asosiy ko‘rsatkichlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- akmeologik yondashuv asosida talabalar o‘quv-mehnat faoliyati bo‘yicha shaxsiy va kasbiy sifatini ta’minlash:
- tarix va pedagogik fanlar tajriba hamda mustaqil ishlarini texnologik asoslangan holda tanlash, amaliy pedagogik kasbiy ta’limning o‘quv-moddiy jihozlanishini yuqori darajada ta’minlash;
- mehnatni to‘g‘ri tashkil etish va unga o‘rgatishda pedagogik-psixologik-akmeologik ta’lim metodikasini sifatli tatbiq etish;
- talabalarga o‘zini-o‘zi nazorat qilish, kognitiv, affektiv, psixomotor, kreativ shakllantirish usulida ta’lim berish, ularning tajriba-sinov va o‘quv-ishlab chiqarish ishlarida o‘zaro va jamoatchilik sifat nazoratini qo‘llash;
- o‘zini o‘zi rivojlantirishga yo‘nalgan faoliyatni tashkil etish asosida nuqsonsiz natijaga erishish tizimini yo‘lga qo‘yish;

- amaliy va mustaqil ishlari sifatini oshirishda moddiy va ma’naviy rag‘batlantirish tizimini joriy etish.

2. Akmeologik yondashuv asosida bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining o‘quv bilish faoliyatida yuqori mehnat unumdorligini ta’minlash:

- talabalarning tajriba ishlari va mustaqil ishlash mehnatini pedagogik-fiziologik jihatdan to‘g‘ri me’yorlash;
- maxsus kasbiy fanlar o‘qituvchilari tomonidan nazariy, amaliy va o‘quv-ishlab chiqarish ishlari(pedagogik loyihalar, dars ishlanmalari va h.k.)ni akmeologik texnologiyalar yordamida tashkil etish, talabalarga vaqtdan, jihozlar, uskunalardan oqilona foydalanishga oid yo‘l-yo‘riqlar berish;
- amaliy mashg‘ulotlar va mustaqil ishlarida talabalar tomonidan mehnat unumdorligini oshirish yo‘llarini izlab topishga yo‘naltirilgan maxsus individual topshiriqlarning bajarilishini ta’minlash;
- amaliy va mustaqil ishlarini bajarishda vaqtni tejashga imkon beruvchi, yuqori unumli texnologiyalar qo‘llanilishini yo‘lga qo‘yish.

3. Akmeologik yondashuv asosida talabalar o‘quv bilish faoliyatida kasbiy kompetentlikni egallash:

- kasb asoslarini dastlabki o‘zlashtirishda mehnatning to‘g‘ri usullarini puxta o‘rganish va mustaqil bajarishga erishish;
- tajriba-sinov va mustaqil ishlarini yo‘riq xaritalarni qo‘llash orqali o‘rganish;
- tarix o‘qitish metodikasi ixtisosligini maxsus fanlar o‘qituvchilari tomonidan amaliy pedagogik kasbiy ta’limning barcha bosqichlarida talabalarning mehnat usullaridan to‘g‘ri, samarali foydalanishiga doimiy talabchanlikni ta’minlash, kasbiy motivatsiyani rivojlantirish;
- talabalarning tajriba va mustaqil ishlarida mashq jihozlari va moslamalaridan foydalanish, kasbiy fikrlash, mehnatning to‘g‘ri, samarali usullarini tarkib toptirish;
- mehnat usullarining to‘g‘ri bajarilishini tajriba-sinov va o‘quv-ishlab chiqarish ishlarini baholashning muhim mezonlaridan biri sifatida belgilash.

4. Akmeologik yondashuv asosida talabalarning o‘quv bilish faoliyatida mehnatning ilg‘or usullarini egallash:

- talabalarga amaliy pedagogik kasbiy ta’limning dastlabki bosqichlaridan boshlab egallash mumkin bo‘lgan eng ilg‘or, yangi mehnat usullarini o‘rgatish;
- mehnatning ilg‘or, yangi usullarini egallashga imkon beruvchi tajriba-sinov va o‘quv-ishlab chiqarish ishlarini tanlash;
- talabalarning mehnatning yangi, ilg‘or usullarini egallashlari bo‘yicha maxsus mashqlar, akmeologik yo‘nalgan topshiriqlarni bajarishni tashkil qilish;
- talabalarning malakali ishchi yoki mutaxassis ish o‘rinlarida mehnatning ilg‘or usullarini bevosita o‘rganishlarini akmeologik yo‘nalganlikni tashkil etish [8, 1617 b].

Bo‘lajak tarix o‘qituvchi shaxsini kasbiy faoliyatga tayyorlashni rivojlantirish va shakllantirish uchun avvalo ta’lim jarayonini ilmiy asosda tashkil qilish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun bo‘lajak mutaxassisning qiziqishlarini inobatga olish, uning intilishi va boshqa tashqi omillarini bir-biriga uyg‘unlashtirib, o‘quv faoliyati, shaxs xususiyatlaridan kelib chiqqan holda faolligini oshirib borish nazarda tutiladi.

Har bir bo‘lajak tarix o‘qituvchisida yuqorida ta’kidlanganidek, o‘z, shaxsiy akmesini aniqlab olishi uchun unda o‘sha tanlagan ixtisosligiga nisbatan kuchli undovchi motivlar, hayotda esa muvaffaqiyatlarga erishish motivi yoki yutuqlarga erishish ehtiyoji kuchli rivojlangan bo‘lishi kerak.

Natijalar. Bugungi kunda mutaxassislarga qo‘yilgan zamonaviy talablar pedagogik oliy ta’lim jarayonini innovatsion rivojlantirish, akmeologik yondashuv asosida o‘quv jarayonini tashkil etish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Chunki, akmeologik yondashuv bo‘lajak mutaxassislarda kasbiy ijodkorlikni shakllantirishning ilmiy asosi sifatida ta’lim muassasalarida ta’lim oluvchilarning mazkur jarayon ishtirokchilari, kasbiy faoliyatning yetuk shaxsi va faol sub’yektlari tarzida namoyon bo‘lishlariga asoslanadi hamda ularning sub’yekt va mutaxassis sifatida bosqichma-bosqich, uzluksiz o‘z-o‘zini takomillashtirishi va o‘z-o‘zini rivojlantirishi uchun sharoit yaratadi.

Akmeologik yondashuv asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash mexanizmi

1. Tashkiliy akmeologik ishlar:
- kichik mutaxassisning kasbiy kompetentlik tamoyili;
- akmeologik yondashuv asosida ta’lim oluvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash konsepsiyasi;
- kasbiy ta’lim akmeologiyasi maxsus kurs o‘quv dasturi ishlab chiqilishi;

2. Akmeologik yo‘nalgan tarbiya:
- talabaning individual rivojlanish dasturi, o‘quv portfoliosi;
- psixologik-akmeologik-pedagogik diagnostik tahlillar;
- kasbiy kompetentlik darajasini baholash;
- guruh rahbarining ma’naviyat soatlarini milliy mazmunda boyitish;

3. Akmeologik yo‘nalgan ta’lim:
- o‘qitishda akmetexnologiyalarni qo‘llash;
- akmeologik yondashuv asosida kasbga yo‘naltirilgan o‘qitish;
- kompyuter texnologiyalari va akmetexnologiyalar uyg‘unligida o‘qitish;
- shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarini qo‘llash [9, 124-b].

Binobarin, ta’lim olish, kasbni egallash, kasb mahoratiga erishish, lavozimga ko‘tarilish kabi ijtimoiy omillar, yosh davrlarida inson imkoniyatlarini iste’dodini ochish, mahsuldor kasbiy ijodkorlikka erishishni taqozo etadi. Bo‘lajak tarix o‘qituvchilarini akmeologik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashda ularning fiziologik, aqliy va psixologik jihatlarini individual o‘rgangan holda, kasbiy kompetentligini shakllantirish mumkin.

Xulosa. Bo‘lajak tarix o‘qituvchisida akmeologik fikrlashni shakllantirish va kreativ faoliyat usullari, innovatsiyaga, muvaffaqiyatga, kasbiy mohirlikka intilish, ijodiy potentsialni namoyon etish qobiliyati, akmeologik va umumiy kasbiy madaniyatning zaruriy komponentlari hisoblanadi.

Bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining akmeologik yondashuv asosida kasbiy tayyorgarlik sifatinini oshirishning asosiy ko‘rsatgichlari aniqlanadi. Bo‘lajak tarix o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida akmeologik yondashuvni amalga oshirishda: talabalar shaxsini akmeologik rivojlantirish determinantini hisoblash va anglab yetish uchun zarur bo‘lgan pedagoglar bilimlarini faollashtirish, talabalarga kasbiy o‘z-o‘zini rivojlantirish, ta’limda innovatsionlik, dialogiklik, kontekstlik, amaliy yo‘nalishlik, akmeologik-yo‘nalish tashkil etuvchi pedagoglarning ta’lim-tarbiya faoliyatidagi integrativ yondashuvi, refleksiv (o‘z ruhiy holati haqida o‘ylash, fikr yurgizish, uni tahlil qilish) ga oid treninglarni va kasbiy-motivatsiya treninglari, vitagenli va o‘yinli ta’lim metodlari qo‘llaniladi.

Oliy ta’lim tizimida akmeologik yondashuvni amalga oshirish bosqichlarining psixologo-pedagogik omillari aniqlanib, bo‘lajak tarix o‘qituvchilarini tayyorlashda akmeologik yondashuvni qo‘llash mexanizmi va uni amalga oshirish tuzilmasi ishlab chiqiladi hamda akmeologik yondashuv asosida ta’limni rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari yoritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - T.: O‘zbekiston, 2017. 146-157 betlar.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta’minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. -T.: O‘zbekiston, 2017. «Ma’rifat», 2016-yil 8-dekabr, № 98.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni.
4. Azizxodjayeva N.N . Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. O’quv qo’llanma.-T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi, 2006. 101-112 betlar.
5. Axmedova M.T. Pedagogik kompetentlik. O‘quv qo‘llanma. -T.: brok classervis, 2016. 76-84 betlar.
6. Tillayeva G. H. akmeologiya asoslari. O‘quv qo‘llanma. –T.:”Tafakkur bo’stoni”, 2014. 38-50 betlar.
7. Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishning zamonaviy shakllari pedagogic muammo sifatida. http://openscience.uz
8. Ernazarova G. O, Isroilov Q. T. Bo‘lg‘usi tarix o‘qituvchilarida kreativlikni rivojlantirishning pedagogik texnologiyalari. Akademic research in educational sciences, 2021. –P.1613-1621. https://doi.org/10.24411/2181-1385-2021-00780
9. Islamova M. Sh., Isroilov Q. T. Bo‘lajak kadrlarni ijodiy va mustaqil fikr yuritishga hamda nutqiy faollikka undovchi metodlar. «XXI asr ta’lim tizimida innovatsion va integratsion yondashuvlar» mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiyasi. Jizzax-2021. 121-126 betlar.

TA’LIM ISLOHOTLARINI AMALGA OSHIRISHDA KASB MOTIVATSIYASINI BARVAQT ANIQLASHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MEZONLARI

Tashmatova Gulzoda Nimatullayevna, Guliston davlat pedagogika instituti,
“Pedagogika” kafedrasi katta o‘qituvchisi,
e-mail: tashmatovagulzoda@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada talabalarning kasbga motivatsiyasini aniqlashning ijtimoiy-psixologik mezonlariga e’tibor qaratilgan. Ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar talabalar kasb tanlovi bilan bog‘liq masalalarga e’tiborni talab qilmoqda. Shu bois, talabaning kasbga motivatsiyasini o‘rganish va uning rivojlanishini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Maqolada kasb motivatsiyasiga ta’sir qiluvchi talabaning individualligi, oila, ta’lim muassasasi va jamiyat omillari tahlil qilingan. Ta’lim va tarbiya muassasalarida kasbiy motivatsiyaning rivojlanishini ta’minlash talabaga mos holda tashkil etiladigan ta’lim muhiti, o‘qituvchining shaxsiy sifatlari bilan bog‘liqligi asoslangan. Olingan ma’lumotlar asosida kasb motivatsiyasini aniqlashning samarali mezonlari sifatida: talabaning qobiliyatlari, manfaatlari va qarashlari; ta’lim jarayonida uning ko‘rsatayotgan yutuqlari; ta’lim muassasasi tomonidan yaratiladigan imtiyozlar; oila a’zolari va otasi (onasining kasbi); ta’lim muassasasining joylashgan hududining iqtisodiy rivojlanish darajasi; ta’lim muassasasining texnikaviy jihatdan ta’minlanganligi; ta’lim muassasidan keyingi ta’lim va ish joyi imkoniyatlari kabi mezonlar belgilangan. Maqolaning natijalari ta’lim tizimini takomillashtirishda talabalar kasbga motivatsiyasini oshirish va o‘zgartirish imkoniyatlarini aniqlashda, ularning kasbiy tanlov bilan bog‘liq muammolarni hal etishda foydalanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: ta’lim islohotlari, motivatsiya, barvaqt aniqlash, ijtimoiy-psixologik mezonlar.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ РАННЕГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ ПРИ РЕАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕФОРМ

Аннотация. Статья посвящена социально-психологическим критериям для определения профессиональной мотивации студентов. Реформы в системе образования требуют рассмотрения вопросов, связанных со студентами. Таким образом, студент важен для изучения профессиональной мотивации и его развития. В статье анализируются индивидуальные факторы студента, влияющих на профессиональную мотивацию. Учреждения профессиональных и

образовательных учреждений, образовательная среда основана на студенте, основываясь на личных качествах учителя. Основываясь на полученной информации в качестве эффективных критериев для определения профессиональной мотивации: навыки, интересы и взгляды студента; Его достижения в образовательном процессе; привилегии для создания учебного заведения; члены семьи и отец (профессия матери); уровень экономического развития региона образовательного учреждения; техническое обеспечение учебного заведения. Результаты студентов могут определить возможность увеличения и изменения профессиональной мотивации в системе образования, которую можно использовать для решения их профессиональной конкуренции.
Ключевые слова: образовательные реформы, мотивация, раннее выявление, социально-психологические критерии.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CRITERII RANNEGO OPREDELENIYA PROFESSIONALNOY MOTIVATsII PRI REALIZATsII OBRAZOVATELNYX REFORM

Abstract. The article focuses on socio-psychological criteria for determining the motivation of students to the profession. The reforms implemented in the educational system require attention to the issues related to the choice of profession of students. Therefore, it is important to study the student's motivation for the profession and ensure its development. The article analyzes the student's individuality, family, educational institution and society factors that affect career motivation. Ensuring the development of professional motivation in educational and educational institutions is based on the connection with the educational environment organized according to the student and the personal qualities of the teacher. Based on the obtained information, as effective criteria for determining career motivation: student's abilities, interests and views; his achievements in the educational process; benefits created by the educational institution; family members and father (mother's profession); the level of economic development of the region where the educational institution is located; technical support of the educational institution; criteria such as post-secondary education and employment opportunities are defined. The results of the article can be used to improve the educational system, determine opportunities to increase and change students' motivation to the profession, and solve problems related to their professional choice.
Keywords: educational reforms, motivation, early identification, socio-psychological criteria.

KIRISH

O‘quvchilar o‘zlarining kasb motivatsiyasini bir qator sabablarga ko‘ra oshirishadi. Bular ijtimoiy-psixologik mezonlar, shu jumladan, o‘quvchilarning o‘zlarini o‘quv faoliyati bilan bog‘liq qilish, o‘zlashtirishlari, o‘z maqsadlari va o‘z xususiyatlari kabi sabablarga bog‘liq. Ta’lim islohotlarini amalga oshirishda kasb motivatsiyasini barvaqt aniqlashning ijtimoiy-psixologik mezonlari haqida quyidagi maqolada to‘liqroq tushuntirilgan.

O‘quvchilar motivatsiyani aniqlashda, ularning o‘zlashtirishlarini o‘zgartirish, ularning o‘z maqsadlarini aniqlash va ularning o‘zlarini o‘quv faoliyati bilan bog‘liq qilish kabi amallar zarur bo‘ladi. O‘quvchilarning o‘zlarini o‘quv faoliyati bilan bog‘liq qilish, ularning o‘quv fanlari va kasblariga qiziqishlari, o‘quv jarayonida qatnashish darajalari va ularning o‘quv jarayonida qo‘llangan usullar kabi amallar motivatsiyani oshirishda muhim ahamiyatga ega.

O‘quvchilarning o‘zlashtirishlarini o‘zgartirish ham motivatsiyani oshirishda muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilarning o‘zlashtirishlarini o‘zgartirish uchun, ularning o‘quv faoliyatlarida qilishlari kerak bo‘lgan ishlar va vazifalar haqida tushunishlarini o‘rganish, ularning o‘quv jarayonida qilishlari kerak bo‘lgan ishlar va vazifalar haqida talab qilish, ularni o‘zlashtirishni oshirish uchun yordam berish kabi usullar qo‘llaniladi.

O‘quvchilarning o‘z maqsadlarini aniqlash ham motivatsiyani oshirish uchun muhimdir. O‘quvchilarning o‘z maqsadlarini aniqlash, ularning kasb va o‘quv muvaffaqiyatiga qarab maqsadlari haqida tushunish, ularning o‘quv jarayonida qilishlari kerak bo‘lgan ishlar va vazifalar haqida tushunish, shuningdek, ularni o‘z maqsadlariga erishishda yordam berish uchun qanday qadam qilishlar kerakligi haqida tushunishlarini o‘rganishga yordam beradi [1].

O‘quvchilarning o‘z xususiyatlari ham motivatsiyani oshirishda muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilarning o‘z xususiyatlari, o‘quv fanlari va kasblariga qiziqishlari, ularning qanday kasblariga qaratilishi kerakligi, ularning o‘quv jarayonida qilishlari kerak bo‘lgan ishlar va vazifalar haqida qanday his qilishlari kerakligi kabi muhim ma’lumatlar motivatsiyani oshirish uchun zarurdir.

O‘quvchilarning o‘quv jarayonida qo‘llangan usullar ham motivatsiyani oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. O‘quv jarayonida qo‘llangan usullar, masalan, tarjima, tahlil, muhokama, mashqlar va boshqa usullar, o‘quvchilarning o‘zlashtirishlarini oshirish va o‘quv motivatsiyalarini oshirish uchun muhimdir.

O‘quv muassasasida yaratilgan muhit ham motivatsiyani oshirishda muhim ahamiyatga ega. O‘quv muassasasida yaratilgan muhit o‘quvchilarning o‘zlarini ishonch va qo‘rqinchlaridan ozod qilishga, o‘zlarini rivojlantirishga, o‘quv jarayonida boshqa o‘quvchilar bilan hamkorlik qilishga yordam beradi.

O‘quvchilarning o‘quv muassasasida qatnashish darajasi ham motivatsiyani oshirishda muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilar o‘zlarining qatnashish darajasi bo‘yicha o‘quv muassasasida qo‘llangan usullar, o‘quv fanlari va kasblari haqida tushunishlari, o‘quv jarayonidagi ishlar va vazifalarga qarshi tashvishlari va ularning o‘z kasblari va maqsadlari bilan bog‘liqligi motivatsiyani oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, o‘quvchilarning o‘quv faoliyatlariga yo‘naltirilgan kuchli qo‘llab-quvvatlash, ularga qarshi yordam berish va uchrashuvlar ham motivatsiyani oshirishda muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilar o‘zlarining o‘quv faoliyati bilan bog‘liq qilish, o‘zlashtirish va o‘z maqsadlarini aniqlash, o‘z xususiyatlari va kasblari bilan bog‘liqligi, o‘quv jarayonida qo‘llangan usullar va o‘quv muassasasida yaratilgan muhit kabi sabablarga qarab motivatsiyani oshirishadi. Shuningdek, o‘quvchilar o‘zlariga yo‘naltirilgan kuchli qo‘llab-quvvatlash va ularga qarshi

yordam berish orqali o‘quv jarayonida maqsadlari va kasblariga erishish uchun zarur bo‘lgan qadam-qadamliklarni olishadi[2].

Bundan tashqari, o‘quv muassasalarida muvaffaqiyatli kasb ta’limi uchun o‘quvchilarning o‘quv faoliyatlarini rag‘batlantirish va motivatsiyani oshirish uchun boshqa ko‘plab usullar mavjud, masalan, o‘quv jarayonida qo‘llangan texnologiyalar, o‘quv fanlari va kasblari bilan bog‘liq yangiliklar, o‘quv jarayonida o‘quvchilar bilan o‘zaro hamkorlik, o‘quvchilarning o‘zlashtirishlarini o‘zgartirish uchun yordam berishlar, o‘quv muassasasi tomonidan o‘quvchilarning o‘zlariga yo‘naltirilgan spesial darslar, seminarlar, mashqlar va boshqa o‘quv vositalari kabi ko‘plab usullar. Bu usullar o‘quvchilarning o‘zlarini o‘quv faoliyati bilan bog‘liq qilishlari, o‘zlashtirishlari va motivatsiyalarini oshirishda muhim ahamiyatga ega[3].

Jamiyatimizda kasb ta’limi, insonning hayotining mustaqil tarzda yashash uchun zarur bo‘lgan muhim jihatdir. Ta’lim islohotlarini amalga oshirishda kasb motivatsiyasini barvaqt aniqlashning ijtimoiy-psixologik mezonlari muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

“Ta’lim islohotlarini amalga oshirishda kasb motivatsiyasini barvaqt aniqlashning ijtimoiy-psixologik mezonlari” mavzusiga oid adabiyotlar tahlili va metodlari ko‘rib chiqilgan. Bu mavzuga oid ko‘plab tadqiqotlar, maqolalar va kitoblar mavjud. Quyidagi adabiyotlar bu mavzuga oid tadqiqotlardan ba’zilaridir:

1. "Motivatsiya va o‘qitish: O‘quvchilarni o‘rganishga o‘rgatish" (Richard Ryan va Edward Deci) - Bu kitobda motivatsiya va o‘qitishni o‘rganishga qaratilgan asosiy xususiyatlar, o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish uchun kerakli amallar va o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish uchun o‘quv muassasalarida qo‘llaniladigan usullar haqida muhim ma’lumotlar mavjud[4].

2. "Kasb motivatsiyasini oshirish" (Carol Dweck) - Bu kitobda kasb motivatsiyasini oshirishda o‘quvchilarning o‘zlarini o‘quv faoliyati bilan bog‘liq qilish, o‘zlashtirish, o‘z maqsadlari va o‘z xususiyatlari kabi sabablarga qarab motivatsiyani oshirish uchun kerakli usullar va tarjimalar tushuntirilgan.

3. "O‘qitish psixologiyasi" (Anatoliy V. Karpov) - Bu kitobda o‘qitish psixologiyasi va o‘quv motivatsiyasi haqida umumiy tushunchalar, o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishda qo‘llaniladigan usullar va o‘quv muassasalarida motivatsiyani oshirish uchun kerakli sharoitlar haqida tafsilotli ma’lumotlar berilgan.

4. "O‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish" (Robert J. Marzano va Debra J. Pickering) - Bu maqolada o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishda qo‘llaniladigan usullar, o‘quvchilarning o‘zlashtirishlarini oshirish, o‘z maqsadlarini aniqlash va o‘z xususiyatlari bilan bog‘liqligi, o‘quv jarayonida qo‘llangan usullar va o‘quv muassasasi tomonidan taqdim etilgan o‘quv materiallarining motivatsiyani oshirishga ta’siri kabi mavzular ko‘rsatilgan.

5. “O‘quvchilarning motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlash” (Barbara A. McCombs va Jo Sue Whisler) - Bu maqolada o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish uchun kerakli amallar, o‘quvchilarning o‘zlashtirishlarini oshirish, o‘z maqsadlarini aniqlash, o‘z xususiyatlari bilan bog‘liqligi va o‘quv jarayonida qo‘llangan usullar kabi mavzular tushuntirilgan.

Bu adabiyotlar va ko‘plab boshqa tadqiqotlar motivatsiya va o‘qitish psixologiyasi bo‘yicha ko‘plab fikrlar va usullarni taqdim etadi. Buyurtmangizga mos ravishda, bu adabiyotlardan foydalanib, kasb motivatsiyasini oshirishda ijtimoiy-psixologik mezonlarni aniqlash uchun yaratilgan metodlarni o‘rganishingiz mumkin. Bunda o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishda o‘quv muassasalarida qo‘llanadigan texnikalar, o‘quvchilarning o‘zlarini o‘rganishga qaratilgan usullar va motivatsiya tizimlari, o‘quv muassasalarida o‘quv jarayonida o‘quvchilarga taqdim etiladigan vazifalarning tuzilishi va qo‘llanishiga oid ko‘rsatmalar kabi elementlar ko‘rsatilishi mumkin [5].

MUHOKAMA

“Ta’lim islohotlarini amalga oshirishda kasb motivatsiyasini barvaqt aniqlashning ijtimoiy-psixologik mezonlari” mavzusiga oid maqolada muhokama bo‘limi, ya’ni kasb motivatsiyasini oshirishning ijtimoiy-psixologik mezonlarini qanday aniqlash kerakligi haqida gapirilgan. Bu bo‘limda, o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishda foydalaniladigan usullar, motivatsiyani oshirishda qo‘llaniladigan tahlil va taqdimotlar, kasb motivatsiyasini oshirishda ijtimoiy-psixologik to‘g‘risidagi tushunchalar va ko‘rsatmalarga oid muhokamalar ko‘rsatilishi mumkin [6].

Bu mavzuga oid ko‘plab muhokamalar mavjud, shu jumladan:

1. O‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishda qo‘llanadigan usullar: Bu muhokamada kasb motivatsiyasini oshirish uchun qo‘llaniladiganusullar, masalan, o‘quv jarayonida o‘quvchilarga ko‘rsatiladigan muvofiqlash, qiziqish, jiddiylik, o‘quvchilar bilan ishlash, o‘quvchilarga qulay vaqt rejimi taqdim etish kabi usullar ko‘rsatilishi mumkin.
2. Motivatsiyani oshirishda qo‘llaniladigan tahlil va taqdimotlar: Bu muhokamada o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish uchun o‘quv jarayonida qo‘llaniladigan tahlil va taqdimotlar ko‘rsatilishi mumkin. Bu tahlil va taqdimotlar o‘quvchilarning o‘zlarini o‘rganishga, o‘zlarining maqsadlarini aniqlashga, o‘zlashtirishlarini o‘zgartirishga, o‘quv muvaffaqiyatlarini baholashga yordam beradi.
3. Ijtimoiy-psixologik to‘g‘risidagi tushunchalar va ko‘rsatmalar: Bu muhokamada kasb motivatsiyasini oshirishda ijtimoiy-psixologik tushunchalar va ko‘rsatmalar ko‘rsatilishi mumkin. Misol uchun, o‘quvchilarning o‘zlarini o‘rganishga qaratilgan usullar motivatsiyani oshirishning ijtimoiy-psixologik aspektini ko‘rsatadi. O‘quvchilarning o‘zlarini o‘rganishga qaratilgan usullar o‘quvchilarning o‘zlarini yaxshi tushunishiga, o‘zlarining maqsadlarini aniqlashiga, o‘zlashtirishlarini o‘zgartirishiga, o‘quv muvaffaqiyatlarini baholashiga yordam beradi.
4. Motivatsiyani oshirishning ijtimoiy-psixologik aspektlari: Bu muhokamada motivatsiyani oshirishning ijtimoiy-psixologik aspektlari ko‘rsatilishi mumkin. Bu aspektlar o‘quvchilarning ijtimoiy muhitda o‘rganishiga, o‘quvchilarning o‘zlarini o‘rganish, o‘zlashtirish vamaqsadlari bilan bog‘liqligi, o‘quvchilarning o‘zlashtirishlarini o‘zgartirish va o‘z fikrlarini ifoda qilishga qaratilgan muhit,

o‘quvchilarning qarashlari, axborot tizimlari va o‘quv muassasalaridagi o‘quv jarayoni kabi ko‘rsatmalarni o‘z ichiga oladi.

Muhokama bo‘limi, motivatsiyani oshirishning ijtimoiy-psixologik mezonlarini aniqlashda foydali bo‘lishi mumkin bo‘lgan ko‘plab ko‘rsatmalarni o‘z ichiga oladi. Bu ko‘rsatmalar o‘quvchilarning o‘zlarini o‘rganish, o‘z maqsadlarini aniqlash, o‘zlashtirishlarini o‘zgartirish, o‘quv jarayoni va o‘quv-metodik tizimlarini yangilash, o‘quvchilarni rag‘batlantirish, o‘quvchilarning o‘zlarini baholash va yordam berish, o‘quvchilarning jiddiylik va qiziqishlarini oshirish, jamiyat va o‘quv muassasalarida yaratilgan motivatsiya tizimlarini o‘zlashtirish va rivojlantirish kabi ko‘rsatmalar bo‘lishi mumkin. Muhokama bo‘limi, motivatsiyani oshirishning ijtimoiy-psixologik mezonlarini tahlil qilish uchun kerakli tushunchalar va ko‘rsatmalarni taqdim etadi [7].

NATIJALAR

Bu mavzuga oid ko‘plab natijalar mavjud, shu jumladan:

1. O‘quv muassasalarida kasb motivatsiyasini oshirish muhimligi: Bu natijada kasb motivatsiyasini oshirishning o‘quvchi uchun nechchi muhimligini ko‘rsatilgan. O‘quv muassasalarida kasb motivatsiyasini oshirishning muhimligi o‘quvchilarning o‘zlarini o‘rganishga, o‘zlashtirishga, o‘z maqsadlarini aniqlashga, o‘quv faoliyatlarida ishtirok etishga, o‘quvchilarni o‘qitishning maqsadiga qarab rag‘batlantirishga, o‘quvchi muvaffaqiyatlarini oshirishga, o‘quvchi o‘quv jarayonida rivojlanishiga va boshqa ko‘rsatmalarga qarab motivatsiyani oshirish uchun ko‘plab sabablarga ega.

2. Kasb motivatsiyasini oshirishning ijtimoiy-psixologik mezonlari: Bu natijada kasb motivatsiyasini oshirishning ijtimoiy-psixologik mezonlari ko‘rsatilgan. Shu jumladan, o‘quvchilarning o‘zlarini o‘rganishga qaratilgan usullar, o‘zlashtirish, o‘z maqsadlarini aniqlash, jiddiylik, rag‘batlantirish, qiziqish va o‘quvchilar bilan ishlash kabi usullar, o‘quv jarayonida yaratilgan yaxshi atmosfera, o‘quvchi muvaffaqiyatlari bilan rag‘batlantirish, o‘quvchilarni yordam berish va jamiyatning o‘quv jarayonida o‘ziga vazifa qilishiga qaratilgan muhit kabi ko‘rsatmalar kiritilgan.

3. Kasb motivatsiyasini oshirishning amaliy natijalari: Bu natijada kasb motivatsiyasini oshirishning amaliy natijalari ko‘rsatilgan. Bunda o‘quvchilarning o‘qishga rag‘batlanishi, o‘quv jarayonida rivojlanishi, o‘quvchi muvaffaqiyati, o‘quvchilar orasidagi aloqalari va jamiyat bilan bog‘liqlik kabi ko‘rsatmalar ko‘rsatilgan.

4. O‘quv jarayonida qo‘llaniladigan kasb motivatsiyasini oshirish usullari: Bu natijada o‘quv jarayonida qo‘llaniladigan kasb motivatsiyasini oshirish usullari ko‘rsatilgan. Bu usullar o‘quvchilarning rag‘batlanishini oshirish, o‘quvchilarning o‘zlashtirishlarini o‘zgartirish, o‘quvchilarning o‘z maqsadlarini aniqlashini yordam berish, o‘quv muvaffaqiyatlariga qaratilgan muhit, o‘quvchilarning o‘zlarini o‘rganishga qaratilgan usullar va o‘quvchilar bilan ishlash kabi ko‘rsatmalar ko‘rsatilgan.

Natijalar bo‘limi, kasb motivatsiyasini oshirishning ijtimoiy-psixologik mezonlarini aniqlash uchun kerakli tushunchalar va ko‘rsatmalarni taqdim etadi.

Ushbu bo‘limda o‘quv muassasalarida kasb motivatsiyasini oshirishning muhimligi, kasb motivatsiyasini oshirishning ijtimoiy-psixologik mezonlari vaularning amaliy natijalari keltirilgan. Bu natijalar o‘quvchilarning o‘qishga rag‘batlanishi, o‘quv muvaffaqiyatlari, o‘quv jarayonida rivojlanishi, o‘quvchilar orasidagi aloqalari va jamiyat bilan bog‘liqlik kabi ko‘rsatmalar ko‘rsatilgan. Natijalar bo‘limi, kasb motivatsiyasini oshirishning amaliy muhimligini va o‘quvchilarni o‘rganish, o‘zlashtirish, o‘z maqsadlarini aniqlash va o‘quv faoliyatlarida ishtirok etishga rag‘batlantirish uchun qanday ko‘rsatmalar qo‘llanilishi kerakligi haqida kerakli bilimlarni taqdim etadi [8].

XULOSA

Kasb motivatsiyasini barvaqt aniqlashda talabalarning individualligi, uning qobiliyatlariga moslashtirilgan ta’lim muhiti, o‘qituvchining shaxsi, oila va jamiyatning ta’siri kabi omillar hisobga olinishi lozim. Bunday yondashuv orqali talabalarda kasbga bo‘lgan motivatsiya ortadi va ular o‘z kasb tanlovida to‘g‘ri qaror qabul qilishadi.

Natijada, ta’lim sifati va samaradorligi oshadi, talabalar o‘z imkoniyatlarini to‘la namoyon qiladi hamda kelajakda kasbini sevgan holda faoliyat ko‘rsatadi. Demak, ta’lim tizimida kasbga motivatsiyani aniqlashning psixologik mezonlariga asoslangan holda islohotlar o‘tkazish orqali yuqori malakali kadrlar tayyorlash imkoni tug‘iladi.

Xulosa qismida talabalarning individualligini, ularga mos holda tashkil etilgan ta’lim muhitini, o‘qituvchining rolini va oila hamda jamiyatning tasirini hisobga olish orqali ularning kasbga bo‘lgan motivatsiyasini oshirish, to‘g‘ri kasb tanlovini amalga oshirish va natijada ta’lim sifatini yaxshilash mumkinligi aytib o‘tilgan. Shuningdek, psixologik mezonlarga asoslangan holdagi islohotlar talabalarda kasbga motivatsiyani shakllantirish va yuqori malakali kadrlar tayyorlash imkonini beradi, deb xulosa qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boziyev O. va boshq. Kasb motivatsiyasini shakllantirish psixologiyasi. - T.: Fan, 2008.
2. Goyibnazarov U. G. Kasb tanlash va uning psixologik asoslari. - T.: 2005.
3. Mardonov M. Yuoshlarda kasbga motivatsiyani shakllantirish muammolari. –Toshkent, 2004.
4. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. 1-jild. –T.: O‘zbekiston, 2020.
5. Ro‘ziev F. Ta’limda inson omilini hisobga olish. - Samarqand, 2006.
6. Ro‘ziev F. Ta’lim-tarbiyada shaxs insonparvarligini asosiy mezon sifatida. - Samarqand, 2007.
7. Tulenov J. T. Ta’lim va kasb tanlash psixologiyasi. - Almaty, 2010.
8. Xoliqulov N., Mirzaabdullaeva S. Kasb psixologiyasi va kasb tanlash nazariyasi asoslari. - T.: 2011.

УДК 37.013.78

TA’LIM MUASSASASI RAHBARLARINING BOSHQARUV FAOLIYATINI OLIB BORISHDA KASBIY KOMPETNETLIGINI RIVOJLANTIRISH

Xalmonov Umid Ochilovich, T. N. Qori Niyoziy nomidagi O‘zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti Qoraqalpog‘iston filiali mustaqil izlunuvchisi,
e-mail: umidxalmonov@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada yangi O‘zbekiston sharoitida ta’lim samaradorligiga erishishning dolzarb masalalari to‘g‘risida fikr yuritilgan. Xususan, o‘qituvchilar faoliyati hamda ta’lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv tizimiga qo‘yilgan zamonaviy innovatsion talablar to‘g‘risida tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘qituvchi, kompetentlik, innovatsiya, rahbar kompetentligi, metodist, strategik, yangilanish, professionallashuv.

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы достижения эффективности образования в условиях нового Узбекистана. В частности, даны рекомендации о современных инновационных требованиях, предъявляемых к системе управления педагогами и руководителями образовательных учреждений.

Ключевые слова: педагог, компетентность, инновация, лидерская компетентность, методическая, стратегическая, обновление, профессионализация.

DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF EDUCATIONAL INSTITUTION LEADERS IN CARRYING OUT MANAGEMENT ACTIVITIES

Abstract. The article discusses the current issues of achieving educational efficiency in the conditions of new Uzbekistan. In particular, recommendations have been made about the modern innovative demands placed on the management system of teachers and heads of educational institutions.

Keywords: teacher, competence, innovation, leadership competence, methodical, strategic, renewal, professionalization.

Kirish. Yangi O‘zbekiston va uning mustahkam poydevori ta’lim muassasalarida yaratilishini Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev “Yangi O‘zbekistonning ostonasi maktabdan boshlanishi”ga urg‘u berdi.

Bugungi shiddat bilan o‘zgarib borayotgan dunyoda raqobatbardosh ta’lim tizimini shakllantirishning eng muhim omillaridan biri zamonaviy ta’lim muhitini yaratish hisoblanadi. Zero, bunday ta’lim muhitining yaratilishi, istiqbolda yuqori intellektual salohiyatli kadrlar salmog‘ini o‘sishi, maktab o‘qituvchilarining kasbiy kompetenligi va dars sifatini yaxshilanishi hamda maktab rahbarlarining boshqaruv faoliyati samaradorligining ortishiga xizmat qiladi. Bunday zamonaviy ta’lim tizimini shakllantirish va unga yangi texnologiyalarni tatbiq etish boshqaruvning zamonaviy usullarini amalda qo‘llay oladigan rahbarlarga bog‘liq.

Dunyo miqyosida ta’lim barqaror taraqqiyotni ta’minlovchi asosiy omil sifatida e’tirof etilib, YuNESKO tomonidan 2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta’lim kontseptsiyasida “butun hayot davomida sifatli ta’lim olishga imkoniyat yaratish” asosiy vazifa sifatida belgilangan [1].

Mamlakat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar ilm-fan va innovatsiya sohasida davlat boshqaruvi mexanizmlarini takomillashtirish, ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlarini shakllantirishda shaffoflikni oshirish hamda iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarda ilm-fan yutuqlari va innovatsion texnologiyalarni joriy etish ishlarini jadallashtirish lozimligini ko‘rsatmoqda.

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Binobarin, 2020-yil 23-sentyabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi “Xalq ta’limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3931-son qarori, 2018-yil 5-sentyabrdagi “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5538-son farmoni, 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son farmoni bilan tasdiqlangan “Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Kontseptsiyasi”, 2020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-son farmoni, 2021-yil 25-yanvardagi “Xalq ta’limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4963-son qarori va boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda keltirilgan muhim vazifalar o‘qituvchi-pedagoglarni kasbiy rivojlantirishda, rahbarlarning innovatsion boshqaruv faoliyatini tashkiliy-metodologik asoslar orqali tadqiq qilishning dolzarbligini belgilab beradi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ma’lumki, boshqaruv faoliyati sub’ektlar tomonidan lavozimi yo‘nalishidagi funktsiyalarini bajarishlari jarayonida amalga oshiriladi.

Bugungi kunda maktab direktorlariinng boshqaruv funktsiyalarini integrativ sifatlarini tavsiflovchi xususiyatlar: maktab boshqaruvini ichki va tashqi o‘zgarishlarga moslashtirish, rahbarlik uslublaridan korporativ foydalanish, pedagogik menejment printsinlarini o‘zlashtirish va qo‘llash, boshqaruvda maktab

faoliyatini rivojlantirish va takomillashtirishga yo‘naltirish asosida belgilashni ko‘rsatadi [2].

Boshqaruv jarayonini maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirish uchun rahbar idora qilishning qaysi bo‘g‘inida bo‘lishidan qat’it nazar muayyan qobiliyatlarga ega bo‘lishi kerak. Rahbar o‘zining shaxsiy fazilatlari, mustahkam xarakteri, kuchli irodasi, barqaror xissiyoti barcha narsalarga va jabhalarga nisbatan maxsus qobiliyatlari bilan muayyan muassasani boshqara oladi. Fan va texnikaning rivoji, insonlarda onglilik darajasining yuksak ko‘rsatgichi, ijtimoiy tajribalarning ta’sirchan kuchi, kishilarning muayyan bilimlarga ega ekanligi rahbarning komil inson kamoloti pog‘onasiga ko‘tarilishini taqozo etadi.

Faoliyat maksadi ob’ektiv bo‘lib, o‘z o‘rnida shaxs tomonidan belgilanadi va u faoliyatning asosiy komponenti hisoblanadi. Shuningdek, faoliyat sub’ektni ma’lum bir harakatga keltiruvchi sabablarni aniqlaydi va unda aniq bir shaxsning faoliyati va maqsad ifodalanadi.

Ta’lim muassasalari rahbarlari funktsional vazifalarini amalga oshirish jarayoni ta’lim muassasasida o‘qituvchilarning barcha faoliyatlariga tegishli bo‘lgan jarayon bo‘lib, ko‘zlangan natijalarga erishishda o‘qituvchilar kasbiy kompetentliligini rivojlantirish jarayonlarini loyixalashtirish, rejalashtirish, tashkil etish, nazorat qilish, tahlil qilish va baholash, mazkur jarayon ishtirokchilariga ta’sir ko‘rsatish orqali ularning faoliyatini muvofiqlashtirishni nazarda tutadi.

Rahbarning kompetentligi – bilimdonlik, kasbiga moslik, malakalilik, tajribalilik, mas’uliyatlilikni rahbarlik faoliyatiga singdirib borish. O‘z sohasini, ishining ustasi bo‘lish, sohasining sirlarini har tomonlama chuqur bilish demakdir. Rahbar kompetentsiyasining shakllanishi besh bosqichdan iborat.

Rahbar kompetentsiyasining shakllanishi bosqichlari:

- Qobiliyatni aniqlash;
- tarbiyalash va shakllantirish;
- chiniqtirish (kichik hajmdagi topshiriqlar berish);
- ishonch (mustaqil rahbarlik lavozimiga tayinlanish);
- rahbarlik cho‘qqisi.

Ta’lim muassasasi rahbarlarining asosiy funktsiyasi ta’lim muassasasi oldiga qo‘yilgan maksadlarga erishishda muassasaning hayotiy faoliyatini ta’minlash bo‘yicha boshqaruv yo‘nalishidagi masalalarning ijobiy echimini topish, hal etish hisoblanadi.

Har bir umumiy o‘rta ta’lim muassasasining rahbari, har bir o‘qituvchi yangi o‘quv dasturi va ayniqsa, ta’lim standarta asosida ishlayotganligini, o‘z fani bo‘yicha o‘quvchilarga bergan bilim va ko‘nikmalarni endilikda davlat ta’lim standartlari asosida belgilanishini anglashlari, bu jarayon har bir o‘qituvchi faoliyatiga katta mas’uliyat, javobgarlik yuklanishini unutmasliklari kerak [3].

Ta’lim muassasasi rahbarining kompetentligi bir qator komponentlarni o‘z ichiga oladi. Ularni quyidagilardan iboratdir:

Bilimlilik, tashkilotchilik, izlanuvchanlik, adolatlilik, kommunikativlilik, yuksak ma’naviyatlilik, nazoratni o‘z vaqtida o‘rnatish, o‘z hissiyotlarini jilovlay olish, pedagogik deontologiya (kasbiy odob-axloq), mehnatni ilmiy asosda tashkil etish

istiqbolli, innovatsion fikrlash androgogik ma’lumot, pedagogik mahoratlilik, fidoyilik, rahbarlik, jarayonlarni loyihalashtirish, ijodkorlik, pedagogik, texnologiyadan xabardorlik, pedagogik kvalimetriyani bilish g‘oyaviy siyosiy etuklik talabchanlik dunyoqarashning kengligi o‘ziga ishonch uyg‘ota olish tashabbuskorlik, kreativlik, yuqori imidj, aktyorlik, notiqlik mahorati, innovatsion boshqaruvchanlik, qaror qabul qilish, qonun doirasida ishlash, mantiqiy fikrlash, jamoani ergashtira olish, sabr-taqotlilik, vatanparvarlik, printsipiallik, etakchilik qobiliyati, sadoqatlilik, kasbiy reflektsiya, mehnatga ijodiy munosabat, g‘oyalilik, bir so‘zlilik, yangiliklarni tez qabul qilish, natijani oldindan ko‘rish, mas’uliyatlilik, qattiyatlilik.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Boshqaruv faoliyati oldindan belgilangan xatti-harakatlar majmuasi, shuningdek, boshqaruv jarayoni bosqichlari sifatida ta’lim muassasasi rahbarining maqsadga yo‘naltirilgan funktsiyalarining strukturasi boshqaruv predmetlari orkali belgilanadi. Demak, boshqaruv o‘ziga xos hususiyatlarga ega bo‘lib, ular maqsadga erishishda harakatlar izchilligi bilan belgilanadi. Bu jihatlar o‘z-o‘zidan maqsadga ko‘ra aniqlanmaydi, balki maqsadga erishishdagi shart-sharoitlar orqali belgilanadi.

Boshqaruv yo‘nalishida zaruriy tushuncha va ko‘nikmalarni ta’lim muassasalari rahbarlari, pedagogik xodimlarda shakllantirish dolzarb vazifalardan biri ekanligi ta’lim muassasalarida ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining faoliyatlarini takomillashtirish va o‘quv jarayonining natijaviyligi hisoblangan boshqaruv samaradorligini ta’minlashning eng asosiy shartlaridan biri hisoblangan hamkorlikdagi boshqaruv faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish zaruriyatini belgilaydi.

XX asrning 60-80 yillarida tizimli yondashuvning negizini tashkiliy xatti-harakatlar tashkil etgan. Xar qanday tashkilotning boshqarish ob’ekta va sub’ektini ayrim xodim va xodimlar guruhi tashkil etadi. Ularning harakatlari bir tomondan tashkilotning ichki va tashqi muhitiga, unga ta’sir etuvchi omillarga bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan tashkilotning muvaffaqiyati ana shu ijtimoiy guruhring xatti-harakatiga bog‘liq bhladi.

Demak, tashkilotlarni boshqarishda faqat iqtisodiy omillarni nazarda tutib faoliyat olib borish bir tomonlama yondashishga olib kelgan.

Ya’ni, ijtimoiy omillarni hisobga olmaslik bir butunlik printsipini buzilishiga sabab bo‘lgan. Shuning uchun ma’muriy boshqaruvda tashkiliy xatti-harakatlarni inobatga olish unga bir butun tizim sifatida qarashga olib kelgan. Ma’muriy boshkaruvda tizimli yondashuv birinchi bo‘lib AQShda shakllangan, so‘ngra Evropa davlatlariga tarqalgan. Ushbu yo‘nalishni tadqiq etgan olimlar qatoriga T. Levitt, Ch. Barnard, G. Saymon, F. Selznik, J.Koll, L.Bertalanfi va boshqalarni kiritish mumkin [4].

Ta’lim samaradorligining ta’minlanmaslik sabablaridan asosiysi – maktab rahbarlarining ta’lim muassasasini boshqarish malakasining etarli emasligi oqibatidadir. Bu bora hududiy ta’lim boshqaruv organlarining ishlari talablar darajasida tashkil etilmagan. Maktab o‘qituvchilariga metodik yordam berish maqsadida qabul qilingan metodistlar o‘z vazifa va yuklamalarini to‘la-to‘kis amalga oshirmayaptilar. Nomiga metodistu aslida esa mutlaqo boshqa topshiriqlarni bajarish bilan ovora.

Qolaversa, maktab rahbarlarining ta’lim-tarbiya samaradorligini ta’minlash yuzasidan qat’iy nazoratlari, ta’lim muassasasini zamonaviy boshqarishga qo‘yilgan talablar asosida faoliyat olib borishlari zarurligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishlar va ta’lim sohasidagi islohotlar jarayonida amalga oshirilayotgan yangiliklarga maktab faolyatini muvofiqlashtirib borishda ta’lim muassasasi rahbarlari joriy rejalar bilan cheklanib qolmay, o‘z muassasalari kelajagi va rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillarni hisobga olgan holda “strategik” uzoq (besh, o‘n va undan ko‘proq) muddatlarga mo‘ljallangan istiqbol rejalarni tuzish hamda ular asosida faoliyat olib borishlari zarur.

Amaliyotda “yangilik”, “yangilanish”, “yangilik kiritish” tushunchalari ko‘pincha tenglashtiriladi, lekin ularning o‘rtasida ba’zi bir farqlar mavjud. Yangilik – yangi tartib, yangi uslub, yangi metod, yangi ixtirolar bo‘lishi mumkin. O‘qituvchilarning kasbiy kompetentligi asosan innovatsion jarayonlarda rivojlanadi. Ta’lim muassasalarida o‘qituvchilar kasbiy kompetentligini rivojlantirish yo‘nalishlarida tashkil etiladigan innovatsion jarayonlarning samarali boshqarish, mazkur jarayonga o‘qituvchilarning qiziqishlarini rivojlantirish hamda ko‘zlangan natijalarga erishishda innovatsion jarayonlarni oldindan loyihalashtirish va bunga innovatsiyalarning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olish zarur bo‘ladi.

Pedagogik mahorat kasbiy faoliyatdagi individuallikning yorqin ko‘rinishi sifatida tushuniladi [5].

Bugun jamiyat uzluksiz ta’lim muassasalari pedagog-o‘qituvchilari oldida yuksak kechiktirib bo‘lmaydigan talablarni qo‘ymoqda. Ana shunday talablarga javob bera oladigan kadrlarga sharoitlar yaratish va ularni qo‘llab-quvvatlashni joriy etish lozim.

O‘qituvchilarni muammoga doir masala yuzasidan qisqa muddatlarda qayta tayyorlashni tashkil etish va rahbarlar tomonidan tizimli va uzluksiz nazorat o‘rnatish, talab qilish, zamonga mos ravishda yangilikni o‘zlashtirishni istamayotgan o‘qituvchilardan xalos bo‘lish vaqti etdi, deb o‘ylaymiz. Ta’lim muassasalari rahbarlarining pedagogik jamoani innovatsion talabalar asosida boshqara olish qobiliyatlarini aniqlash va bu sohadagi tashkiliypedagogik qarorlar qabul qilishni orqaga surmaslik muhimdir.

Jahonda ta’lim, jumladan, maktab rahbarlari boshqaruv faoliyati yo‘nalishlari, ularning kasbiy kompetentliligini shakllantirish va rivojlantirish jarayonlarini takomillashtirish yuzasidan amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlarda maktab faoliyati boshqaruvining natijasi qay darajada samarador ekanligiga alohida urg‘u berilgan holda, asosiy e’tibor rahbarlarning boshqaruv faoliyati sifat va samaradorligini oshirishga qaratilmoqda. Ta’lim tashkilotini ilmiy-metodik boshqarish asoslari, faoliyatni ob’ektiv baholash, tashkilot reglamenti va uning ichki tartib-qoidalariga vazifalar taqsimotini muvofiqlashtirish, tashkilot rahbarlarining kasbiy kompetentliligini uzluksiz rivojlantirib borish jarayonlarini innovatsion tuzilishga ega bo‘lgan murakkab pedagogik tizim sifatida loyihalashtirish va uning mazmunini takomillashtirish hamda boshqaruv faoliyati samaradorligini oshirish jarayonlariga strategik va tizimli yondashuv texnologiyalarini tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bugungi kundagi tadqiqotlar eng dolzarb ilmiy-amaliy muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan bo‘lib, ushbu izlanishlar zamonaviy rahbar kadrlarni shakllantirish orqali boshqaruv sohasini mukammallashtirishga qaratilgandir.

Jamiyatdagi kasblar va mehnat turlari ixtisoslashib borgan sari bugungi kun mutaxassislariga qo‘yilayotgan talablar ham o‘sib borayotgan bir paytda, zamonaviy rahbar professionallashuvining alohida mavzuga aylanishi tabiiy.

Zamonaviy rahbarning kompetentsiyalarni shakllantirish nafaqat an’analar bilan, balki yangi ta’lim texnologiyalarini joriy etish bilan birga, yangi faoliyatni samarali amalga oshirishni emas, balki uni loyihalashtirishni ta’minlaydigan innovatsion shakllar, usul va vositalardan foydalangan holda amalga oshirilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni. – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 6-son, 70-modda

2. Djo‘raev R. X., Turgunov S. T. “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini boshqarishda menejmentning asosiy tushunchalari”. - Toshkent: “Fan”, 2006. 29-32-bet.

3. Yo‘ldoshev J. F. “Ta’lim yangilanish yo‘lida”. - Toshkent: “O‘qituvchi”, 2000. 41-bet

4. To‘xtaboev A. “Ma’muriy menejment”. - Toshkent: ”Moliya”, 2003. 13-bet.

5. Azizxodjaeva N. N. “Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat”. O‘quv qo‘llanma. – T.: TDPU, 2003. – 139-b.

6. Slastenin. V. A. Pedagogika professionalnogo obrazovaniya. M.: “Prosvesheniya”, 2004.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIGA SHAXMAT O‘RGATISH JARAYONIDA SHAXSIY SIFATLARINI AHAMIYATI VA MANTIQIY FIKIRLASH

Xoliqov Umidjon Ko‘chqarovich, Guliston davlat instituti “Pedagogika”kafedrasi katta o‘qituvchi,
e-mail: shax75.75@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada yosh avlodni ta’lim tarbiya olishda shaxmat o‘yini orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida shaxsiy sifat va mantiqiy fikrlashlarini shakllantirishni ko‘p jihatdan o‘yinchining individual xususiyatlariga bog‘liq bo‘lib, xotira, diqqat va fikrlash kabi ruhiy jarayonlarni dolzarb ilmiy-amaliy masala sifati o‘rganilgan.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining shaxmatni o‘rganish salohiyatini to‘liq baholash uchun beshta yo‘nalish bo‘yicha shaxmat o‘yiniga qobiliyatini baholash metodikasi taklif etiladi: psixologik sifatlar, jismoniy sifatlar, aqliy sifatlar, ijodiy va ma’naviy-axloqiy fazilatlar.

Kalit so‘zlar: diqqatni jamlash, idrok,obro‘zli tafakkur, mantiqiy xotira, shaxmat, shaxsiy sifatlar, mantiqiy fikrlash, intelektual bilish darajasi, shaxmat uyini, qunt matonat, qatiyatlilik, bardoshlilik, o‘z o‘zini taxlil qilish, sabr toqatlilik.

ЗНАЧЕНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ И ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ШАХМАТАМ

Аннотация. В статье формирование личностных качеств и логического мышления у учащихся начальных классов посредством игры в шахматы в воспитании подрастающего поколения во многом зависит от индивидуальных особенностей игрока, а также таких психических процессов, как память, внимание и мышление изучается как актуальная научно-практическая проблема.

Для полноценной оценки потенциала учащихся начальных классов к обучению шахматам предлагается методика оценки способности к игре в шахматы по 5 направлениям: психологический потенциал, физические качества, психические качества, творческие и духовно-нравственные качества.

Ключевые слова: концентрация, восприятие, логическое мышление, логическая память, шахматы, личностные качества, логическое мышление, интеллектуальный уровень, шахматный домик, настойчивость, настойчивость, выносливость, самоанализ, терпение, терпимость.

SIGNIFICANCE OF PERSONAL QUALITIES AND LOGICAL THINKING OF PRIMARY CLASS STUDENTS IN THE PROCESS OF CHESS TEACHING

Abstract. In the article, the formation of personal qualities and logical thinking in elementary school students through the game of chess in the education of the young generation depends to a large extent on the individual characteristics of the player, and mental processes such as memory, attention and thinking. studied as an actual scientific-practical issue.

In order to fully assess the potential of elementary school students to learn chess, a methodology for assessing the ability to play chess in 5 areas is proposed: psychological potential, physical qualities, mental qualities, creative and spiritual-moral. qualities.

Keywords: concentration, perception, logical thinking, logical memory, chess, personal qualities, logical thinking, intellectual level, chess house, perseverance, perseverance, endurance, self-analysis, patience tolerance

Kirish. O‘zbekistonda yorqin shaxmat yulduzlari, jahon chempionlari etishib chiqayotganligi bejiz emas. Yurtdoshlarimizning dunyo shaxmat olamini tez-tez larzaga solayotganini ham tasodif deb bo‘lmaydi. Zotan, Hindiston, Xitoy kabi davlatlar qatorida O‘zbekiston ham shaxmat vatani degan sharafli nomga asosli ravishda davogarlik qila oladi. Afrosiyobda yodgorligida fil suyagidan yasalgan shaxmat haykalchalarining to‘liq to‘plamiga duch kelingani, qadimiy Dalvarzintepa hududida Kushon imperiyasi davriga oid ikkita noyob shaxmat haykalchasi topilgani zaminimizda shaxmat o‘yini eramizdan oldingi purdardam mavjud bo‘lganligini tasdiqlaydi.

Shaxmat bolaning mantiqiy fikirlash va shaxsiy sifatlarni shaklantirishga yordam beradigan pedagogik vositalardan biri deb hisoblasak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ko‘plab psixolog va pedagog olimlarning fikriga ko‘ra, shaxmat bolaning shaxsiy sifatlarini shaklantirishga ham ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘pgina ilg‘or mamlakatlarda shaxmat o‘yini maktab ta’limining boshlang‘ich bosqichiga kiritilgan va o‘quvchilarning ijodiy shaklantishi uchun eng faol vositalardan biri sifatida qo‘llanib kelmoqda. Ta’kidlash joizki, o‘quvchilarni shaxmat bilan shug‘ulanishi ularga boshqa o‘quv fanlarini o‘zlashtirishda ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishi ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlarida isbotlangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 9-avgustdagi «O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni shaklantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-3906-son va 2021-yil 14-yanvardagi “Shaxmatni yanada shaklantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora- tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4954-son [1] Qarorlarida «... umumiy o‘rta ta’lim maktablarida shaxmatga o‘qitishni bosqichma-bosqich qamrab olish, yuqori malakali murabbiy kadrlarni tayyorlash, shaxmat klublari va umumiy o‘rta ta’lim maktablari shaxmat sinflarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash”, “... tegishli 1000 ta umumiy o‘rta ta’lim maktabida 2, 3 va 4-sinf o‘quvchilarini “Jismoniy tarbiya” fani doirasida 18 soatlik reja asosida shaxmatga

o‘qitish yo‘lga qo‘yiladi hamda ularga metodik yordam” ko‘rsatilishi nazarda tutilgan.

Ilmiy tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, shaxmat bilan doimiy shug‘ullanayotgan bolalar maktabda, ayniqsa, tabiiy fanlar bo‘yicha o‘zlashtirishi yuqori bo‘ladi, uning kelajakda maktabdagi yutuqlari yaxshi ko‘rsatkichlaridan biri, bo‘lib:

- mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini shaklantirish, ko‘p o‘tishli o‘yinlar mantiq, xotira va tasavvurni rivojlantiradi. O‘yin davomida bolaga qat’iyatlilik, maqsadga intilish, diqqatli bo‘lish o‘qtiriladi;

- mantiqiy qaror qabul qilish shakllanadi. O‘yin tushunchasi kichik yoshdagi bolada o‘z vaqtida qaror qabul qilish va unga to‘liq javobgar bo‘lish hamda maqsadga qarab diqqatni tez jamlay olish va unga erishish yo‘llarini topa olish kabi shaxsiy sifatlarni metodik jihatdan shakllantiradi;

- ular muvaffaqiyatsizliklarga oqilona yondashish shaxsiy sifatlarini shakllantiradi. Bu nafaqat to‘g‘ri xulosalar bilan xatolar ustida puxta ishlash, balki kelajakda ularni maqsadga qarab qo‘llash shaxsiy sifatlarni ham anglatadi. Bularning barchasi aql-zakovatni va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, shuningdek ijodkorlikni kuchaytiradi;

- strategik va tizimli fikrlash chegaralarini kengaytirish. Shaxmat vaziyatni tahlil qilish va xayolda yutuqli mantiqiy zanjirlarni ishlab chiqishni o‘rgatadi [12].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Respublikamizda boshlang‘ich ta’limning turli jihatlari B.Abdullaeva, B.Adizov, G.Akramova, G.Boymurodova, N.Dilova, G.Najmiddinova, X.Nazarova, R.Nurjanova, R.Safarova, N.Tosheva, Z.Xolmatova, G.Hasanova, O.Karxonova va Sh.Toshpulatovalar tomonidan faol qo‘llanilgan. Ta’limda shaxmat o‘yinlarini tatbiq etishda M.Muxiddinov, A.Mazmudov, M.Xaylaev, R.Qosimjonov, Eson Ali, H.Turdialiyev, B.Xolmirzaev va boshqalarning shaxmat nazariyasi va amaliyotiga oid izdanishlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin [8].

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘ziga xos xususiyatlari, ularni mantiqiy fikrlashga o‘rgatish muammolari Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) olimlari V.Averin, N.Belitskaya, V.Belich, V.Bibler, V.Gagay, B.Geydman, E.Gorlova, Dayana Xalperi, N.Dik, A.Zak, M.Kalugin, N.Novotortseva, I.Krotov, G.Levitas, N.Leonova, L.Lixtarnikov, A.Markova, M.Matyuxina, S.Spiridonova, M.Mauerman, G.Tsukerman O.Tarasova. E.Revin, V.Knyazeva Ya.Gabbazova, G.Nesis, G.Alekseev, G.Kasparov, A.3arrash, A.Kotov, N. Krogius, T. Petrosyan. [10] va boshqalar tomonidan o‘rganilgan. Shaxmat ta’limi jarayonida o‘quvchi shaxsini shaklantirishning pedagogik-psixalogik jihatlari ishlab chiqilgan.

Xorij olimlaridan E.Fromm, M.Mauerman, A.Maslou, Djeni Stil, Kert Meredis, Charlz Templ, R. Zuzoueu, Robert Fergyuson, Florian Vaulon. A. Bisno, Ernst Bensh, Uve Bensh, Dj. Bul A.Inizian, J.Kalmi, S.Frene, P.Kergomar, J.Piaje, S.Bendjamin. [4] kabilar tomonidan kichik yoshdagi o‘quvchilarni mantiqiy fikrlashga o‘rgatish, shaxmat o‘qitish jarayonini takomillashtirish zarurati u yoki bu jihatdan o‘rganilgan.

Ko‘plab mashhur shaxmatchilar shaxmat bilan ilk bor kichik yoshida tanishgan, xususan, X.Kapablanka, A.Karpov, P.Keres, S.Reshevskiy, M.Eyve qadimgi o‘yin

bilan ilk bor 4 yoshida, N.Gaprindashvili, G.Kasparov 5 yoshida, V.Smislov, B.Spasskiy, R.Fisher 6 yoshida, A.Alyoxin, M.Tal esa 7 yoshida o‘ynashga kirishgan [7]. Albatta, shaxmat o‘yiniga jalb qilingan bolalarning barchasi ham chempion bo‘lavermaydi. Ammo, shaxmatning barkamol shaxsni shakllantirishga qo‘shgan hissasi juda ham katta ekanligini ta’kidlash joiz.

Xorijiy va mahalliy olimlarning tadqiqotlari, shuningdek, shaxmatni o‘qitish tajribasi shuni ko‘rsatadiki, shaxmat mashg‘ulotlarini boshlash uchun 5-10 yosh oralig‘i eng qulay davr hisoblanadi, chunki bu davrdan boshlab bolalarda mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlari shakllana boshlaydi. Rivojlanishning bu bosqichida shaxmat ideal model hisoblanadi. Boshlang‘ich maktab yoshida bola aql-zakovatining jadal shaklantirish nafaqat inson ruhiyatida, balki umuman hayotida ham katta rol o‘ynaydi. Agar shaxmat hammaga o‘rgatilsa, shaxmat o‘yinini o‘ynashni davom etish yoki etmasligidan qat’iy nazar, barcha bolalarga aynan nimani berishini tushunish bilan bog‘liq bo‘lgan “tarbiyaviy” ko‘rsatma etakchi bo‘lib boradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Eksperimental tarzda shaxmatni faol o‘ynayotgan bolalarda intelektual reaktsiya tezligi o‘yinni o‘ynamaydigan bolalarga nisbatan 40% yuqori ekanligi aniqlandi. Bunda har bir bolaning aql xususiyatlari bitta ma’lumot bilan doimiy qotib qolgan bo‘lmaydi, balki muayyan ta’lim sharoitida progressiv o‘zgarishlarga uchrashini anglatadi. Bunday sharoitni ta’minlashda muhim o‘rin shaxmatga tegishli ekanligini ukitirib o‘tish mumkin.

Shaxmat bolaning har tomonlama rivojlanish vositasidir. Bu umumiy madaniyatni yuksaltirishga qaratilgan o‘yin xarakteridagi umuminsoniy tarbiyadir. Shaxmat tashqi va ichki nutqning shaklantirishga, kombinator va mantiqiy fikrlash, iroda, hayotiy faollik, tanqidiylik, o‘zini o‘zi tahlil qilish va o‘z-o‘zini baholash, mustaqil ta’lim olish qobiliyatiga ta’sir qiladi.

Maktab ta’limining muammoli tomoni doimo bo‘lib kelgan va qolaversa, olingan bilimlarni amalda qo‘llay olish qobiliyatini bermaydi. Shaxmat bolalar uchun amaliy jihatdan rivojlangan va uzviy nazariyaga ega bo‘lgan qiziqarli amaliy faoliyat turi hisoblanadi.

Shu sababli ham, barcha bolalarga shaxmatni o‘rgatish kerak va mutaxassislarning fikriga ko‘ra, buni amalga oshirishning eng qulay vaqti boshlang‘ich maktabda yoki hatto maktabgacha yosh davri hisoblanadi. Shaxmatni yoqtiradigan o‘quvchilarga esa o‘qishni o‘rta maktabda davom ettirish imkoniyati berilishi kerak.

Ko‘pincha bolaning kelajakda shaxmat grossmeysteri bo‘lish ichki salohiyati (iste’dodi) mavjud bo‘lishi mumkin. Lekin uning yoshi yoki boshqa sabablarga ko‘ra, u hali shaxmatga jalb qilinmaydi. Bunday hollarda uning yashirin iste’dodini hisobga olmasdan, faqat tashqi omillar asosida qaror qabul qilib bo‘lmaydi. Afsuski, shaxmat didaktikasida tabiatning “yashirin" iste’dodini ko‘rish, shaxmatda bolaning rivojlanish ko‘rsatgichini aniqlash va baholash imkonini beruvchi ob’ektiv vositalar yo‘q.

T. Ognevaning fikricha, “Shaxmat orqali bolaning rivojlanish sifati va tezligini oshirish uchun bolaning bu o‘yinni o‘rganishdan oldin shaxmat o‘yiniga qobiliyatini

bilish muhimdir”. U har bir bolaning haqiqiy rivojlanish sohasini ko‘rishga imkon beradigan psixologik metodlar tizimini ishlab chikdi. Bu o‘quv jarayonida bolaning imkoniyatiga qarab yuklamani aniqlash imkonini beradi. Natijada bolaning mantiqiy fikrlash prognozi oshib boradi [14].

Shaxmat o‘ynashda mantiqiy fikrlashni holisona baholash uchun shaxmatchilarga qo‘yiladigan talablarni, ya’ni shaxmatchi qanday psixologik, fiziologik, aqliy, ijodiy, axloqiy sifatlarga ega bo‘lishi lozimligini bilish kerak. Shunday qilib, shaxmat o‘yini uchun bolaning salohiyatini har tomonlama baholash asosiy vazifa hisoblanadi. Bunda turli xil diagnostik vositalar va usullardan foydalanish mumkin. Shaxmatni o‘rganish va shaxsni shakllantirishni tashhislashning bu usullari butun o‘quv materialini qamrab holda rivojlantiruvchi ta’lim tamoyillariga asoslanishi lozim.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga shaxmat o‘yinida mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlarni aniqlash metodikasini ishlab chiqish murakkab bo‘lib, u maxsus psixologik-pedagogik diagnostik usullarni talab etadi. Bizningcha, bunday usullar shaxmat o‘yinining barcha tarkibiy qismlarini tizimli baholashga imkon beradi. Salohiyatni baholashga har tomonlama yondashish shaxmat olamining eng yaxshi vakillari ega bo‘lgan shaxsiy fazilatlarni hisobga olgan holda va ularning yuqori darajadagi muvaffaqiyati uchun shart-sharoitlar nuqtai nazaridan ishlab chiqilishi kerak.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining shaxmat o‘ynash mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlarni aniqlash bo‘yicha taklif etilayotgan majmuaviy metodikasi iste’dodli shaxmachilarga xos bo‘lgan psixologik, jismoniy, aqliy, ijodiy va ma’naviy-axloqiy sifatlarni o‘z ichiga qamrab olgan.

Boshqa usullardan farqli ravishda taklif etilayotgan empirik ma’lumotlarga asoslangan murakkab metodika ilmiy va ixtisoslashtirilgan adabiyotlar tahlili, psixologik - pedagogik tajribalar, shaxmat darslarini o‘qitish tajribasi hamda dunyoning etakchi shaxmatchilarining tajribalari asosida ishlab chiqiladi. Tadqiqotning jarayonida iste’dodli shaxmatchi uchun belgilangan talablarni 5 ta blok guruhga ajratdik: psixologik, jismoniy, intellektual, ijodiy va ma’naviy-axloqiy. Tabiiyki, ularning barchasi o‘zaro bog‘liq. Ushbu guruhlash shartli bo‘lib, bolani shaxmat yo‘lining boshida kerakli rivojlanish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bu farqlanish ana shu sifatlarning qaysi biri tug‘ma deb hisoblanishini hayot davomida shaklantirish mumkinligi hamda ularning qaysi biri faqat shaxmat o‘yiniga taalluqli ekanligini aniqlashdan iborat [11].

Shaxmatchi shaxsiyatiga qo‘yiladigan talablar:

Psixologik - xotira, diqqat, refleksiya, kontsentratsiya, o‘z-o‘zini anglash, stressga qarshilik, vazminlik, o‘zini o‘zi, o‘ziga ishonch, qunt bilan ishlashi, mobillik, hissiyotlarni nazorat qilish, diqqatini ko‘chira olish va boshqalar.

Intellektual-umumilmiy bilimlar, shaxmat nazariyasi, asosiyni ajratib olish ko‘nikmasi, ma’lumotni tahlil qilishi, raqibning psixologiyasini o‘rganish ko‘nikmasi, tafakkur faolligi va boshqalar.

Kreativ-muammoni ko‘ra olishi, tafakkurining tizimliligi mantiqiyligi, tashabbuskorlik, tafakkurining divergentligi va boshq.

Jismoniy- iroda sifatlari, mehnatkashliki, o‘zini o‘zi tashkil qila olish, intizom, jangchiga xos sifatlar, o‘zini o‘zi nazorat qila olish, charchog‘ini nazorat qilishi va boshqalar.

Axloqiy-.motivatsiya, muloqot madaniyati, ahloqiy qadriyatlar yordam ko‘rsatishga tayyor ekanligi etik me’yorlar va boshqalar [8].

Belgilangan talablar va ularning tarkibiy qismlari asosida bolaning shaxsiy sifatlari mosligini aniqlash uchun diagnostik vositalardan foydalanish mumkin.

Tashhis natijalarini tahlil va talqin qilish. Yuqorida qayd etilganidek, shaxmatni o‘rganish mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlarni shaklantirishni har tomonlama baholash o‘quvchi shaxsining psixologik, aqliy, ijodiy, jismoniy, ma’naviy va axloqiy sifatlarini aniqlashdan iborat. Quyida sinaluvchi shaxs xususiyatlari va tashhis vositalari hamda rivojlanish darajasi ko‘rsatilgan jadval keltirilgan. Tavsiya etilgan vositalar (testlar, shaxmat o‘yini, masalalar echish) asosida sonli ko‘rsatkichlar aniqlanadi va jadvalga kiritiladi.

2-4 sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlari shaklantirish takomillashtirilib o‘qitish smaradorligini aniqlash ko‘rsatkichlari (foizda) (tajriba sinfi-960 nafar, nazorat sinfi-790 nafar o‘quvchi)

№	M e z o n l a r	Sinflar	O‘zlashtirish darajalari					
			Tajriba boshida			Tajriba yakunida		
			yuqori	o‘rta	past	yuqori	o‘rta	past
1	Mantiqiy xotira	Tajriba	260	300	400	480	320	160
		Nazorat	230	245	315	195	275	320
2	Diqqatni jamlash	Tajriba	285	315	360	460	325	175
		Nazorat	145	270	375	285	270	235
3	Obraz tafakkur darajasi	Tajriba	295	290	375	470	325	165
		Nazorat	160	275	355	190	270	330
4	Intelektual bilish darajasi	Tajriba	260	345	355	475	330	155
		Nazorat	200	265	325	275	260	255
5	Kraektiv fikrlash	Tajriba	310	335	315	575	230	155
		Nazorat	240	230	320	200	350	240
6	Qunt- matonat	Tajriba	300	255	405	490	300	170
		Nazorat	220	210	360	290	150	350
7	Qatiyatlilik	Tajriba	245	220	495	495	305	160
		Nazorat	290	365	135	190	250	350
8	Bardoshlilik	Tajriba	310	290	360	465	325	170
		Nazorat	165	285	340	280	290	220
9	O‘zini o‘zi taxlil qilish	Tajriba	225	355	380	480	345	135
		Nazorat	160	275	355	175	285	330
10	Sabr-toqatlilik	Tajriba	210	295	455	510	295	155

	Nazorat	290	180	320	220	300	270
J a m i:	Tajriba	2700	3000	3900	4900	3100	1600
	Nazorat	2100	2600	3200	2300	2700	2900
O‘ r t a ch a s i:	Tajriba	270	300	390	490	310	160
	Nazorat	210	260	320	230	270	290

2-4 sinf o‘quvchilarida mantiqiy va shaxsif sifatlari shaklantirishni takomillashtirib o‘qitish smaradorligini aniqlash yuzasidan tajribadan oldingi o‘zlashtirish natijalari

Sinflar	**2-4 sinf o‘quvchilari soni**	**O‘zlashtirish darajalari**		
		Yuqori	**O‘rta**	**Past**
Tajriba sinfi	960	270	300	390
Nazorat sinfi	790	210	260	320

Tajriba sinfidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari va 2-4 sinf o‘quvchilari sonini mos ravishda X_in_i lar va shu kabi nazorat sinfidagini esa Y_jm_j lar orqali belgilab olib, quyidagi statistik guruhlangan variatsion qatorlarga ega bo‘lamiz, shuningdek, yuqori ko‘rsatkichni 3 ball bilan, o‘rta ko‘rsatkichni esa 2 ball bilan va past ko‘rsatkichni 1 ball bilan belgilaymiz.

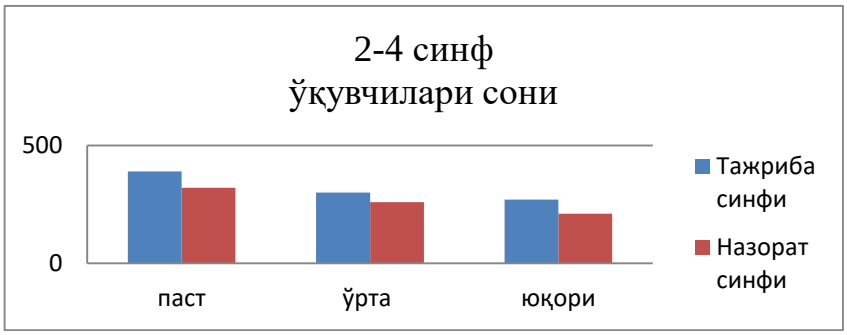
Tajriba sinfidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari:

$$\begin{cases} X_i & 3; & 2; & 1; \\ n_i & 270; & 300; & 390 \end{cases} \qquad n = \sum_{i=1}^{3} n_i = 960$$

Nazorat sinfidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari:

$$\begin{cases} Y_i & 3; & 2; & 1; \\ m_j & 210; & 260; & 320; \end{cases} \qquad m = \sum_{j=1}^{3} m_j = 790$$

Bu tanlanmalarga mos kelgan diagramma quyidagicha ko‘rinishni oladi:

1-*rasm*. Tajriba boshida.

2-4 sinf o‘quvchilarida mantiqiy va shaxsif sifatlari shaklantirishni takomillashtirib o‘qitish smaradorligini aniqlash yuzasidan tajribadan keyingi o‘zlashtirish natijalari.

Sinflar	2-4 sinf	O‘zlashtirish darajalari

	o‘quvchilari soni	Yuqori	O‘rta	Past
Tajriba sinfi	960	490	310	160
Nazorat sinfi	790	230	270	290

Tajriba sinfidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari va 2-4 sinf o‘quvchilari soni bo‘yicha mos ravishda yuqoridagi kabi belgilashlar kiritamiz.

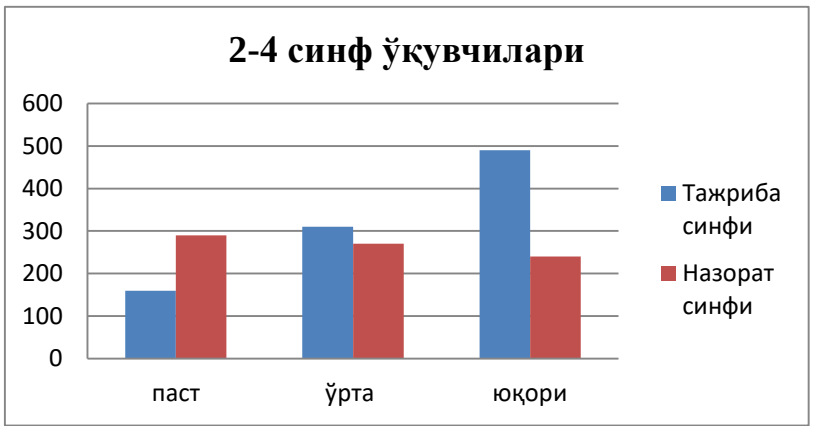
Tajriba sinfidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari:

$$\begin{cases} X_i & 3; \quad 2; \quad 1; \\ n_i & 490; \quad 310; \quad 160; \end{cases} \qquad n = \sum_{i=1}^{3} n_i = 960$$

Nazorat sinfidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari:

$$\begin{cases} Y_i & 3; \quad 2; \quad 1; \\ m_j & 230; \quad 270; \quad 290; \end{cases} \qquad m = \sum_{j=1}^{3} m_j = 790$$

Bu tanlanmalarga mos kelgan diagramma quyidagicha ko‘rinishni oladi:

2-*rasm*. Tajriba yakunida.

Yuqoridagi natijalarga asoslanib tajriba-sinov ishlarining sifat ko‘rsatgichlarini hisoblaymiz.

Bizga ma’lum $\overline{X}=2{,}34$; $\overline{Y}=1{,}94$ $\Delta_x = 0{,}05$; $\Delta_y = 0{,}1$ ga teng.

Bundan sifat ko‘rsatgichlari:

$$K_{усб} = \frac{(\overline{X} - \Delta_x)}{(\overline{Y} + \Delta_y)} = \frac{2{,}34 - 0{,}05}{1{,}92 + 0{,}1} = \frac{2{,}29}{1{,}93} = 1{,}18 > 1;$$

$$K_{бдб} = (\overline{X} - \Delta_x) - (\overline{Y} - \Delta_y) = (2{,}34 - 0{,}05) - (1{,}92 - 0{,}1) = 2{,}29 - 1{,}91 = 0{,}38 > 0;$$

Olingan natijalardan o‘qitish samaradorligini baholash mezoni birdan kattaligi va bilish darajasini baholash mezoni noldan kattaligini ko‘rish mumkin. Bundan ma’lumki, tajriba sinfidagi o‘zlashtirish nazorat sinfidagi o‘zlashtirishdan yuqori ekan.

Demak, 2-4 sinf o‘quvchilarida mantiqiy va shaxsif sifatlari shaklantirishni o‘qitish smaradorligini aniqlash yuzasidan o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari samarador ekanligi statistik tahlildan ma’lum bo‘ldi.

Xulosa va takliflar. Bolalarni shaxmat o‘ynashga o‘rgatish jarayoni ularda mantiqiy va shaxsiy sifatlari shaklantirishni ko‘p jihatdan yordam beradi. Bu shaxmat o‘ynovchi o‘quvchining individual xususiyatlariga bog‘liq bo‘lib, bunda uning xotira, diqqat va fikrlash kabi ruhiy jarayonlarini o‘z ichiga qamrab oladi.

Shaxmat o‘yini maktab o‘quvchilarining ko‘rgazmali va obrazli tafakkurini rivojlantiradi, mantiqiy tafakkurning shakllantishga ko‘maklashadi, qat’iyatli, diqqatli bo‘lishni, fikrlashni va maqsadga intilishni o‘stiradi. Bu o‘yinni o‘rgangan bola o‘z-o‘zini tanqid qiladi, mantiqiy fikrlashga, ustaqil qaror qabul qilishga, oxirigacha kurashishga, muvaffaqiyatsizliklardan tushkunlikka tushmaslikka odatlantiradi.

Shaxmat faoliyati orqali o‘quv jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlarini shakllantirish yuzasidan qo‘ydagi taviyalari ishlab chiqildi .

1. O‘quvchilarni mantiqiy fikrash va izchil to‘g‘ri tartiblarga o‘rgatish: taqqoslash, analiz, sintez, umumlashtirish, tasniflash, o‘xshatishlarni qiyoslash va boshqalar.
2. O‘quvchilarning mantiqiy ko‘nikma va malakalar tizimini shakllantirish.
3. O‘quvchilarni o‘z-o‘zini mantiqiy xatolarini aniqlash va tanqidiy munosabatga o‘rgatish.
4. O‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi darajasini diagnostika qilish.
5. O‘quvchilar faoliyatini ularning mantiqiy tafakkurini shaklantirishni motivatsiyaviy o‘rganish.
6. Shaxmatni o‘qitish jarayonida qo‘llaniladigan mantiqiy vazifalar tizimini o‘qituvchi tomonidan ishlab chiqish.
7. Shaxmat faoliyatini tashkil etish strukturasining mantiqiy tafakkurni shaklantirish vazifalariga optimal mosligini hisobga olgan holda dars materialini izchil tuzish.
8. O‘quvchilarning mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlarini shaklantirish darajasini boshqarish va korrektsiyalash lozim bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 14-yanvardagi "Shaxmatni yanada shaklantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" PQ-4954-son qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 5-avgustdagi “Shaxmatni yanada ommalashtirish va shaklantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-347-son qarori.
3. Анишева В. Е. Методические особенности Индивидуализированного начального обучения шахматам детей младшего школьного возраста. Дисс. канд. пед. наук. РГАФК. - М., 2002. - 163 с.
4. Барташников А. Психологические особенности и формирование оперативной памяти у школьников и шахматистов. Дисс. канд. псих. наук. - М., 1988. - 211 с.

5. Вершинин М. А. Теория проектирования системы формирования логического мышления шахматистов: дис.доктора педагогических наук, Волгогр. гос. акад. физ. культуры. – Волгоград, 2005. -506 с.

6. Габбазова А. Я. Интеллектуальное развитие детей младшего актуальное развитие детей младшего школьного возраста в процессе обучения шахматной игре : Дисс. канд. псих. наук. 19.00.07: М., 2005 151 с. РГБ ОД, 61:05-19/671.

7. Гришин В. Г. Дети играют в шахматы: Кн. для воспитателей дет. сада и родителей. 2-е изд., дораб. -М.: Просвещение: АО “Учеб. лит.”, 1995. -159 с.

8. Джураев Р. Х., Махмудов А. Х., Камилова А. Б. Шахматы – как эффективное средство непрерывного формирования и развития творческих способностей детей. -Т.: Узлуксиз таълим, 2019. -№3. -58-64 с.

9. Зак А. Путешествие в Сообразилию или как помочь ребенку стать смышленым. НПО «Перспектива», - М., 1993.

10. Князева В. В. Структура и содержание учебного предмета шахматы в системе общеобразовательной школы России. - Дисс. на соиск. д.п.н., М.: 2000. -410 с.

11. У. Холиқов. Бошланғич синф ўқувчиларда шахмат ўргатиш орқали мантиқий фикрлаш ва шахсий сифатларини баҳолашнинг иннавоцион усуллари O‘rta Osiyo ta’lim va innovatsiyalar jurnali-1 (2), 28-37 с.

12. U. K. Khalikov. PEDAGOGICAL VALUE OF DEVELOPING PLAYING CHESS AMONG PRIMARY SCHOOLCHILDREN. Bulletin of Gulistan State University 2021 (2), 17-23.

13. Тарасова О. В. Педагогические условия формирования логической культуры младших школьников средствами шахматной деятельности: Дис . канд. пед. наук. - Казань, 2005. - 209 с.

14. Огнева Т. А. Диагностика уровня дифференцированности зрительного восприятия у первоклассников/«Возможностипрактической психологии в образовании. Из опыта работы психологовУЦ «перспектива». Вып. 3. Ред. Пилипко Н.В. М.: УЦ «Перспектива», 2001. С. 78-84.

TA’LIMNI AXBOROTLASHTIRISHDA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Xotamov Eldorbek Orifjonovich, Shahrixon agrosanoat texnikumi Ishlab chiqarish ta’limi bo‘yicha direktor o‘rinbosari,
e-mail: eldor559900@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta’limni axborotlashtirish, ta’lim tizimining rivojlanishi ta’lim tizimini takomillashtirishning yangi istiqbollari haqida so‘z boradi. Hozirgi zamon ta’lim jarayonida an’anaviy tushunchalar qatorida ta’limda axborot texnologiyalari tushunchalari keltirilgan. Ta’limda axborot texnlogiyalarini tashkil etishni rivojlantirish, belgilangan maqsadga javob beruvchi uslubiyot va texnologiyani tanlash hamda turli xil o‘quv vaziyatlarda yaratilishi ifodalangan.

Kalit so‘zlar: axborotlashtirish, texnologiya, ta’lim, axborot, kompyuter, ta’minot, internet

USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION INFORMATION

Abstract. This article talks about the new perspectives of education information, the development of the education system, and the improvement of the education system. Among the traditional concepts in the current educational process, the concepts of information technologies in education are presented. The development of the organization of information technologies in education, the choice of methodology and technology that meets the set goal, and the creation of different educational situations are expressed.

Keywords: informatization, technology, education, information, computer, supply, Internet

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИИ

Аннотация. В данной статье говорится о новых перспективах образовательной информации, развитии системы образования и совершенствовании системы образования. Среди традиционных концепций в современном образовательном процессе представлены концепции информационных технологий в образовании. Выражается развитие организации информационных технологий в образовании, выбор методологии и технологии, отвечающих поставленной цели, создание различных образовательных ситуаций.

Ключевые слова: информатизация, технологии, образование, информация, компьютер, снабжение, Интернет.

Kirish. Mamlakatimiz uchun ilm-fan sohasidagi ustuvor yo‘nalishlarni aniq belgilab olishimiz kerak. Hech bir davlat ilm-fanning barcha sohalarini bir yo‘la taraqqiy ettira olmaydi. Shuning uchun biz ham har yili ilm-fanning bir nechta ustuvor yo‘nalishini rivojlantirish tarafdorimiz. Ilm-fan yutuqlarining elektron platformasi, mahalliy va xorijiy ilmiy ishlanmalar bazasini shakllantirish lozim. Har bir oliy ta’lim va ilmiy-tadqiqot dargohi nufuzli chet el universitetlari va ilmiy markazlari bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yishi shart. Ta’limning barcha bosqichlarida xalqaro andozalarga to‘liq javob beradigan axborot texnologiyalari joriy etilishi shart Soha uchun yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash maqsadida xorijiy hamkorlarimiz bilan birgalikda ta’lim sifatini yanada oshirish uchun maqsadli harakatlar amalga oshirilmoqda. Ushbu vazifalarning amalga oshirilishi va oliy ta’lim tizimi katta yutuqga erishishi uchun hozirgi kunda sohaga oid tahsinga sazovor ishlar olib borilmoqda. Jamiyat rivojining yangi shart-sharoitlari axborotlashgan jamiyat talablariga javob beruvchi zamonaviy o‘qitish texnologiyalaridan foydalanib ta’lim tizimi bosqichma bosqich amalga oshirish ishlari boshlab yuborildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ta’limni axborotlashtirish so‘nggi bir necha o‘n yillikda ta’lim muassasalariga kirib kelgan asosiy yangiliklardan biridir. Kompyuterlarning imkoniyatlari o‘quvchilarda o‘rganish istagini shakllantiradi, ularning qobiliyatlarini aniqlashga yordam beradi. Darslarida o‘quv ta’siri va nazorati kompyuterga o‘tkazilganda, o‘qituvchi o‘quvchilarda izlanish maqsadini anglash, ilgari o‘rganilgan bilimlarni faol takrorlash, tayyor manbalardan yetishmayotgan bilimlarni to‘ldirishga qiziqish, mustaqil izlanish kabi fazilatlarni namoyon etishni kuzatish va qayd etish imkoniyatini oladi. Axborot texnologiyalarining ta’limga kirib kelishi o‘quv jarayoniga talabalarning axborot olishi, uni qayta ishlashi va undan foydalanishi axborot jarayoni sifatida qarashni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ta’limni axborotlashtirishga faqat kompyuter va boshqa elektron o‘quv vositalaridan foydalanish emas, balki o‘quv jarayonini tashkil etishga yangicha yondashuv sifatida qaralishi lozim. Bunday vositalar yordamida talabalar va o‘qituvchilarga olingan xabarlarni tahlil qilish va ularga qulay vaqtda javob berish imkonini beruvchi axborot (o‘z-o‘zini tekshirish vazifalari, qiziqtirgan savollar, test varaqalari) almashish mumkin bo‘ladi. Ta’limni axborotlashtirishda asosiy yo‘nalish kompyuter va dasturiy mahsulotlar bilan ishlash ko‘nikmalarini egallashdan o‘quv elektron darsliklar, o‘quv dasturlari, ensiklopediyalar va resurslarni to‘g‘ri tarkib tuzish, tanlash va ulardan to‘g‘ri foydalanishni o‘rgatishga o‘tish lozim. Zamonaviy o‘qituvchi nafaqat axborot texnologiyalari sohasidagi bilimlarga ega bo‘lishi, balki ta’lim muassasasida o‘z kasbiy faoliyatida yangi texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha malakali mutaxassis bo‘lishi kerak [1]. Ta’limning bugungi vazifasi ta’lim oluvchilarni kun sayin to‘lib toshayotgan axborot - ta’lim muhiti sharoitida mustaqil ravishda faoliyat ko‘rsata olishga o‘rgatishdan iboratdir. Buning uchun ularga uzluksiz ravishda mustaqil ishlash sharoitini yaratib berish zarur. Ta’lim jarayonining oldida doimiy ravishda axborot to‘plash, uni qayta ishlash va axborot bilan almashinish masalalari turadi.

Tabiiyki, shu sababli ta’limning axborot ta’minoti – axborotni qandaydir tashuvchilarda uni akslantirish shakl, vosita va usullari yaratilgan. Ular to‘g‘risida ma’lumotlarni quyidagi mulohazalarda keltiramiz.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining vositalari qatoriga: kompyuter, skaner, videoko‘z, videokamera, LCD proyektor, interaktiv elektron doska, faks modem, telefon, elektron pochta, multimedia vositalari, Internet va Intranet tarmoqlari, mobil aloqa tizimlari, ma’lumotlar omborini boshqarish tizimlari, sun’iy intelekt tizimlarini kiritish mumkin. Axborot texnologiyasi vositalari muayyan amallarni ongli va rejali amalga oshirishda o‘zlashtiriladi. Bu jarayon quyidagilarni o‘z ichiga oladi: [2]

- -kompyuter, shuningdek, printer, modem, mikrofon va ovoz eshittirish qurilmasi, skaner, raqamli videokamera, multimedia proyektori, chizish plansheti, musiqali klaviatura kabilar hamda ularning dasturiy ta’minoti;
- uskunaviy dasturiy ta’minot;
- -virtual matn konstruktorlari, multiplikatsiyalar, musiqalar, fizik modellar, geografik xaritalar, ekran protsessorlari va h.k.;
- axborotlar majmui -ma’lumotnomalar, ensiklopediyalar, virtual muzeylar va h.k.;
- texnik ko‘nikmalar trenajyorlari (tugmachalar majmuidan tugmachalarga qaramasdan ma’lumot kiritish, dasturiy vositalarni dastlabki o‘zlashtirish va h.k.). Axborot texnologiyalari vositalarining markazida turuvchisi kompyuterdir. Kompyuter (ingl. computer «hisoblagich»);
- berilgan, ochiqlikda aniqlangan o‘zgaruvchi amallar ketma-ketligini, ko‘proq sonli hisoblarni bajara oladigan qurilma yoki tizim. Ma’lumki axborot texnologiyalari -axborotlarni yig‘ish, saqlash, uzatish, qayta ishlash usul va vositalari majmuidir [2].

Axborot texnologiyalari vositalari	**Foydalanishi (foizda)**
kompyuter	45%
skaner	10%
proyektor	15%
elektron doska	20%
videokamera	10%

Ta’lim jarayoniga kompyuter texnologiyalari va kompyuter texnologiyalarini joriy etish va qo‘llash jarayonini tahlil qilish ta’limni axborotlashtirishning uch bosqichini (shartli ravishda elektronlashtirish, kompyuterlashtirish va o‘quv jarayonini axborotlashtirish deb ataladi) ajratish imkonini berdi.

Ta’limni axborotlashtirishning birinchi bosqichi (elektronlashtirish) talabalarni tayyorlash jarayoniga dastlab texnik, so‘ngra gumanitar fanlar va talabalarni tayyorlash jarayoniga elektron vositalar va kompyuterlarning keng joriy etilishi bilan tavsiflanadi. Algoritmlash va dasturlash asoslarini, mantiq algebrasi elementlarini, matematik modellashtirishni kompyuterda o‘qitishni taklif qildi. O‘sha davrdagi

kompyuterlarning nisbatan past mahsuldorligi, ishda qulay, oddiy foydalanuvchi uchun intuitiv va qulay dasturiy interfeysga ega bo‘lmaganligi gumanitar ta’lim sohasida kompyuter texnologiyalaridan keng foydalanishga yordam bermadi.

Ta’limni axborotlashtirishning ikkinchi bosqichi yanada kuchli kompyuterlar, do‘stona interfeysga ega bo‘lgan dasturiy ta’minotning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lib, birinchi navbatda, inson va kompyuter o‘zaro muloqotidan foydalanish bilan tavsiflanadi. Kompyuter ta’lim texnologiyalari modellashtirish asosida turli jarayon va hodisalarni o‘rganish imkonini berdi. Kompyuter texnologiyalari har xil darajadagi avtomatlashtirilgan tizimlarning bir qismi sifatida kuchli o‘qitish vositasi sifatida harakat qila boshladi. Ta’lim sohasida ta’limning avtomatlashtirilgan tizimlari, bilimlarni nazorat qilish va o‘quv jarayonini boshqarish tobora ko‘proq qo‘llanila boshlandi.

Ta’limni axborotlashtirishning uchinchi, zamonaviy bosqichi kuchli shaxsiy kompyuterlar, yuqori tezlikdagi yuqori sig‘imli saqlash qurilmalari, yangi axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari, multimedia texnologiyalari va virtual haqiqatdan foydalanish, shuningdek, davom etayotgan jarayonni falsafiy tushunish bilan tavsiflanadi.

Natija. Jamiyatimizga kompyuterning kirib kelishi, inson faoliyatini tubdan o‘zgartirib, axborot, axborot texnologiyalari, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, informatika, kompyuterlashtirish, ta’limni axborotlashtirish, kompyuterlashtirish kabi tushunchalarning paydo bo‘lishiga sababchi bo‘ldi. Bugungi kunda ta’lim tizimini axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Bu soha kundalik hayotimizda media-texnologiyalarining o‘rni tobora kengayib bormoqda. Katta hajmdagi yangi axborotlar, reklamalar, televideniya ko‘rsatuvlarida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish talabalarning ta’lim tarbiyasi ularning atrofdagi voqea-hodisalar to‘g‘risidagi tasavvurlari, tafakkuri hamda idrokiga katta ta’sir etmoqda. Ilgari talabalar istalgan mavzuga oid kerakli ma’lumotlarni darslik, ma’lumotnoma adabiyotlar o‘qituvchi tomonida fanga oid darsni konspektlashtirish holda egallab kelgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib asosan televideniya va radio, elektron darsliklar internet tarmoqlaridagi ma’lumotlardan foydalangan holda o‘zlashtirmoqda. Shu sababli bugungi kun o‘qituvchisi zamonaviy voqelikka to‘g‘ri yondashgan holda ta’lim jarayoniga axborot uzatishning yangi metodlarini olib kirishi hozirgi kun talabi hisoblanadi. Darsni AKT dan foydalanib, o‘tishda o‘qituvchi o‘z mehnatining ko‘p qismini kompyuterga yuklashi mumkin bo‘ladi. Bu bilan darsni yanada qiziqarli, rang-barang qilib, mazmunan boyitadi. O‘qituvchi o‘z vaqtida talabaning bilimini xolisona baholab boradi, ularga noan’anaviy saboq berish usullarini topishga ijodiy yondashadi. Bu esa o‘qituvchining kasbiy jihatdan rivojlanishiga asos bo‘ladi. Katta hajmdagi axborotlarni har bir talaba qisqa vaqt mobaynida o‘zlashtirishi va amaliy faoliyatda foydalana olishni o‘rgatish zarur bo‘ladi. Shuning uchun ham darsni shunday tashkil etish kerakki, unda har bir talaba o‘zini erkin his qilib, faol ishtirok etishi zarur. Har bir dars jarayoniga qiziqish bilan yondashib, mustaqil ijodiy fikrlashi, o‘z mehnati samarasini ko‘rib, uni baholay olishi kerak.

Kompyuter texnologiyalari (KT) yoki axborot texnologiyalari (AT) - bu kompyuterlardan foydalangan holda axborotni saqlash, qayta ishlash, uzatish, himoyalash va ishlab chiqishga javob beradigan texnologiyalarning umumlashgan nomi [4]. Zamonaviy ishlab chiqarish, fan, madaniyat va iqtisodiyotning kompyuter qo‘llanmaydigan sohalarini tasavvur qilish qiyin. O‘qitishning kompyuterli texnologiyalari - bu kompyuter yordamida axborotni to‘plash, qayta ishlash, saqlash va o‘quvchiga uzatish jarayonidir. Hozirgi kunda bunday texnologik yo‘nalishlar keng tarqalgan bo‘lib, ularda kompyuter [3]:

- o‘quvchilarga bilim uzatish maqsadida o‘quv materialini taqdim etish uchun vosita:
- axborotning qo‘shimcha manbasi sifatida o‘quv jarayonlarni axborotli qo‘llab-quvvatlash vositasi;
- o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash va o‘quv materiallarni o‘zlashtirganligini nazorat qilish vositasi;
- bilimlarni amaliy qo‘llash ko‘nikmalarini egallash uchun universaltrenajer;
- o‘quvchilarning bo‘lajak kasbiy faoliyatida muhim elementlardan biri bo‘lib xizmat qilmoqda [3].

Muhokama. Kundalik turmushda turli ko‘rinishdagi axborotlar bilan ish yuritasiz, masalan, matnli, grafikli, jadvalli, ovozli (audio), rasmli, video va boshqalar. Har bir turdagi axborot bilan ishlash (yig‘ish, saqlash va h.k.) uchun turli axborot qurilmalari kerak va ular turli texnik xarakteristikalarga ega bo‘ladi.

Axborot texnologiyalarining hozirgi zamon taraqqiyoti va yutuqlari fan va inson faoliyatining barcha sohalarini axborotlashtirish zarurligini ko‘rsatmoqda. Chunki, ayni shu soha butun jamiyatning axborotlashtirilishi uchun asos va muhim zamin bo‘ladi. Axborot texnologiyalari bir nechta texnik vositalardan tashkil topadi. Texnik vositalar mehnat faoliyatida ishlab chiqarish vositalarining rolini bajarib, axborot texnologiyalarining ajralmas va eng muhim tashkil etuvchilarini tashkil etadi. Texnikaning asosiy vazifasi insonning mehnat kuchlanishining samaradorligi darajasini yengillashtirish va ko‘tarish, mehnat faoliyat jarayonida uning imkoniyatlarini kengaytirish, insonning salomatligi uchun xavfli sharoitlarda ishlashdan ozod (to‘la yoki qisman) etish hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, axborot texnologiyalari asosiy ta’lim vazifasidan tashqari o‘quvchining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, dunyoqarashini kengaytiradi. Asosiy fanlardan tashqari, talaba qo‘shimcha ta’lim olishi mumkin, masalan, dasturlash tilini o‘rganishni boshlashi, onlayn kurslardan, simulyatorlardan foydalanishi va istalgan ijtimoiy tarmoqda muloqot qilishi mumkin. Yashash joyi va yoshidan qat'iy nazar bilim olishingiz mumkin. Hozirgi vaqtda butun dunyo bo‘ylab tarmoq va turli xil dasturiy mahsulotlar o‘z assortimentida xilma-xildir. Aynan axborot texnologiyalarining rivojlanishi tufayli qo‘shimcha ta’limni davom ettirish g‘oyasi to‘liq amalga oshirilmoqda. Shuningdek, axborot texnologiyalari ko‘proq

odamlarni o‘rganishga, turli tadqiqot loyihalarini amalga oshirishga, innovatsion loyihalar va maqolalar yaratishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduqodirov A. A., Pardayev A. X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. T.: Fan. 2009. -146 б.

2. Abduqodirov A. A., Toshtemirov D. E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: “Universitet”, 2019. - 232 b.

3. Begimqulov U. Sh. (2004) Zamonaviy axborot texnologiyalar muhitida pedagogik ta’limni tashkil etish. "Pedagogik ta’lim" jur, № 1, 21-25 betlar.

4. Begimqulov U. Sh. va boshqalar. Pedagogik ta’limni axborotlashtirish: nazariya va amaliyot. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2011. – 232 b.

MEDIA TA’LIMNI O‘QUV JARAYONIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

Xudayberdiyev Abdumadjid Abdujalilovich, Guliston davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada media ta’limni o‘quv jarayoniga qo‘llash asosida ta’lim sifatini oshirishning imkoniyatlari xaqida fikr yuritiladi. O‘qituvchining pedagogik mahorati orqali talabalarda mediamadaniyatni shakllantirish ancha samarali ekanligiga alohida urg‘u beriladi. Talabalarda media ta’limni shakllantirish ularni nafaqat ta’lim jarayoniga balki, hayotga har tomonlama tayyorlashda ham muhim o‘rin tutadi.

Kalit so‘zlar: o‘quv jarayoni, mediata’lim, mediasavodxonlik, pedagogik jarayon, axborot kommunikatsiya.

РОЛЬ И ЗНАЧИМОСТЬ МЕДИА В ПРОЦЕСЕЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности повышения качества образования на основе применения медиаобразования в образовательном процессе. Особый акцент сделан на том, что формирование медиакультуры у студентов посредством педагогического мастерства преподавателя очень эффективно. Формирование медиаобразования у студентов играет важную роль в подготовке их не только к учебному процессу, но и к жизни.

Ключевые слова: Образовательный процесс, медиаобразование, медиаграмотность, педагогический процесс, информационная коммуникация.

ROLE AND IMPORTANCE OF MEDIA IN THE EDUCATION PROCESS

Abstract. This article discusses the possibilities of improving the quality of education through the use of media education in the educational process. Particular emphasis is placed on the fact that the formation of media culture in students through the pedagogical skills of the teacher is very effective. The formation of media education among students plays an important role in preparing them not only for the educational process, but also for life.

Keywords: Educational process, media education, media literacy, pedagogical process, information communication.

Kirish. XXI asr – yuksak intelletual salohiyatli, zamonaviy bilim va malakaga ega, yangicha dunyoqarash va mustaqil fikrli mutaxassislar asri. Chunki internet,

televidenie, radio, video, telefon va boshqa aloqa vositalari juda tez jadallik bilan rivojlanib bormoqda.

Mamlakatimizda bu borada axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalari hisoblanmish – mediadan ta'lim jarayonida foydalanishning istiqbolli yo‘nalishlaridan keng foydalanish yo‘lga qo‘yilmoqda. Ta'lim jarayonida media, ya'ni, axborot kommunikatsion texnologiya vositalari o‘z samarasini ko‘rsatmoqda.

Mutaxassislar fikricha, mediata'lim talabani mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini yanada rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Ta'lim jarayonida mediata'lim qanchalik mukammal bo‘lsa, u talabaning dunyoqarashi, intellektual salohiyati shunchalik rivojlanishiga xizmat qiladi. Demak, bugun mediata'lim sirlarini nazariy jihatdan puxta o‘rganib, amaliyotda etarli darajada qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Axborot kommunikatsiyaning globallashuvi sharoitida ta'lim jarayonida o‘ziga xos talablar paydo bo‘lmoqda. Bu talablar bevosita mediata'lim bilan chambarchas bog‘liqdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Talabalarda media buyicha ko‘nikma va malakalarni, mediasavodxonlikni rivojlantirish muammolari S. Beknazarova, Ya. Mamatova, S.Sulaymanova, oliy ta'limda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish muammolari A. Abduqodirov, A. Pardaev, N. Taylakov, S. Tursunov, U. Begimqulov, U. Yuldashevlar tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlaridan A. Fyodorov, A.Milyutina, A.Veryaev, V.Protopopova, E.Nikitina, I.Fateeva, G.Onkovich, L.Zaznobina, N.Zmanovskayalar mediata'lim va mediasavodxonlikni tashkil etish bo‘yicha salmoqli izlanishlar olib borishgan. I.A.Zimnyaya, Yu.N.Usov, S.N.Penzin, A.V.Sharikov, V.A.Yadovlar mediasavodxonlikni tuzilishi va ijtimoiy xarakteri bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borganlar. Oliy ta'lim muassasalari talabalarining jurnalistikaga oid fanlar orqali mediasavodxonlik va mediakompetentligini rivojlantirish borasida xorijiy olimlardan A.Silverblatt, McMahon, R. Kubey, C.M.Worsnop, W.J.Potter, U.Carlssonlar tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Media ta'lim barcha ta'lim sohasini sifat jihatdan yanada yuqoriroq pag‘ona ko‘tarishga, axborot madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Ya'ni, talabaga o‘quv jarayonida nazariy bilim berish bilan materiallarni yuqori darajadagi zamoniviy texnika vositasida namoyish etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu yangilik va ta'bir joiz bo‘lsa, ilg‘or usul talabalarda qiziqish uyg‘otadi. Ular dars jarayonida o‘sha mavzularni puxta o‘zlashtirishlariga xizmat qiladi. Manbalarda qayd etilishicha, YuNESKO qoshidagi kino va televideniya bo‘yicha xalqaro kengash tomonidan 1973 yili birinchi martda video ta'limga shunday ta'rif berilgan edi: “Media ta'lim deganda pedagogika nazariyasi va amaliyotida maxsus bilim sohasi sifatida qaraliyotgan ommaviy kommunikatsiya vositalarini egallash uchun nazariy va amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishni tushunish lozim”.

Turli mamlakatlarning ko‘plab olimlari “media muhiti”, “media madaniyati”, “media ta’limi”, “media savodxonligi” kabi asosiy tushunchalarni shakllantirishning bir necha usullarini aytib o‘tishgan.

Media ta’lim – (ing. media education, lot. media – degan ma’noni anglatadi). “Ta’lim” tushunchasining o‘zi nafaqat kasbiy va ilmiy bilimlarni, balki ma’naviy me’yorlar va madaniy qadriyatlarni takror ishlab chiqarishni, to‘plashni ta’minlaydigan ijtimoiy institutdir. Media ta’lim talabalarni ommaviy kommunikatsiya (matbuot, televideniye, radio, kino, video, internet va boshqalar) qonuniyatlarini o‘rganishga qaratadi.

Dars jarayonida ayon bo‘lishicha, mediata’lim o‘qitishning mazmuni, usullari va tashkiliy shakllarini sifat jihatdan o‘zgartirmoqda. Bu talabalarning individual qobiliyatlarini, ularning shaxs xususiyatlarini rivojlantirishga, tafakkurini boyitishga, bilimlarini oshirishga yordam bermoqda. Mediata’lim resurslari yordamida ular u yoki bu materialni tezroq o‘zlashtiradilar, o‘quv jarayoniga faol ishtirokchilar sifatida jalb qilinadilar.

Mediata’lim interfaol talaba-yoshlarga indivudial ta’sir etadigan usul sifatida ta’lim jarayoniga jadal sur’atlar bilan kirib kelmoqda. Media-ta’lim talabani mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash umumlashtirish, xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Mediata’lim qanchalik mustahkam bo‘lsa, talaba dunyoqarashi, intellektual salohiyati shunchalik rivojlanadi va kamol topadi.

Media ta’limning jadal rivojlanishi atrofimizdagi hayotni sifat jihatdan o‘zgartiradi hamda ko‘plab yangi muammolarni, masalan, axborot madaniyatini shakllantirish hamda o‘sib kelayotgan avlod salomatligi uchun so‘zsiz xafziligini ta’minlash muammolarini keltirib chiqaradi.

“Kompyuter savodxonligi”, “axborot savodxonligi” va “axborot madaniyati” tushunchalarining ta’riflarini qiyosiy tahlil qilamiz. Yuqoridagi tushunchalarning har birida insonning axborot bilan o‘zaro ta’sirining murakkab hodisasi tasvirlanadi. Bu tushunchalar doirasiga bir qancha komponentlar kiradi: axborotni qidirish, topilgan axborot manbalarini tahlil qilish va tanqidiy baholash qobiliyati, o‘quv, kasbiy yoki boshqa faoliyatda yuzaga keladigan turli muammolarni hal qilish uchun ulardan ijodiy foydalanishdir.

Media va axborot savodxonligi konsepsiyasi umuminsoniy huquqlarga asoslanadi hamda ayrim shaxslar, jamoalar va butun millatlar so‘z erkinligi huquqi va axborotdan foydalanish erkinligi huquqidan foydalanishining asosiy sharti deb hisoblanadi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 19-moddasida qayd etilishicha, “Har bir inson e’tiqod erkinligi va uni erkin ifoda qilish huquqiga ega; bu huquq hech bir to‘siqsiz o‘z e’tiqodiga amal qilish erkinligini hamda axborot va g‘oyalarni har qanday vosita bilan, davlat chegaralaridan qat’i nazar, izlash, olish va tarqatish erkinligini o‘z ichiga oladi”.

Mediata’lim o‘quv jarayonida nazariy axborotni berish bilan materiallarni yuqori darajadagi zamoniviy texnika vositasida namoyish etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. O‘quv ab’ektlari va voqeallarni model-lashtiradi, ularni avtamotik rivishda ketma-ketlikda namoyish etadi, ta’svirni tushuradi. Mediata’lim talaba-yoshlarning

o‘quv mazmunini o‘zlashtirishda qiziqishini yanada oshiradi. Talabalarning ko‘rgazma-obrazli ta’sirida fikr yuritishi, motorik va verbal kommunikativ ko‘nikmalarning shakllanishiga olib keladi.

Tahlil va natijalar: Mediata’limning bosh maqsadi – asosiy qonunlarni tushunishga yordam beradi, oddiy yo‘nalishlardagi media axborot tilini o‘rganish; talabaning badiiy o‘sishi, rivojlanishiga hissa qo‘shish, mediamatnlarni qabul qilish, o‘rganish va malakali tahlil etish ko‘nikmasini shakllantirishdan iborat.

Ta’lim tizimini modernizatsiyalashda mediata’lim masalalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’limning barcha bug‘inlarida tobora faol qo‘llanilayotgan mediata’limning turli yo‘nalishi, tur va shakllari talabalar, jumladan, talabalarning ma’naviy kuchi, qobiliyatlarini ochish uchun maqbul sharoit yaratib, ta’lim tizimiga yangicha gumanistik yo‘nalganlik baxsh etadi. Mediata’lim o‘zining texnologik infrastrukturasi, o‘z tayanch ta’lim texnologiyalariga ega.

Mediata’lim-o‘quv jarayoni va uning barcha didaktik shart-sharoitlarni takomillashtiruvchi hodisadir. Ta’lim jarayonida mediata’limni tashkil etishda o‘quv predmetlarining materiallari nihoyatda talabchanlik bilan muvofiqlashtirilishi lozim. Talaba o‘rganilayottan materialning ilmiy va amaliy ahamiyatini oshirishga harakat qilishi, talabalar ongida barqaror tizimlashtirilgan bilimlarni singdirish vositasi hisoblanadi.

Mediata’lim orqali dunyoning yetakchi mamlakatlari ta’lim sohasining ustivorligiga erishdi. Bugungi kunda yangi sifatli ta’limga erishish uchun ta’limni axborotlashtirish va o‘qitish uslublarini optimallashtirish, ochiq ta’lim texnologiyalaridan faol foydalanishni amalga oshirish zarur.

Media-ta’lim hozirgi davrda shaxsning ommaviy axborot vositalari orqali rivojlanish jarayonini anglatadi.

Manbalardan kelayotgan axborot oqimidan to‘g‘ri foydalanib, o‘zining rivojlanishi uchun kerakli bo‘lgan axborotlarni o‘rganish. Hozirgi axborotlashgan jamiyatda barcha mediaresurslarini tahlil qilish muhum rol o‘ynaydi. Xorijiy mediata’limning tahlili shuni ko‘rsatadiki, talabalar o‘zining o‘qish jarayonida asosan internet, televideniya manbalaridan foydalanishadi.

Jahon mediapedagogikasida medianing tarbiyaviy ijodiy ususllaridan foydalanish yo‘lga qo‘yilgan.

Media-ta’lim usullari asosan quyidagi muhim bosqichlarga bo‘linadi;

- Media-nazariyasi, uning tarixi, strukturasi hamda tili haqida bilim olish (o‘qitish media-texnologiyasi);
- Mediamatnlarni qabul qilishni rivojlantirish «o‘qish, anglash, tasavvurni faollashtirish, xotirani rivojlantirish, fikrni turli usullarini rivojlantirish» (kritik, ijodiy, intuitv hamda obraz yaratish).
- Media-ta’lim faoliyatini olib borish uchun ma’lum bir profissional bilim ko‘nikma va ko‘rsatgichlariga ega bo‘lish lozim:
- Maxsus yo‘naltirilgan mediata’lim sohasida nazariy bilimlar hamda eng so‘nggi axborotlarga ega bo‘lish darajasi;
- Motivatsiyalashgan ko‘rsatgich.

Masalan, ta’lim jarayoniga:

-aqliy;
-vizual;
-sensor;
-audio bo‘lgan faoliyat;
-tezkor media-ta’lim sohasida metodik ko‘nikmalarini darajasi, masalan, media -manbalarni va ulardagi axborotlarni ijodiy yondashish orqali qabul qilish.

Mediata‘lim maqsadlari quyidagi ko‘rinishda ifoda etiladi:

• ommaviy axborot vositalari (OAV) orqali beriladigan axborotlarni tushunish va qayta ishlash, keng talqin etishga o‘rgatish;

• ijodiy fikrlashni, u yoki bu xabarning yashirin mazmunini tushunishni, salbiy mazmunli axborotlardagi yoshlarning ongini o‘zgartirishga harakatlariga qarshilik qilishni bilishni rivojlantirish;

• talab etiladigan axborotni topish, tayyorlash, yetkazish va qabul qilish malakasini shakllantirish.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki media ta’lim-o‘quv jarayoni mazmuniga va o‘qitish metodikasiga tubdan o‘zgarishlar kiritadi, ta’lim oluvchilar tomonidan o‘z faoliyatini aks ettirishga, uni mustaqil tartibga solishga yo‘naltirilgan pedagogik muammolarni yechishga imkon beradi.

Medianing o‘ziga xos xususiyatlarini tushunish va hisobga olish zamonaviy talabaga o‘z pedagogik faoliyatini axborot olamidagi zamonaviy o‘zgarishlarga mos ravishda turli muammolarni hal qilish jarayonini aniq va to‘g‘ri tashkil etish, o‘z kasbiy malakasini oshirish jarayonida mediadan mohirona foydalanish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamatova Ya., Sulaymanova S. O‘zbekiston mediata’lim taraqqiyoti yo‘lida O‘quv qo‘llanma, T-2015.
2. Namazov B., Fayzieva M., Sharofaddinov Sh. Media va axborot savodxonligi o‘quv qo‘llanma, Toshkent - 2017, 140 b.
3. Umurzakova B. A. Mediata’lim orqali mediamadaniyatni rivojlantirish ilmiy-pedagogik asoslari va zarurati // Fan, ta’lim va amaliyot integratsiyasi mart 2022. №3.
4. Mahmudova M. Mediata’lim medisavodxonlikni ta’minlovchi vosita sifatida / Ilmiy tadqiqot va innovatsiya issn: 2181-3507 1-tom 1-son 2022. 34-35 b.
5. Xudayberdiyev A. A. General factors in the development of information culture of students // Galaxy international interdisciplinary research journal (giirj) ISSN (E): 2347-6915 Vol. 11, Issue 06, June (2023).
6. Samarov R, Sattorov O. Axborot madaniyati va uni shakllantirishning nazariy-amaliy ahamiyati. / Zamonaviy ta’lim jurnali. 2014, 1-son.
7. http://mashvarat.zn.uz/2015/08/17/namanganda-seminar/

ZAMONAVIY O‘QITUVCHINING REFLEKTIV KOMPETENSIYASI TA’LIM SAMARADORLIGIGA TA’SIR ETADIGAN OMIL SIFATIDA

Usmonova Kumush Baxodir qizi, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti,
e-mail: kumushusmonova55@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘qituvchining refleksiv kompetensiyasining mohiyati, uning asosiy tushunchalari va refleksiv kompetentlikni shakllantirish usullari ochib berilgan. Quyida muallif refleksivlik kompetensiyasi, refleksiv kompetentlik, refleksiya, psixologik lug‘at, kasbiy kompetensiya kabi atamalarga turli xil olimlar tomonidan berilgan izohlarni keltirib o‘tgan. Muallif maqolada bir nechta tilshunos olimlar tomonidan sohaga doir o‘tkazilgan tadqiqotlarini keltirib o‘tgan hamda ushbu izlanishlar natijasida yangi o‘qituvchini shakllantirishga, kasbiy mahoratini oshirishga va o‘quv jarayoni ishtirokchilarining shaxsiy o‘sishiga qanchalik yordam berishini isbotlab bergan. Bundan tashqari, quyidagi maqolada o‘qituvchi shaxsiyatining beshta kasbiy muhim ahamiyatga ega sifatini o‘z ichiga olgan pedagogik qobiliyatlar guruhini uchratish mumkin.

Kalit so‘zlar: kompetensiya, o‘quv jarayoni, o‘qitish, tajriba, o‘qituvchi, kasbiy mahorat, rivojlanish, reflektiv, talabalar, pedagogik, bilim, ko‘nikma, malaka.

РЕФЛЕКСИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГА КАК ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье раскрывается сущность рефлексивной компетентности учителя, ее основные понятия и способы формирования рефлексивной компетентности. Ниже автор приводит пояснения различных ученых к таким терминам, как рефлексивная компетентность, рефлексивная компетентность, рефлексия, психологическая лексика, профессиональная компетентность. В статье автор привел исследования, проведенные рядом лингвистов в данной области, и доказал, насколько эти исследования помогают формированию нового учителя, совершенствованию его профессиональных навыков и личностному росту участников образовательного процесса. Кроме того, в следующей статье вы сможете найти группу педагогических умений, включающую пять профессионально важных качеств личности учителя.

Ключевые слова: компетентность, образовательный процесс, обучение, опыт, педагог, профессиональные навыки, развитие, рефлексия, обучающиеся, педагогика, знания, умения, компетентность.

Abstract. This article reveals the essence of teacher's reflexive competence, its main concepts and ways of forming reflexive competence. Below, the author cites the explanations given by various scientists to terms such as reflexivity competence, reflexive competence, reflection, psychological vocabulary, and professional competence. In the article, the author cited the research conducted by several linguists in the field and proved how much these researches help to form a new teacher, improve his professional skills and personal growth of the participants of the educational process. In addition, in the following article, you can find a group of pedagogical skills that includes five professionally important qualities of a teacher's personality.

Keywords: competence, educational process, teaching, experience, teacher, professional skills, development, reflective, students, pedagogic, knowledge, skills, competence.

Kirish. Jamiyatning barcha sohalari jadallik bilan rivojlanayotgan hozirgi zamonda ta'lim jarayoni ham chuqur o‘zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Xususan, hozirda zamonaviy pedagogning oldida juda ko‘p talablar turibdi, ya'nikim, hozirgi o‘qituvchilar nafaqat o‘z fanida bilimli bo‘lishi kerak, balki o‘sha bilimni o‘quvchilarga yetkaza biladigan ko‘nikma va malakaga ega ham bo‘lishi shart. Bulardan biri pedagogik refleksiya hisoblanadi.

Pedagogik refleksiya - bu pedagogik faoliyatning bir turi bo‘lib, uning tarkibida o‘qituvchi kasbiy faoliyati va muloqoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan shaxsiy ichki qarama-qarshiliklarni aniqlash va hal qilish modelida kasbiy pedagogik faoliyatning olingan va kelajakdagi natijalarining samaradorligi va sifatini mustaqil ravishda belgilaydi [1].

Adabiyotlar tahlili va metodlar. “Psixologik lug‘at” (V. V. Davydov va boshqalar tomonidan tahrirlangan) konsepsiyaga quyidagi ta'rifni beradi: “Refleksiya - bu harakat qiluvchi shaxsning aloqa sheriklari tomonidan qanday qabul qilinishini anglashi” [2, 320 b.].

Pedagogik refleksiyaning maqsadi: kasbiy pedagogik faoliyat mahsulotlari va resurslarini va kasbiy mehnat munosabatlari tizimini obyektiv baholash va o‘z-o‘zini tahlil qilishda o‘qituvchi shaxsini rivojlantirish, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘zini o‘zi anglash uchun optimal sharoitlarni yaratish [1].

Pedagogik refleksiya kasbiy mahorat va pedagogik mahoratni oshirishning zaruriy sharti bo‘lib, u o‘qituvchi va talabalarning ichki dunyosi va rivojlanish holatini aks ettiradi. Shunday qilib, u o‘qituvchining o‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash, o‘quvchilari faoliyatining natijalarini ko‘rish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Boshqa so‘z bilan aytganda, bu uning shaxsiyati va faoliyatining professional muhim jihatlarida yuqori samaradorlikni saqlashga undaydi. Ta'lim jarayonida pedagogik refleksiya funksiyalarining xarakteristikalari 1-jadvalda keltirilgan.

Qo‘shimcha qilib shuni aytish mumkinki, muvaffaqiyatga erishish uchun zamonaviy o‘qituvchi ta'lim muassasalaridagi boshqa hamkasblari tajribasini o‘zlashtirishi, shuningdek, o‘zining ilmiy g‘oyalari va ishlanmalarini ko‘rib chiqish uchun taklif qilishi kerak.

O‘qituvchilarning universitetda o‘qish jarayonida egallagan psixologik-pedagogik mahorati ularning bevosita ta’lim jarayoni bilan bog‘liq bo‘lgan ishlar bilan shug‘ullanishi, kasbiy mahorat cho‘qqilariga chiqishi va martaba zinapoyasidan ko‘tarilishi imkonini berishi kerak.

Bir so‘z bilan aytganda, o‘qituvchilar o‘quvchilar bilan ishlashda ularga o‘z faoliyati tajribasini yetkazishlari, o‘z qobiliyatlariga ishonchni shakllantirishlari, o‘zaro munosabatlarni va muloqotni to‘g‘ri tashkil etishga o‘rgatishlari kerak.

S. L. Rubinshteynga ko‘ra, o‘quv jarayonining o‘ziga xos xususiyatlariga murojaat qilish "o‘qituvchining refleksiv kompetensiyasi" toifasi bo‘yicha munosabatlarni ochib beradi. Ta’lim jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari, S. L. Rubinshteynning fikriga ko‘ra, ikkita hodisaning o‘zaro bog‘liqligi (bir-birini to‘ldirish, o‘zaro bajarilishi) bular: talabaning rivojlanishi o‘qituvchining doimiy o‘zini o‘zi rivojlantirishini nazarda tutadi, bu talabaning rivojlanishining shartidir.

O‘qituvchining analitik pozitsiyasining (o‘ziga nisbatan) mavjudligi va yanada rivojlanishi, pedagogik refleksiya ko‘rsatkichi sifatida, o‘qituvchining muhim kompetensiyasining ko‘rsatkichi - o‘z-o‘zini tarbiyalash va o‘z-o‘zini tarbiyalash qobiliyati, deb taxmin qilish kerak. Ta’lim tizimidagi o‘zgarishlar (islohotlar) nuqtai nazaridan ushbu komponentlar ta’lim sohasi vakillari uchun ustun bo‘lib, yangi madaniyat va ta’lim sifatini yaratishga yordam beradi [3, 187 b.].

Zamonaviy ta’lim bizda o‘qituvchilarda refleksivlik kompetensiyasini shakllantirishga yordam beradigan faoliyat turlari va ularni o‘tkazish usullarini o‘quv jarayoniga kiritish imkoniyatini topish zaruriyatini uyg‘otadi. Bir so‘z bilan aytganda, ushbu kompetensiyaga zamonaviy o‘qituvchi haqli ravishda ega bo‘lishi kerak hamda boshqa xususiyatlarni rivojlanish jarayoniga uyg‘un ravishda moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy kompetensiya N. V. tadqiqotlarida ko‘rib chiqiladigan ko‘p qirrali sohadir. Kuzmina, A. K. Markova, S. V. Kondratieva, L. M. Mitina va boshqalar o‘qituvchining subyektiv xususiyatlari muammosini ko‘rib chiqqan bo‘lib, pirovardida pedagogik faoliyat samaradorligiga to‘xtalib o‘tganlar.

Natijalar. O‘qituvchi shaxsiyatining beshta kasbiy ahamiyatli sifatini o‘zida mujassam etgan pedagogik qobiliyatlar guruhlari (N.V. Kuzminaga ko‘ra) diqqatga sazovordir:

1) dizayn-gnostik qobiliyatlar, jumladan, pedagogik maqsadni belgilash va pedagogik fikrlash;

2) reflektiv-idrok etish qobiliyatlari, jumladan, pedagogik refleksiya, pedagogik takt va pedagogik yo‘nalish.

Bizga ma’lumki, refleksiv kompetensiyani rivojlantirish uchun o‘qituvchilik faoliyatida o‘z-o‘zini tuzatish va o‘z-o‘zini nazorat qilishni amalga oshirish, psixologik bilim darajasini yuqorilash kerak. O‘qituvchi (pedagog) o‘quvchilarni tarbiyalash va tarbiyalashdagi kamchiliklarni bartaraf etishga to‘sqinlik qilayotgan sabablarni o‘zida ko‘rishi, shaxsiy kompetensiyani rivojlantirishdagi kamchiliklardan xabardor bo‘lishi kerak. Yakovchuk T. G. birgalikda ijodiy faoliyat orqali o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi reflektiv o‘zaro ta’sirni rivojlantirishni taklif qiladi (birgalikda

ijod qilish o‘qituvchi talabalar bilan birgalikda ijodiy muammolarni yaratib, o‘quvchilarga ularni mustaqil ravishda hal qilish imkoniyatini beradigan o‘zaro ijodiy jarayondir) [4].

Muhokama. O‘qituvchi kasbiy mahoratining asosiy ko‘rsatkichlari - talabalar tomonidan unga bo‘lgan qiziqish darajasi, taqdim etilgan materialning ravshanligi, taqdimotning ishonchliligi, bilimlarning dolzarbligini tushunish darajasi, bilimlarning ilmiyligi va yangiligi, material va fanni o‘qitishning ijodiy xarakterlarini o‘z ichiga oladi.

Hozirgi zamon o‘qituvchisining oldida ta’lim tashkilotining ta’lim maydonida pedagogik texnika va malakalarni oshirish vazifasi turadi. Shuni ta’kidlash kerakki, tajribali o‘qituvchilarning hammasi ham yuqori darajadagi refleksiyaga ega emas, yangi pedagoglar ham har doim ham kasbiy refleksiya tushunchasini, uning ahamiyati va o‘qitishdagi o‘rnini o‘zlashtira olmaydi. Fikrlashning yuqori darajada rivojlanishi bilan o‘qituvchining o‘zini o‘zi baholashi o‘quv jarayonining boshqa ishtirokchilarining u haqidagi bahosiga mos keladi.

Maqolada Yakovchuk T.G. o‘qituvchining har bir darsi refleksivlik amaliyoti asosida o‘tkazishdagi shaxsiy tajribasi tahlil qildi va qayta ko‘rib chiqildi.

Uning fikricha, o‘qituvchi qanday fikrlasa hamda qanday axborot maydonida yashasa, uning organizmining holati va turmush tarzi ham xuddi shunday holatda bo‘ladi [4]. Refleksiv hamda mulohaza yurituvchi o‘qituvchi dars uchun material tanlashda nafaqat dastur talablariga e’tibor qaratadi, balki uning mazmunini o‘quvchining ko‘zi bilan baholaydi, uning o‘qitiladigan materialga munosabatini oldindan ko‘radi, uni o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklarni, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muvaffaqiyatsizliklar va xatolarni oldindan ko‘ra oladi.

Krasilnikovaning so‘zlariga ko‘ra V.G. “...o‘qituvchining kasbiy mulohazasi rivojlanishiga hissa qo‘shadigan individual-shaxsiy asos bu – uning o‘qituvchilik faoliyatida o‘z zimmasiga oladigan subyektiv shaxsiy javobgarlik pozitsiyasidir. Bu pozitsiya o‘qituvchining ehtiyoji va qaror qabul qilish qobiliyatida o‘z ifodasini topadi, uning qadriyatlari miqyosiga e’tibor qaratadi ..." [5].

O‘qituvchining kasbiy kompetensiyasiga qo‘yiladigan talablarga muvofiq, u ma’lum bir fikrlash turiga ega bo‘lishi, o‘qituvchilik faoliyati natijalarini tahlil qilishi, o‘qitish jarayonining o‘zi va uning o‘rni haqida fikr yuritish imkonini beradigan bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishi kerak.

Xutiz Z.M.ning asarida o‘qituvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun eng ko‘p qo‘llaniladigan metodik vositalar ko‘rsatilgan:

- olingan natijalarni keyingi tahlil qilish bilan professional ahamiyatga ega bo‘lgan vaziyatlarda o‘z harakatlarini (yoki hamkasblarining harakatlarini) kuzatish uchun asosiy dasturlar;
- professional hayotda ro‘y beradigan vaziyatlarni o‘z ichiga olgan yaqin kelajakda kerak bo‘ladigan analiz va fikrlash predmetiga aylanadigan kundalik qaydlarni yuritish;
- o‘qituvchining dars jarayonini, uni baholashini (yoki o‘z-o‘zini baholashni) va muhokamasini videoga olish;

- miniatyuradagi kasbiy o‘yin bo‘lgan o‘qitishning mashhur faol usullaridan biri - keys usuli (inglizchadan case- vaziyat, masala). Ushbu usul, qoida tariqasida, kasbiy hayotdagi haqiqiy voqeaga asoslanadi va talabalarni taklif qilingan muammoning yechimini faol ravishda izlashini, so‘ngra barcha ishtirokchilarning birgalikdagi harakatlarining jarayoni va natijasini muhokama qilishini o‘z ichiga oladi [6].

O‘qituvchiga pedagogik fakt va hodisalarni chuqurroq tushuntirish, ular o‘rtasida sabab-natija munosabatlarini o‘rnatish, pedagogik hodisalarning chuqurligiga kirib borish uchun bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashga imkon beradigan shunday kompetensiyani rivojlantirish kerak. Bu darsni o‘tkazishning turli shakllari, texnikasi va usullari bilan birgalikda ta’lim sifatini oshirishda ijobiy rol o‘ynashi kerak.

Qo‘llaniladigan har bir o‘quv yoki ilmiy material pedagogik amaliyotga mos kelishi va o‘ziga xos mavzu va tushunchalarda nazariy jihatdan tushunarli bo‘lishi kerak. Uslubiy mazmun shunday taqdim etilishi kerakki, unda uning tarkibiy qismlari va ilmiy asoslari aloqasi paydo bo‘lishi lozim.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi usullar qo‘llaniladi: o‘quv jarayonini kuzatish; talabalar va o‘qituvchilarni sinovdan o‘tkazish va so‘roq qilish; olingan ma’lumotlarni solishtirish, tahlil qilish va sintez qilish.

Amalga oshirilgan nazariy tadqiqotlar va amaliy usullar kelajakdagi kasbiy ta’lim jarayoniga kompetensiyaga asoslangan yondashuvning tanlangan konsepsiyasining to‘g‘riligini tasdiqlaydi. Refleksiv kompetensiyani rivojlantirishning asosiy sharti o‘qituvchining o‘z xatti-harakatlarini kuzatish va tahlil qilish va bu xatti-harakatlarning oqibatlarini tushunish qobiliyatidir. Bunda u o‘quvchilar tomonidan o‘ziga qo‘yilayotgan ortib borayotgan talablarga munosib baho bera oladi, psixologik to‘siq paydo bo‘lishining oldini oladi, xatti-harakati va faoliyatini to‘g‘irlaydi [7, 250 b].

1-jadval. Ta’lim jarayonida pedagogik aks ettirish funksiyalari

Funksiyalar	Mexanizmlar	Bajarish usullari
Tashkiliy	O‘zaro hamkorlikni samarali tashkil etish	Kasbiy-pedagogik munosabatlarni rivojlantirish va sifatini baholash zaruriyatini shakllantirish.
Kommunikativ	Ta’lim jarayoni ishtirokchilari o‘rtasida samarali muloqot qilish shartlarini bajarish	Pedagogik xarakter va irodani rivojlantirish. Kasbiy va pedagogik munosabatlarda hamkorlik va birgalikda ijod qilish madaniyatini shakllantirish.
Ma’no va ijodiy	Faoliyat va o‘zaro ta’sirning mazmunini shakllantirish	Shaxsiy rivojlanish imkoniyatlarini batafsil ko‘rsatish va tashkil

		etilgan kasbiy va pedagogik faoliyatning xususiyatlarini ko‘rsatish.
Motivatsion	O‘quv jarayoni ishtirokchilarining birgalikdagi faoliyatining natijaga yo‘naltirilganligini aniqlash.	O‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘zini o‘zi anglash uchun maqbul imkoniyatlarni izlash modelida motivatsiya, ehtiyojlar, axloqiy va axloqiy fazilatlar, qadriyatlar va malakalarni rivojlantirish.
Korreksion	O‘zaro munosabatlar va faoliyatdagi o‘zgarishlarni rag‘batlantirish.	Ehtiyojlarni moslashtirish va o‘qituvchining kasbiy rivojlanishining shaxsiy resurslarini optimallashtirish.

Xulosa. Berilgan barcha fikrlarni umumlashtirgan holda shuni aytish mumkinki, XXI asr pedagogining oldida bir qancha talablar turibdiki, bular o‘qituvchining faqatgina bilimi emas balki ko‘nikma va malaka hamda boshqa elementlarini o‘z ichiga oladi. Xususan, zamonaviy o‘qituvchilar turli xil darajaga ega bo‘lgan o‘quvchilarga bilim berishi uchun turli xil muloqot usullarini o‘zlarida jamlashlari lozim. Talabalarning individual ehtiyojlarini aniqlash, o‘qituvchilarni ularning o‘qitish uslublari haqida ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lishiga yordam beradi va kerak bo‘lganda darslarga turli elementlarni kiritishga yordam beradi. Shubhasiz aytish mumkinki, bunday vazifalarni bajarishda o‘qituvchilarga qo‘shimcha ravishda kompetensiyalarga egalik qilish kerak bo‘ladi; xususan, refleksivlik kompetensiyasi shu jumlasidandir. Shu o‘rinda aytaolamanki, reflektiv kompetent pedagogning talabalar bilan ishlash jarayoni samarali hamda oson kechadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kozyreva O. A., Kozyrev N. A. Kasbiy pedagogik tayyorgarlik sifatini aniqlash, optimallashtirish va tadqiq etish modelidagi pedagogik aks ettirish // Psixologiya, sotsiologiya va pedagogika. – 2015. - 8-son.
URL:http://psychology.snauka.ru/2015/08/5658

2. Psixologik lug‘at / Ed. V. V. Davydova, A. V. Zinchenko va boshqalar - M.: Pedagogika, 1983. – 448 b.

3. Rubinshteyn S. L. Umumiy psixologiya asoslari. - Sankt-Peterburg: "Peter" nashriyoti, 2000. -- 685 b.

4. Yakovchuk T.G. Pedagogik aks ettirish: kasbiy o‘sish haqida o‘qituvchi // Psixologiya, sotsiologiya va pedagogika. - 2013. - 4-son.

URL:http://psychology.snauka.ru/2013/04/2041

5. Krasilnikova V. G. Pedagogik aks ettirish va o‘qituvchi shaxsining kasbiy ahamiyatga ega bo‘lgan fazilatlari tarkibida nazorat o‘rni // Psixologiya va pedagogika: Amaliy qo‘llash metodologiyasi va muammolari. – 2013. – No 30. -- 56-60 b.

6. Xutiz Z. M. O‘qituvchi faoliyatidagi pedagogik aks ettirish // FAN ZAMANI. – 2015. – No 3(15). -- 560-564 b.

7. Zimnyaya I. A. Pedagogik psixologiya: darslik. – M.: Logos, 2001. – 384 b.

TASVIRIY SAN'AT MASHG'ULOTLARIDA PORTRET ISHLASHNING PEDAGOGIK TEXNOLOGIYASI

Yusupova Shaxista Alimjanovna, Guliston davlat pedagogika instituti "Ijtimoiy fanlar va san'atshunoslik" kafedrasi o'qituvchisi,
Boykuziyev Beksulton Akmaljon o'g'li, Guliston davlat pedagogika instituti "Ijtimoiy fanlar va san'atshunoslik fanlar" kafedrasi 32-23 guruh talabasi,
e-mail: yusupovashoxista32@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tasviriy san'at mashg'ulotlarining o'quvchilar uchun ahamiyati, tasviriy san'atni tasvirlashda geometrik shakllarining o'rni, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni dars mobaynida qo'llanilishi va uning ta'lim sifatini oshirish jarayonidagi faoliyati. Portret janrini ishlashda plastik anatomiya qonuniyatlari haqida ma'lumot berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tasviriy san'at, maqsad, dars, ijodkorlik, o'qituvchi, o'quvchi, ta'lim, tarbiya, zamonaviy, an'anaviy, pedagogik texnologiya, geometrik, rangtasvir, qalamtasvir, muskul, kompozitsiya.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПОРТРЕТНОЙ РАБОТЫ НА УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация. В данной статье рассматривается значение занятий изобразительным искусством для учащихся, роль геометрических фигур в описании изобразительного искусства, использование современных педагогических технологий на уроке и его активность в процессе повышения качества образования. Даны сведения о законах пластической анатомии в творчестве портретного жанра.

Ключевые слова: изобразительное искусство, цель, урок, творчество, учитель, ученик, образование, воспитание, современное, традиционное, педагогическая технология, геометрический, живопись, карандашный рисунок, мышца, композиция.

PEDAGOGICAL TECHNOLOGY OF PORTRAIT WORK IN FINE ART LESSONS

Annotation. This article examines the importance of fine arts classes for students, the role of geometric figures in the description of fine arts, the use of modern pedagogical technologies in the classroom and its activity in the process of improving the quality of education. Information is given about the laws of plastic anatomy in the work of the portrait genre.

Keywords: fine arts, goal, lesson, creativity, teacher, student, education, upbringing, modern, traditional, educational technology, geometric, painting, pencil drawing, muscle, composition.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimida pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o‘quv uslubiy manbalarni yaratish va o‘quv tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta’minlash dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib kelinmoqda. Shuning uchun dars jarayonlarini xozirgi ta’lim tizimi yo‘nalishiga oid uslublarda ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq etish muhum ahamiyatlardan biri hisoblanadi. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida amalga oshirilayotgan pedagogik faoliyatning muhim yo‘nalishlaridan biri bu tasviriy san’at bo‘lib, o‘quvchilarning badiiy-estetik sifatlarini rivojlantirish, ularda san’atga bo‘lgan qiziqishlarini uyg‘otish, shuningdek, yaratuvchanlik va ijodkorlik fazilatlarini tarkib toptirishga alohida ahamiyat berilmoqda.

O‘sib kelayotgan yoshlarni jahon andozalariga javob beradigan barkamol etib tarbiyalashda tasviriy san’at fani alohida va muhum ahamiyat kasb etadi. Yoshlarga badiiy ma’lumot berishda, borliqni haqqoniy tasvirlash mashg‘ulotlari benihoya katta bo‘lib, bu ularning umumiy dunyoqarashlarini o‘stirishda yordam beradi. Milliy va jahon san’at asarlarining eng yaxshi na’munalarini targ‘ib qilish va ommalashtirish, yosh avlodni ma’naviy va ma’rifiy tarbiyalashning asosi bo‘lmog‘i kerak bo‘ladi. “Tasviriy san’at” o‘quv predmeti ma’naviy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan badiiy madaniyatni uyg‘un rivojlanishga xizmat qiladi va shaxs uchun muhim bo‘lgan bir qator sifatlarni rivojlantirishga ko‘maklashadi. Bu esa o‘quvchilarni milliy merosni o‘zlashtirish hamda umuminsoniy qadriyatlar bilan yaqindan tanishishlari uchun imkoniyat yaratadi.

Ta’lim tizimi omili soddadan murakkabga qarab bosqichma-bosqich o‘qitish me’yori hisoblanadi. Shu sababli, o‘quvchilarning rasm chizishni o‘rganishida boshlang‘ich tasvirlari xandasiy shakllarni chizishda alohida e’tibor qaratiladi. Buning natijada oddiy tasvirlarni sifatli qilib tasvirlashda ancha engilliklar keltirib chiqaradi. So‘ng keyingi murakkab tuzilishdagi tasvirlarni rasmini chizishga bosqichlar asosida o‘tiladi. Xoxlagan tasvirni chizishda geometrik shakllardan foydalansa, prespektiva xodisalarini to‘g‘ri tasvirlashga ko‘mak beradi. Tasvirlanayotgan har bir tasvirlarning o‘z o‘lchovi, xajmi va ko‘rinishiga egadir. Bularning barchasini inobatga olishimiz kerakki, tasvirni eni, bo‘yi, qalinligi, balandligi, bir-biriga nisbatlari, uning katta kichikligini inobatga olib uni nafaqat ko‘rib balkim xis qilmoq lozim bo‘ladi. Har bir soxani ijodkori uchun rasm chizishni bilish unga katta ijodiy imkoniyat va ozuqa beradi. Yoshlarga oziqaning samarasini esa o‘qituvchining o‘quvchilar bilan ijodiy yondashgan holda mashg‘ulotlarni interfaol metodlar bilan olib borish muhum ahamiyat kasb etadi.

Tasviriy san’at yo‘nalishi boshlang‘ich kurslarida gipsdan ishlangan turli xil geomterik shakllarning o‘ziga qarab tasvirlash vazifalari ko‘rsatilgan. Bunda ular kub, shar, piramida, prizma, konus, silindr, gipsli ko‘za, turli naqsh va me’morlik bo‘laklari va hakozalarni o‘ziga qarab tasvirlanadi. Mashg‘ulotlarning asosiy maqsadi, talabalarda kamponovka (qog‘ozga joylashtirish), kompozitsiya, chiziqli konstruktiv qurilish, nisbatlar, perspektiva asoslari kabi ko‘pgina malakalarni o‘rgatish hamda shakllantirishdan iboratdir. O‘qituvchi tomonidan u yoki bu vazifani

bajarishda unga qo‘yiladigan talablarni tushungandek bo‘lsalarda, yetarli malaka va ko‘nikmalarning, hamda ushbu vazifani ishlashda asos hisoblangan qonun-qoidalarni bilmasliklari oqibatida ancha qiyinchiliklarga ijod mobaynida duch keladilar.

Adabiyotlar tahlili va metodlari. Inson portreti yoki tanasini tasvirlashda talaba dastlabki kurslarda, geometrik shakllarni chizish davrida olgan bilim va malakalariga asoslanishi juda ham muhimdir. Chunki, tabiatdagi barcha narsalarning asosida geometrik shakllar yotadi. Geometrik shakl-tekisliklar asosida tasvir bajarish, jumladan, inson qomatini chizish va konstruktiv tahlil qilishga uyg‘onish davri rangtasvir, qalamtasvir ustasi va haykaltaroshi Albert Dyurer asos solgan.

Inson a’zolari va qomatini perspektiva jihatdan to‘g‘ri tasvirlashda u oddiy geometrik shakllardan foydalanish uchun ishlab chiqqan. Undan tashqari bu haqida “Plastik anatomiya” nomli qo‘llanma va darsliklari chop etilgan. Bu usul qalamtasvir va rangtasvir bajarishda katta malakaga ega rassomdan tortib, badiiy ijodga endigina qadam qo‘yayotgan o‘quvchiga ham juda katta yordam beradi. Misol uchun, inson boshini chizishda uning shakllini katta-katta geometrik bo‘laklar asosida tasavvur etish va uni xuddi haykaltorosh singari kesib ishlash ancha qulay usullardan biri hisoblanadi.

Natijalar. Portret janrini ishlashda plastik anatomiya qonuniyatlariga muhum ahamiyatga egadir.

Bunda bosh muskullari asosan yuz soxasida joylashgan bo‘lib, ularni bir-biridan muskullar keskin ajralib turadigan ikkita guruhga bo‘lishimiz mumkin:

1) pastki jag‘ni xarakatlantiradigan ya’ni oson chaynash aktida ishtirok etadigan muskullar- bularni chaynov muskullari deb atasa bo‘ladi.

2) ruxiy kechinmalar yoki boshqa biror xil taasurotlar natijasida yuz ifodasini o‘zgartiradigan muskullar - bularni mimika muskullari deb atash mumkin [2. 53b].

Chaynov muskulari gavda qo‘l-oyoqlar skiletidagi muskullarni o‘rganishda bizga duch kelgan oddiy muskullar tuzilishiga ega. Ularning qisqarganda ko‘rinarli rel’ef beradigan bir qadar xajmli go‘shtdor qismi bo‘ladi. Nutq vaqtida og‘izni gox kichikroq, gox kattaroq ochib va yumib so‘zlarni talaffuz etishda xam ishtirok etadi: bundan tashqari ular mimika xarakatlarida xam qisman ishtirok etadi.

Mimika muskullari tamomila boshqacha xildagi muskullardir. Ular teri muskullari ya’ni skletning ayrim qismlarini emas balki terini xarakatlantiradigan muskullardir. Shu munosabat bilan ular skilet muskullariga qaraganda ko‘p darajada kuchsiz muskul qismi juda yupqa bo‘ladi va sezilarli rel’ef bermaydi. Ular yuz terisida yoki teri bilan suyaklar orasida joylashgan bo‘ladi.

Teri qoplamining surilishi va og‘iz burun ko‘z shakllarining o‘zgarishi odamning yuzida mimika o‘zgarishlarini keltirib chiqaradi: kishining yuziga og‘riq, qayg‘u, alam, xursandlik, g‘azab va boshqalar singari turli emotsilarga mos keladigan turli xil ifodalar shuningdek sovuq va issiq eshituv, ko‘ruv xid va ta’m bilish singari tashqi taasurotlarga mos keladigan qiyofalar beradi.

Shunday qilib, portret ishlash uchun yuzning har bir muskul ishini o‘rganib chiqish lozim. So‘ng, yuzning turli qismlaridagi muskullarning birgalashib ishlanishi o‘rganiladi. Barcha qismlari yaxlit qilib o‘rganib chiqilib, xarflardan so‘zlar tuziladi.

Naturaga qarab ishlab bo‘lgandan keyin, rasmni miyadan chiqarib hotirada chizib ko‘rish foydalidir. Ayrim muskullarning ishlashini o‘rganishda muskullar ishining natijalari soddalashtirilgan holda tasvirlovchi grafik sxemalardan foydalanish muhumdir. Biroq, bu sxemalar ish o‘rganish vaqtida hajmiy tasvirlarning o‘rnini bosa olmaydi.

Muhokama. Portret ishlash boshqa janrlaga nisbatan juda ham jiddiy va murakkab hisoblanadi. Tasvirni bajarishda avvalom naturshikni xarakterini topib chiqarish lozim. Buning uchun usta-rassomlar ijodlarini kuzatish va juda ko‘p mashaqqatli mehnat ta’lib qilinadi. Agar o‘qituvchi mashn’ulotlar jarayoni talabalarga individual texnologiyadan foydalansa, u o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga yanada tez va qisqa vaqtda erishadi.

Bugungi kunda davlatimiz ta’lim sohasiga juda katta e’tibor qaratilmoqda. Kelajagi buyuk davlat uchun komil insonlar kerakligi va zarurati bir necha bor ta’kidlanmoqda. Yosh avlodni komil inson qilib voyaga yetkazish, ko‘p jihatdan o‘qituvchi shaxsi, uning salohiyatiga bog‘liq kadrlar tayyorlash milliy dasturining asosiy maqsadi ham har tomonlama yetuk, yuksak malakali kadrlar, shu jumladan pedagog kadrlar tayyorlashga erishishdir.

Agar ta’lim-tarbiya jarayonida ko‘zlangan natijaga nisbatan ko‘p vaqt, zo‘riqish kuchlari, materiallar, vositalar kabilar sarflash hisobga olingan bo‘lsa, bunda qo‘llanilgan texnologiyani samarali, ilg‘or deb bo‘lmaydi. Samarali, pedagogik texnologiyalar ta’lim-tarbiya jarayonining barcha tarkibiy unsurlarini har tomonlama hisobga olgan holda, ijodiy izlanishlar natijasidir.

Zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari o‘quvchilarning egallayotgan bilimlari mustahkam bo‘lishiga, ularning qo‘shimcha mustaqil ish bajarayotganlari, izlanishlari, tasviriy san’at materialni o‘zlari qiyosiy tahlil qila olishlari va ular asosida mustaqil xulosasini chiqarishga o‘rgatadi. Shu uchun ta’lim metodlariga jiddiy e’tibor berish hozirgi kun talablariga aylanib kelmoqda.

Xulosa. Tasviriy san’at insondagi ajoyib fazilat – dunyoni o‘rganish, borliqni bilish, uni o‘rganish va sirlarini ochishga bo‘lgan extiyoj olamini ko‘rsatadi. Tasviriy san’at inson ruhiyati va ongiga ta’sir etadigan, undagi ezgu xislarni uyg‘otadigan, madaniy va ma’naviy olamini boyitadigan, insonni ruhlantiradigan san’at turlaridan biridir. Bu yuqoridagi fikrlarni o‘quvchilarda aks ettirish albatta o‘qituvchining mehnati va mahoratiga bog‘liqdir. Agar astoydil istasa, xar kim, qobiliyatidan qat’i nazar savodli chizishga o‘rgana oladi. Chizishni o‘rganish, savodli yozish yoki maktab matematika kursini o‘zlashtirishga qaraganda murakkab emas. Faqat intilish va asosiysi - yaxshi iroda, rasm istalgan kasb, istalgan mashg‘ulot egasiga zarurligini tushunish kerak. Chizishni bilgan san’atning barcha turlarini tushunadi, unga avval odatiy ko‘ringanlarning barchasida go‘zallikni ko‘ra biladi: uning fikrlash doirasi keng, ma’naviy dunyosi boy, u qiziqarli va shodon xayot kechiradi. Albatta buning zaminida tinimsiz mehnat yotadi.

Hozirgi zamon ta’limida bugungi kun yoshlaning talabiga muvofiq o‘qituvchi o‘z faoliyatida birqator vazifalarni amalga oshirishi lozim. Birinchidan, o‘z faoliyatini tahlil qilish, ijodkorlik, izlanish, qiyoslash, yo‘l qo‘ygan uslubiy

kamchiliklarni tanqidiy baholab, ularni bartaraf etishni o‘rganish, o‘z ish faoliyatini yanada takomillashtirish ustida tinimsiz mehnat qilish, pirovard natijada o‘z faoliyatining mukammal, o‘ziga xos shakl va uslubini belgilab maqsad qilib olishi kerak. Ikkinchidan, ilg‘or, tajribali, yutuq va imkoniyatga ega bo‘lgan hamkasblarining ish tajribalarini qunt bilan o‘rganish, o‘z sharoiti va imkoniyatidan kelib chiqib, ularni amaliyotga qo‘llay olishi va takomillashtirib borish lozim. Uchinchidan, yuqori natijalarni ko‘rsatgan xorijiy pedagogik tajribalarni ijodiy va amaliy o‘rganishi lozim. To‘rtinchidan, respublikamizda va xorijiy mamlakatlarda chop etilayotgan pedagogik texnologiyalar va metodik yangiliklarni uzluksiz tarzda kuzatib, o‘ziga kerak ma’lumotlarni qayd etib borish kerak.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bugungi kunda darslarning ta’limiy maqsadiga bir emas, bir necha metodlardan foydalanish evaziga erishiladi. Agar mashg‘ulotlar jarayonida samaradorlik darajasi pasaysa yoki o‘sish kuzatilmasa, zudlik bilan metodni o‘zgartirish kerak bo‘ladi. Yangi mavzu bayoni bo‘limida muammoli vaziyat hosil qilish uchun “aqliy hujum”, “tanqidiy fikrlash”, “klaster” metodlaridan, zaruriyat tug‘ilganda an’anaviy tushuntirish metodidan foydalanish lozim.

O‘quvchilarda mehnatsevarlikni, ijodkorlikni shakllantirishda tasviriy san’at dars mashg‘ulotlari ta’limining mazmun-mohiyati bilan katta imkoniyatlarga egadir. Har bir o‘qituvchi vijdonan o‘z ustida ishlagan holda zamonaviy pedagogik talablardan foydalangan holda dars mashn’ulotlari olib borilsa yuqori natijalarga erisha boshlaydi. Zero, har bir o‘qituvchining oliy maqsadi o‘quvchilarni ijodkorlik ruhida tarbiyalash, Vatanga muhabbat, milliy g‘urur, yurt tinchligi, yuksak axloqiy fazilatlar, mehnatsevarlik tuyg‘ulari shakllantirish muhim mezonlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S. F. Abdurasulov Tasviriy san’at o‘qitish metodikasi. Toshkent-2002 y.
2. B. B. Baymetov , M.S. Tolipov Plastik anatomiya. Kasb- xunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent, 2005 y.
3. N. N. Azizxo‘jaeva Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. T.: -2006 y.
4. R. Xasanov. Tasviriy san’at asoslari. Toshkent-2008y.
5. S. F. Abdurasulov Tasviriy san’at va uni o‘qitish metodikasi. T.: “Ili-ziyo” 2011y.
6. B. N. Oripov Tasvriy san’at va uni o‘qitish metodikasi. “ILM-ZIYo” Toshkent-2016 y.
7. R. Xasanov Tasviriy san’at darslarida sinfdan tashqari ishlar. T.: 2017 y.
8. O‘. J. Yo‘ldoshev taxriri ostida Umumiy pedagogika. (O‘quv qo‘llanma) Toshkent-2017 y.
9. S. Abdirasilov, O‘. Nurtaev Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida tasviriy san’at fanini o‘qitish texnologiyasi T.: 2021 y.

TASVIRIY SAN’AT MASHG‘ULOTLARIDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING DOLZABRLIKLARI

Yusupova Shoxista Alimjanovna, Guliston davlat pedagogika instituti “Ijtimoiy fanlar va san’atshunoslik” kafedrasi o‘qituvchisi,
e-mail: yusupovashoxista32@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida tasviriy san’at dars mashg‘ulotlarining mazmuni va ta’lim tarbiyaning ahamiyati. Bugungi kunda yoshlarga berilayotgan imkoniyatlar, maktablarida tasviriy san’at darslarining tashkil etilgani va qay holatda mashg‘ulotlarning faoliyati, interfaol metodlarda qo‘llanilishining muhim ahamiyati va uning afzalliklari xaqida ma’lumotlar berilgan. An’anaviy va noan’anaviy dars mashg‘ulotlarining ijobiy va salbiy tomonlari to‘g‘risida misollar keltirilgan. Tasviriy san’at mashg‘ulotlarida qaysi metodlardan foydalanilsa etarli maqsadga erishilishi tog‘risida tavsiyalar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: maqsad, tasviriy san’at, dars, o‘qituvchi, o‘quvchi, ta’lim, zamonaviy vosita, an’anaviy va noan’anaviy metodlar, pedagogik texnologiya, interfaol.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация. В данной статье содержание занятий изобразительным искусством в общеобразовательных школах и значение образования. Предоставляется информация о возможностях, предоставляемых молодежи сегодня, организации занятий изобразительным искусством в их школах и деятельности классов, важности использования интерактивных методов и их преимуществах. Приведены примеры положительных и отрицательных сторон традиционных и нетрадиционных занятий. Даны рекомендации, какие методы использовать на занятиях по изобразительному искусству для достижения желаемой цели.

Ключевые слова: цель, изобразительное искусство, урок, учитель, ученик, воспитание, современные средства, традиционные и нетрадиционные методы, педагогические технологии, интерактив.

ADVANTAGES OF USING INTERACTIVE METHODS IN THE LESSONS OF FINE ARTS

Abstract. In this article, the content of fine art classes in secondary schools and the importance of education. Information is provided on the opportunities provided to

young people today, the organization of visual arts classes in their schools and class activities, the importance of using interactive methods and their benefits. Examples of positive and negative aspects of traditional and non-traditional activities are given. Recommendations are given on what methods to use in the classroom in fine arts to achieve the desired goal.

Keywords: goal, fine arts, lesson, teacher, student, education, modern means, traditional and non-traditional methods, pedagogical technologies, interactive.

Kirish. Davlatimiz siyosatining ustivor yo‘nalishlaridan biri ta’lim-tarbiyani yuksaltirish va barkamol avlodni voyaga etkazish asosiy maqsad bo‘lib hisoblanib kelmoqda. Xozirgi kunda iqtisodiy va siyosiy soxalardagi barcha isloxatlarning asosiy maqsadi, yurtimizdagi fuqarolar uchun munosib xayot tarzini va sharoitlarini tashkil qilinishidan iboratdir. Ta’lim-tarbiya jarayoni o‘qituvchining o‘rgatuvchilik faoliyatini va ta’lim oluvchi ya’ni o‘quvchilarning maxsus tashkil etilgan bilish faoliyati hozirgi kunda muhim ahamiyatga egadir. Shu o‘rinda bu jarayonlarning tahliliga e’tibor qarataylik. Bularning barchasi pedagogning ta’limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsadlarni amalga oshirishida o‘z aksini topmog‘i lozim. Shunday maqsadlardan kelib chiqib aytishimiz mumkunki, ta’lim jarayonida o‘qituvchi o‘quvchilarga qo‘lga kiritilgan barcha bilimlarni o‘z uslubi asosida o‘rgatadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarni bilim, ko‘nikma va malakalar bilan qurollantiradi. Shu bilan bir qatorda u ta’lim oluvchilarda dunyoqarash va axloq normalarini hosil qiladi, qiziqtirib va qobiliyatlarni shaklantiradi, ularning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirib takomillashiga zamin yaratadi. O‘zbekistoning barkamol avlodga yanada mukammalashtirilgan ta’lim berish va ularga bilim berish jarayonida interfaol metodlarni qo‘llash, yoshlarda yanada fanga bo‘lgan shijoatlarini oshirib, o‘qituvchilarning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishda muhim omil bo‘la oladi.

Milliy va jahon san’at asarlarining eng yaxshi namunalarini targ‘ib qilish va ommalashtirish, yosh avlodni ma’naviy va ma’rifiy tarbiyalashning asosi bo‘lmoq kerak. Shu o‘rinda O‘zbekiston Resrublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev tomonidan o‘quvchi-yoshlarni ijodkorligi va tashabbuskorlikni yanada shakllantirish, ularni bo‘sh vaqtlarini sermazmun va unumli o‘tkazish maqsadida, yoshlarning o‘z iqtidorlarini namoyish etish borasida tavsiya etilgan 5 ta muhum tashabbusning “1-Tashabbus” san’at sohasining bir qancha turlari bo‘yicha Yoshlarni musiqa, rassomchilik, teatr va san’atning boshqa turlariga qiziqishlarini oshirish bo‘yicha, qobiliyatlarini namoyon qilishni ta’minlash choralarini ko‘rish kabi qator vazifalar belgilandi. Demak, bu bildirilgan e`tiborga javoban o‘qituvchilar yanada ko‘proq o‘z ustida ishlangan holda, vatanimizga iqtidorli va iste`dodoli yoshlarni yuzaga chiqarmoq kerak. Buning natijasini esa albatta maktab faoliyatidan boshlab amalga oshiriladi. “Tasviriy san’at” o‘quv predmeti ma’naviy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan badiiy madaniyatni uyg‘un rivojlanishga xizmat qiladi va shaxs uchun muhim bo‘lgan qator sifatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Bu esa o‘quvchilarni milliy merosni o‘zlashtirish hamda umuminsoniy qadriyatlar bilan yaqindan tanishishlari uchun imkoniyat yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Biroq umumiy o‘rta ta’lim maktablarida hozirgi kunda tasviriy san’at fani dars jadvalida kam vaqt ajratilganligi sababli, o‘quvchilar bilan ish faoliyatini olib borishning qulay shakli qisqa muddat ichida interfaol metodlardan foydalanib o‘quvchilar qiziqishini ko‘proq jalb etish muhim omil bo‘lib kelmoqda. Biroq, bugungi kunda bu mashg‘ulotlar juda ham oddiy ko‘rinishda ya’ni an’anaviy tarzda o‘tkazilmoqda. Bugungi yoshlarning qiziqish va talablari yuqori bo‘lgan vaqtda bu tarzda olib borilayotgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning chanqog‘ini mutloqo qondirilmayapti. O‘qiuvchilar esa o‘z faniga juda mas’uliyatsizlik qilib qarashmoqda. Tasviriy sahasini yanada rivojlantirishda biz umumta’lim maktablarining boshlang‘ich bilimlarini puhta berishimiz kerak. Bunda albatta, o‘qituvchilarning o‘z ustida ishlashi va tashabbuskotligiga bog‘liqdir. Mashg‘ulotlar jarayonida o‘quvchilar tasviriy san’at turlari (haykaltaroshlik, me’morchilik, grafika, rangtasvir, dekorativ va amaliy san’at)dan olgan bilimlarini kengaytirib, uning biror turi bilan amalda mukammal shug‘ullanadilar. Tasviriy san’at sohasida asar ustida qanchalik vaqtingiz ko‘proq ijod uchun ajratilsa, u asar albatta mukammal darajaga erishiladi. Bular nafaqat tasviriy san’at (rasm) balki, amaliy san’at(naqqoshlik), rangtasvir(dastgohli rangtasvir), grafika, me`morchilik, chizmachilik, haykaltoroshlik va boshqa mashg‘ulotlari ham bo‘lishi mumkin.

Hammaga ma’lumki, kadrlar tayyorlashda yanada yuqori natijalarga erishish uchun ta’limning yakuniy maqsadlarini adekvat anglash, uni takomillashtirish va mazmunan zamonaviylashtirish, ayniqsa, o‘qitishning interfaol metodlari va zamonaviy didaktik vositalarini qo‘llash va rivojlantirib uni takomillashtish borasida keng qamrovi bilan maqsadli ishlarni amalga oshirish ta’lim-tarbiya sohasidagi strategik vazifalarning asosiy yo‘nalishlari asos bo‘lib belgilandi. Jumladan, umumiy o‘rta ta’lim maktablarida interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari asosida o‘quvchilarni tasviriy san’atga bo‘lgan qiziqishlarini yanada rivojlantirishning metodik asoslarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq “Uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish” bugungi kunda muhim vazifalardan biri bo‘lib hisoblanib kelmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tasviriy san’at mashg‘uloti umumiy o‘rta ta’lim maktabida haftasiga bir marotoba faoliyat olib boriladi. Dars mashg‘ulotlari sodda mavzulardan murakkab mavzular asosida sinflar kesimida mashg‘ulotlar olib boriladi. Mashg‘ulotlarda tasviriy san’at turlari, janrlari va ishlash texnikasi bo‘yicha mashn’ulotlari faoliyati yuritiladi. Bunday ma’lumotlarni mashg‘ulot jarayonida etkazishda test, slayd yoki krasvordlardan foydalanilsa, o‘quvchilarning xotirasida uzoq mustahkamlanib saqlanadi. Ayniqsa, ranglar bo‘yicha ma’lumotlar aniq va tushunarli tarzda olib borilishi lozim. Tabiatdagi mavjud ranglar asosan ikki qismga bo‘linadi. Bular axromatik va xromatik ranglarga ajratiladi. Biror rang tusiga ega bo‘lgan ranglar oq, qora va kulrangdan tashqari esa xromatik ranglarga kiradi. Quyosh spektorini barcha ranglari hamda ularning bir-birlari bilan aralashuvidan hosil bo‘lgan barcha ranglar xromatik ranglar deb ataladi. Bu xromatik va axromatik

ranglarning farqi shundaki, yorug‘lik kuchlari bilan emas, balki nomlari, tuslari jihati bilan ajralib ko‘rinadi. Yana shuni aytib o‘tish joizkim, har bir xromatik rang uchta xossaga: rang tusi, rang yorqinligi, rang to‘yinganligidan bo‘linadi. Mashg‘ulot davomida katta guruhlarda ancha murakkab xarakatdagi yoki naturada turgan odam va hayvonlar rasmini chizishni o‘rganadilar. Bunday ma’lumotlarni o‘quvchilarga aniq va tushunarli etkazish o‘qituvchuning pedagogik qobiliyati va mahorati muhim rol o‘ynaydi. Agar mashg‘ulotlar interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari asosida o‘quvchilarni qiziqtirish usullaridan foydalanib dars o‘tilsa, tasviriy san’at dars faoliyati yanada takomillashib yuqori natijalarni ko‘rsatadi. Bunda o‘qituvchi albatta inrerfaol metodlarga suyanadi. Bu borada fan o‘qituvchisi faoliyati jarayonida o‘quvchilarni tasviriy san’atga qiziqtirish maqsadida bu metod va usullarini bilmog‘i juda muhimdir.

Tasviriy san’at darsning har bir a’zosi mashg‘ulotlarga muntazam ravishda faol qatnashishi, berilgan topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarishi, har bir ishiga mas`uliyat bilan yondashishi, fanni yaxshi o‘zlashtirishi, maktab, jamoat va yoshlar ijtimoiy harakati ishlarida faollik ko‘rsatmog‘i lozim. Biroq hozirgi tashkil etilgan tasviriy san’at darslari oddiy mashg‘ulot tarzda o‘tilmoqda. Ba’zi fan o‘qituvchilari esa mashg‘ulotlarni ko‘r-ko‘rona nomiga olib bormoqda. Darslarning sifati talab darajasida emas. Mashn’ulotlarda fanga bo‘lgan qiziqishlari kamayib ketmoqda, faol, qiziqqan va tashabbuskor o‘quvchilar juda kam. O‘qituvchilar mashg‘ulotlarni vijdonan yoki sidqi dildan yondashgan holda noa’naviy usulda interfaol metodlardan foydalanib, qiziqarli tarzga o‘tilsa qiziquvchilar soni oshib, ushbu sohaning yanada gullab yashnashiga o‘z hissalarini qo‘shgan bo‘ladilar. O‘quvchilar har mashg‘ulot oldidan o‘qituvchimiz bugun qanday o‘yin yoki yangilik o‘rganar ekanmiz degan qiziqish bilan darsga tashrif buyurishadilar. Yuqoridagi kamchilikni oldini olish uchun bugungi tezkor zamonda ta’lim samaradorligini oshirishning eng maqbul yo‘li – tasviriy san’at mashg‘ulotlarni interfaol metodlar yordamida tashkil etishdir.

Ta’lim tizimida o‘qitish tizimi va usul metodlarining juda boy xazinasi to‘plangan bo‘lib, ushbu merosdan foydalanish o‘qituvchining o‘z ustida ishlashiga va mehnat qilishiga bog‘liq. Barcha o‘qituvchilar ta’limning rivojlanishida interfaol metodlardan to‘g‘ri foydalana olsa, albatta ko‘zlagan maqsadga ishonch va qisqa yo‘l bilan erisha olishlari aniq. Bunda albatta mashg‘ulot rahbarining roli muhimdir. Agar mashg‘ulotlar interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari asosida o‘quvchilarni qiziqtirish usullaridan foydalanib o‘tilsa, tasviriy san’at samaradorlik faoliyati yanada takomillashib yuqori natijalarni ko‘rsatishi aniq.

Tahlil va natijalar. Izlanishlar natijasida ushbu maqolaning maqsadi tasviriy san’at mashg‘ulotida o‘qituvchi darsga jiddiy va mas`uliyat bilan yondashishga undashdir. Buning vazifalari quyidagilardan iboratdir:

1. Tasviriy san’at darslarida o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda intarfaol metodlarni takomillashtirishning falsafiy va pedagogik-psixologik jihatlarini tahlil etish;

2. Shaxsga yo‘naltirilgan texnologiya asosida dars mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqish;

3. Vitagen texnologiyalar vositasida darslarda o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishning metodik ta’minotini takomillashtirish;

Mashg‘ulot jarayonida mazkur vazifalarni ta’lim texnologiyalari negizida qo‘llash o‘quvchilar natijalarini yuqoriga olib chiqishda yanada samarali sanaladi. Qolaversa, zamonaviy sharoitda tasviriy san’at darslarida o‘quvchilar ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda ijodiy faoliyat jarayonini tashkil etib, metodik jihatdan to‘g‘ri va samarali tashkil etishda ta’lim texnologiyalaridan foydalanish ham muhum talab qilinadi. Bugungi kunda respublika uzluksiz ta’lim tizimida o‘ndan ortiq ta’lim texnologiyalaridan foydalanib kelmoqda. Tasviriy san’at darslarida o‘quvchilar ijodiy qobiliyatini rivojlantirish uchun ta’lim texnologiyalari orasidan individual, muammoli, tabaqalashtirilgan, interfaol, loyiha va innovatsion ta’lim texnologiyalari tanlab olindi.

Tasviriy san’at dars faoliyatining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan o‘quvchilarning mashg‘ulotga va o‘qituvchi faoliyatiga bo‘lgan qiziqishlarini shakllantirish va bu qiziqishni doimiy ravishda oshirib borishga bog‘liq. Mashg‘ulot a’zosida tasviriy san’atga qiziqishi bo‘lmaganlardan yaxshi natija kutib bo‘lmaydi. O‘qituvchining qimmat vaqti va mehnati sarflangani qoladi. Agar mashg‘ulotlar o‘yinli tarzda interfaol metodlarga tayanib, har mavzuda qiziquvchi a’zo o‘ziga kerakli ma’lumotlarini olaversa keyingi mashg‘ulotni intiq bo‘lib kuta boshlaydi. Dars mashg‘uloti jarayonida o‘quvchi mashg‘ulotdan natijani ongli va ruhiy ravishda olgandagina va unga ishonchi hosil bo‘lganda mashg‘ulotida qiziqishi yanayam ortib boradi. O‘qituvchining mehnatini ham mas`uliyatni bo‘yniga olgan holda his qilib yuzaga chiqaradi.

Tasviriy san’at dars mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning qiziqishlarini oshirishning bir qator yo‘llari mavjuddir bular:

- san’atning mohiyatini o‘quvchilar ongiga singdirish;
- mashxur san’at namoyandalarining hayoti va ijodi yuzasidan suhbatlar o‘tkazish, filmlar namoyish etish va albomlar tayyorlatish;
- meyorini olgan holda, o‘quvchilarning erishgan yutuqlarini yuzaga chiqarib qayd qilish, rag‘batlantirish va ibratli ishlarni barcha o‘quvchilarga namoyish etish;
- mashxur va qiziqarli bo‘lgan san’at asarlari, rassomlar haqida suhbat, savol-javob va munozara o‘tkazish;
- muvaffaqiyatga erishgan o‘quvchilarning ishlaridan ko‘rgazmalar tashkil etish va ularning ishlarini shahar, tuman, viloyat va respublika ko‘rgazmalariga tavsiya etish;
- har bir mashg‘ulotda o‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarga yangi bilim, tushuncha va malakalar berish;
- tasviriy san’at mashn’ulotlarida o‘yin, savol-javoblar, musobaqa tarzda tashkil etish(viktorina, krosvord, chaynvord echish);
- o‘quvchilarning tasviriy ijodi uchun ularni ruhiy holati bo‘yicha qiziqtirgan mavzularini tavsiya etish;
- mashg‘ulot jarayonida muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirib va uni echish darsini o‘tish;

- mashg‘lotlarda ishtirokchilarni yirik muzey va ko‘rgazmalarga olib borib, sayohatlarni tashkil etish.

Shuni takidlab o‘tish joizkim, o‘quvchilarni qiziqishlarini oshirish maqsadida, aniq bir mavzularni tanlashda bir yoqlama qarash yaramaydi. Buning uchun faqat mavzularning va vazifalarning qiziqishlari bo‘lishiga emas balkim, bu materialning o‘quvchilar idroki, qobiliyatiga, ruhiy holatiga, mahoratiga, tasviriy imkoniyatiga mosligiga e’tibor qaratmoq kerak.

Bu esa, o‘z navbatida tasviriy san’at mashg‘ulotlarini tashkil etishning samarali shakllari sifatida muammoli metodlar, interfaol metodlar, amaliy o‘yinlar, o‘quv loyihalari, grafik organayzerlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish zaruratini olib keladi. Tasviriy san’at mashg‘ulotida rasm chiziladigan natura, obe’kt, mavzuni o‘quvchining o‘zi idrok etishi, tasavvuri bilan tahlil qilishi, olingan taassurotlar suyangan holda rasm chizishi lozim. Buning uchun rasm chiziladigan narsa va voqea haqida o‘qituvchi batafsil ma’lumot berish, rasm chizish yo‘llarini ilmiy asosda slayd, rasmlar, vidiorolik orqali tasavvuriga singdira olish lozim. Bunday vaziyatlarda o‘qituvchi noan’anaviy o‘yinlardan foydalansa, mashg‘ulotlar yanada qiziqarli va sermazmun tarzda olib boriladi. O‘quvchilar rasm chizish ya’ni kompozitsiyani yaratish vaqtida mayda elementlarga diqqat e’tiborini qaratib, kuzatuvchanligini ishga solgan holda ijod qiladilar. O‘quvchilarning faol ijod qilishda esa o‘qituvchining har bir mavzuga puhta tayyorlagani o‘yin va ko‘rgazma texnologiyalari juda yaxshi samarasini ko‘rsatadi. O‘quvchilarning narsaga qarab rasm chizishda ko‘proq ularga kundalik xayotida ko‘p to‘xtaladigan va tanish bo‘lgan narsa - buyumlar ishtirok etadi. Umuman olganda, amaliy mashg‘ulotlarda o‘quvchilarning faolligini oshirishning ko‘plab usul va vositalari mavjud bo‘lib, bunda albatta, xar bir o‘qituvchining izlanuvchanligi va ijodkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Mashg‘ulotlarda yangi metodlardan foydalanishi va dars jarayoni puxta tayyorlanishida axborot texnologiya bilimlariga tayanadi. Yana shuni ta’kidlash joizki, mashg‘ulotlar jarayonida o‘qituvchi o‘quvchilarning har bir yutug‘i uchun rag‘batlantirishi va o‘quvchilarning ruhiyatini ko‘taruvchi barcha usullardan foydalanishi ham yuqori natijani ko‘rsatadi. O‘quvchilarda belgilangan yutuqqa erishishda oliy maqsadi, mas’uliyati va xissi rivojlanadi.

Demak, o‘qituvchilar tasviriy san’at mashg‘ulotlarini tashkil etishida quyidagilarga ham ahamiyat berishi lozim:

1) Tasviriy san’at mashg‘ulotlarida innovatsion texnologiyalar asosida darslarni tashkil etish va takomillashtirish pedagogik-psixologik jihatlarini tahlil etish;

2) Tasviriy san’at dars mashg‘ulotlarida texnologiya asosida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish;

3) Tasviriy san’at mashg‘ulotlarida vitagen texnologiyalar vositasida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishning metodik ta’minotini takomillashtirish;

4) Tasviriy san’at dars mashg‘ulotlarida kompetentsiyaviy va refleksiv yondashuv asosida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyati rivojlanganlik darajasini tashxislovchi mezonlarni takomillashtirish.

Ta’lim tizimi omili soddadan murakkabga qarab bosqichma-bosqich o‘qitish me’yori hisoblanadi. Shu sababli, o‘quvchilarning rasm chizishni o‘rganishida boshlang‘ich tasvirlari xandasiy shakllarni chizishda alohida e’tibor qaratiladi. Buning natijada oddiy tasvirlarni sifatli qilib tasvirlashda ancha engilliklar keltirib chiqaradi. So‘ng keyingi murakkab tuzilishdagi tasvirlarni rasmini chizishga bosqichlar asosida o‘tiladi. Xoxlagan tasvirni chizishda geometrik shakllardan foydalansa, prespektiva xodisalarini to‘g‘ri tasvirlashga ko‘mak beradi. Tasvirlanayotgan har bir mavjudlarning o‘z o‘lchovi, xajmi va ko‘rinishiga egadir. Bularning barchasini inobatga olishimiz kerakki, tasvirni eni, bo‘yi, qalinligi, balandligi, bir-biriga nisbatlari, uning katta kichikligini inobatga olib uni nafaqat ko‘rib balkim xis qilmoq lozim. Har bir soxani ijodkori uchun rasm chizishni bilish unga katta ijodiy imkoniyat va ozuqa beradi. Yoshlarga oziqaning samarasini esa interfaol metodlar muhum ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, umumiy o‘rta ta’lim maktablarida dars mashg‘ulotlarida olib borilgan kuzatishlar natijasida, ko‘pchilik o‘qituvchilar turli xil materil va tasvirlash texnikasini qo‘llashga e’tibor qaratishmaydi. Mashg‘ulotlar juda ham zerikarli va samarasiz olib boriladi.

Bundan ko‘rinib turibdiki, tasviriy san’at mashg‘ulotlari oddiy ya’ni an’anaviy ko‘rinishida emas balkim, ba’zi hollarda no‘anaviy texnologiyalardan foydalanilsa o‘qituvchi o‘z oldigan qo‘ygan maqsadiga yanada tezroq erishadi. Dars mashn’uloti jarayonlarida muammoli metodlar, interfaol metodlar, amaliy o‘yinlar, o‘quv loyihalari, grafik organayzerlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo‘lgan bo‘lar edi.

An’anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda dars jarayoni oqilona tashkil etilishi, o‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishlarini orttirib, ularning ta’lim jarayonida faolligi muttasil rivojlantirib turilishi, o‘quv mavzuni kichik-kichik bo‘laklarga bo‘lib ularning mazmunini ochishda bahs-munozara, aqliy hujum, o‘z fiklarini isbotlab berish qobiliyatini rivojlantirishga undash, kichik guruhlarda ishlash, rolli o‘yinlar metodlarini qo‘llash, rang-barang qiziqtiruvchi savol-javoblar va ularga misollar keltirish, o‘quvchilarni berilgan amaliy mashg‘ulotlarni mustaqil bajarishga undash, har xil baholash usullari va ta’lim vositalaridan o‘z o‘rnida va vaziyatga qarab joyida foydalanish talab etiladi. Interfaol metodlaning keng miqiyosda ta’lim jarayoniga tatbiq etilayotganligining boisi shundaki, unda o‘quv maqsadlariga garovli erishiladi. Texnologik yondashuvning eng avvalo yuzakichilikka emas, balki rejalashtirilgan natijani amalga oshirish imkonini beruvchi samarali yondashuv ekanligini anglagan o‘qituvchilar uni o‘z faoliyatlariga yondashgan holda tatbiq etishlariga omil bo‘la oladi. An’anaviy o‘quv jarayonida asosiy omil-pedagog hisoblansa, pedagogik texnologiyada birinchi o‘rinda o‘qish jarayonidagi o‘quvchilar faoliyati qo‘yiladi.

Hozirgi zamon ta’limida bugungi kun yoshlaning talabiga muvofiq o‘qituvchi o‘z faoliyatida birqator vazifalarni amalga oshirishi lozim. Birinchidan, o‘z faoliyatini tahlil qilish, ijodkorlik, izlanish, qiyoslash, yo‘l qo‘ygan uslubiy kamchiliklarni tanqidiy baholab, ularni bartaraf etishni o‘rganish, o‘z ish faoliyatini yanada takomillashtirish ustida tinimsiz mehnat qilish, pirovard natijada o‘z

faoliyatining mukammal, o‘ziga xos shakl va uslubini belgilab maqsad qilib olishi kerak. Ikkinchidan, ilg‘or, tajribali, yutuq va imkoniyatga ega bo‘lgan hamkasblarining ish tajribalarini qunt bilan o‘rganish, o‘z sharoiti va imkoniyatidan kelib chiqib, ularni amaliyotga qo‘llay olishi va takomillashtirib borish lozim. Uchinchidan, yuqori natijalarni ko‘rsatgan xorijiy pedagogik tajribalarni ijodiy va amaliy o‘rganishi lozim. To‘rtinchidan, respublikamizda va xorijiy mamlakatlarda chop etilayotgan pedagogik texnologiyalar va metodik yangiliklarni uzluksiz tarzda kuzatib, o‘ziga kerak ma’lumotlarni qayd etib borish kerak.

Tasviriy san’at mashg‘ulotlari jarayonida interfaol metodlaridan foydalanishda o‘quvchilarning egallayotgan bilimlari mustahkam bo‘lishiga, ularning qo‘shimcha adabiyot o‘qib, mustaqil izlanishlariga, tasviriy san’at materialni o‘zlari qiyosiy tahlil qila olishlari va ular asosida xususiy xulosasini chiqarishga turtki bo‘ladi. Shu bois ta’lim metodlariga jiddiy e’tibor berish hozirgi kun muhum talablariga aylanib kelmoqda.

Biz texnologiyalar kundan-kunga rivojlanayotgan davrda yashamoqdamiz. Rivojlanishlar natijasida o‘quvchi yoshlar, o‘qituvchilardan yanada kunli va qiziqarli ma’lumotlarni talab etmoqda. Bugungi kunda, darsning ta’limiy maqsadiga bir emas, bir necha metodlardan foydalanish evaziga erishilmoqda. Agar mashg‘ulotlar jarayonida samaradorlik darajasi pasaysa yoki o‘sish kuzatilmasa, darrov xushyorlik tortib, metodni o‘zgartirishga tog‘ri keladi. Yangi mavzu bayoni bo‘limida muammoli vaziyat hosil qilish uchun “aqliy hujum”, “zinama-zina”, “tanqidiy fikrlash”, “galereya”, “rolli o‘yini”, “bumerang”, “muammoli vaziyat” va “klaster” metodlaridan, zaruriyat tug‘ilganda an’anaviy tushuntirish metodidan foydalanish mumkin.

Har bir mashg‘ulotlarni turli hil va eng yaxshi saralangan o‘qitish metodlarini qo‘llagan holda tashkil etilsa, o‘quvchilarning mustaqil aqliy faoliyatini faollashtirishga, o‘quvchining nazariy bilimlarni to‘liq o‘zlashtirishlariga yordam beradi. Buning samarasining natijasida esa o‘qituvchining o‘z kasbiga qiziqishi ortib borishiga va o‘z ustida yanada mehnat qilib yuqori natijalarga erishish istagini olib keladi. Darslarda berilayotgan ilmiy-nazariy bilimlar yordamida o‘quvchida mustaqil fikrlay olishiga, dunyoqarashi, tasviriy san’at borasidagi bilimlarining otrib borishiga sharoit yaratiladi. Aksincha, bir xil metodning qo‘llanishi yoki uning noto‘g‘ri qo‘llanilishida esa o‘quvchidagi fanga bo‘lgan qiziqishini so‘ndiradi, zerikadi va uning aqliy faoliyatini susaytiradi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, o‘qituvchi interfaol usullarni ko‘p bilsa, o‘z pedagogik faoliyatida faqat yagona bir metodning o‘zi bilan chegaralanib qolmay, amaliyotda ularni bir-biriga qiyoslab, darsning ta’limiy maqsadlariga muvofiqligini tanlab dars o‘tish imkoniyatlari shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. R. Xasanov, H. Egamov. Tasviriy san’atdan dars ishlanmalari. T.; - 2013 y.

2. S. F. Abdurasulov. Tasviriy san’at va uni o‘qitish metodikasi. Pedagogika kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma.-T.: “ILM-ZIYo”, - 2011 y.

3. B. N. Oripov. Tasviriy san’at va uni o‘qitish metodikasi. “ILM ZIYo” T.: - 2016 y.

4. R. Xasanov. Tasviriy san’at asoslari. Toshkent.; - 2008 y.
5. S. F. Abdurasulov. Tasviriy san’at o‘qitish metodikasi. Toshkent-2002 y.
6. O‘. J. Yo‘ldoshev. Umumiy pedagogika. taxriri ostida. O‘quv qo‘llanma. T.; - 2017 y.
7. B. N. Oripov. Tasviriy san’at va uni o‘qitish metodikasi. “ILM ZIYo”. T.: - 2016 y.
8. N. N. Azizxo‘jaeva. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. T.: - 2006 y.
9. S. Abdurasulov, N. Tolipov Rangtasvir. Darslik. -T.: “Innovattsiya-ziyo”, - 2019 y.

РАЗВИТИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ПОМОЩИ ПРОЕКТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Курбанов Бахрам Шукриевич, доктор философии по филологическим наукам, Гулистанский государственный педагогический институт;
e-mail: kurbanovbaxram15@gmail.com
Абдуллаева Лобар Равшан кизи, студент Гулистанск государственный педагогический институт,
e-mail: lobarkhonabdullayeva@mail.com
Косимова Умидахон Кобил кизи, студент ГГПИ, Гулистанский государственный педагогический институт,
e-mail: uqosimova540@mail.com

Аннотация. *реализация требований к организации самостоятельной деятельности студентов в высших учебных заведениях характеризуется поиском и формированием новых педагогических технологий, направленных на создание условий для самореализации студентов. В статье дается анализ,* как с помощью сети Интернет можно решить задачи по разработке и организации учебных проектов, в том числе: создание или (использование) оболочки сервиса Google для проведения проекта; привлечение учащихся (педагогов) к уже функционирующему проекту.

Ключевые слова: учебный проект, проектная деятельность, сетевой проект, сетевые технологии, веб-квест, совместная деятельность в сети, самостоятельная работа.

TALABALARNING MUSTAQIL FAOLIYATINI LOYIHA TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. oliy o‘quv yurtlarida talabalarning mustaqil faoliyatini tashkil etish talablarini amalga oshirish talabalarning o‘zini o‘zi boshqarishi uchun sharoit yaratishga qaratilgan yangi pedagogik texnologiyalarni izlash va shakllantirish bilan tavsiflanadi. Maqolada Internet yordamida o‘quv loyihalarini ishlab chiqish va tashkil etish muammolarini qanday hal qilish mumkinligi, shu jumladan, loyihani amalga oshirish uchun Google xizmatining qobig‘ini yaratish yoki (foydalanish); talabalarni (o‘qituvchilarni) amaldagi loyihaga jalb qilish.

Kalit so‘zlar: o‘quv loyihasi, loyiha faoliyati, tarmoq loyihasi, tarmoq texnologiyalari, veb-qidiruv, tarmoqdagi birgalikdagi faoliyat, mustaqil ish.

DEVELOPMENT OF INDEPENDENT ACTIVITY OF STUDENTS WITH THE HELP OF PROJECT TECHNOLOGY

Abstract. The implementation of the requirements for the organization of independent activity of students in higher educational institutions is characterized by the search and formation of new pedagogical technologies aimed at creating conditions for self-realization of students. The article analyzes how the Internet can be used to solve the tasks of developing and organizing educational projects, including: creating or (using) the Google shell for the project; attracting students (teachers) to an already functioning project.

Keywords: educational project, project activity, network project, network technologies, web quest, joint activities in the network, independent work.

Введение. Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года ставит приоритетным направлением внедрение в образовательный процесс **смешанных форм обучения,** а также современных образовательных технологий. Смешанное обучение (blended learning) – образовательный подход, который совмещает обучение с участием педагога и онлайн обучение. Смешанное обучение предполагает элементы самостоятельного контроля учеником образовательного маршрута, времени, места и темпа обучения, а также интеграцию опыта обучения с учителем и онлайн. Эта технология начала развиваться с 2006 года, с выхода книги К. Дж. Бонка и Ч.Р. Грэхема «Справочник смешанного обучения». В наше время в образовании цифровые сервисы используют 54 % педагогов (по данным 2017 года) [2].

Очень важным является внедрение в систему обучения ***проектных технологий,*** *Web-квестов* на этапе выполнения самостоятельных работ студентов, с использованием *сервисов Google, облачных технологий.*

Современное образование определяет своей ключевой задачей решение проблемы **личностно-ориентированного образования,** в котором в центре внимания педагога должна быть личность обучающегося, активизация познавательной, поисковой и исследовательской деятельности студента, расширение сферы его интересов и интеллектуальных запросов. Это требует внедрения новейших форм, методов и технологий обучения. Одной из таких технологий является квест-технология.

Обсуждение и результаты. В начале XX века Д. Дьюи и его последователями (Э. Паркхерстом, У. Килпатриком, Е.Коллинсом) был разработан «метод учения посредством делания». У. Килпатрик определил такой подход к обучению **как проектный**, и метод получил название «метода проектов». **Проект – это «обучение через делание».** (Дж. Дьюи). Технология проектной деятельности –личностно ориентированная технология, способ организации самостоятельной деятельности учащихся, направленный на решение задачи учебного проекта. То есть, технология проектной деятельности, в первую очередь, ориентирована на личность, зависит от ее

характера и накопленного раннее опыта и предполагает самостоятельную работу над теоретическим и творческим проектом.

В 1995 году в Сан-Диего Берни Доджем и Томом Марчем была разработана концепция веб-квестов, то есть квестов с использованием информационно-коммуникационных технологий и сети Интернет. Веб-квест определяется ими как «вид справочно-ориентированной деятельности учащихся с использованием Интернет-ресурсов». В концепции Б. Доджа и Т. Марча определено, что квесты предназначены для развития у учащихся и учителей умения анализировать, синтезировать и оценивать информацию.

Проблемой определения, создания и использования квестов в образовательном процессе активно занимаются зарубежные ученые:

Таблица 1

Определения понятия «квест»

Автор	Определение
Быховский Я.С.	Образовательный веб-квест – это сайт в Интернете, с которым работают учащиеся, выполняя ту или иную учебную задачу.
Гриневич М.С.	Медиаобразовательные квесты – это новая и перспективная технология в медиа дидактике.
Федоров А.В., Новикова А.А., Колесниченко В.Л., Каруна И.А.	Веб-квест – это образовательный сайт, посвященный самостоятельной исследовательской работе учащихся (обычно в группах) по определенной теме с гиперссылками на различные веб-страницы.
Шмидт В. В.	Квесты – это мини-проекты, основанные на поиске информации в Интернете. Благодаря такому конструктивному подходу к обучению, учащиеся не только подбирают и упорядочивают информацию, полученную из Интернета, но и направляют свою деятельность на поставленную перед ними задачу, связанную с их будущей профессией.
Кузнецова Т. А.	Квест – это пример организации интерактивной образовательной среды.
Яковенко А. В.	Веб-квест – это проблемное задание с элементами ролевой игры, для выполнения которого используются информационные ресурсы Интернета.
Шевцова О. Г.	Квест – это ориентированная на решение проблемы деятельность.
Гончарова Н. Ю.	Квест – это сценарий организации проектной деятельности учащихся по любой теме с использованием ресурсов сети Интернет.

Таким образом, квест является **игровой педагогической технологией,** т. е. игровой формой взаимодействия педагога и учащихся, которая

способствует формированию (закреплению) необходимых знаний, умений и навыков для выполнения заданий, основываясь на компетентном выборе альтернативных вариантов через реализацию определенного сюжета.

Структура игры (как деятельность) включает в себя: *постановку цели; планирование; реализацию цели и анализ результатов.* Структура игры (как процесс) определяет: роли, которые выбрали участники игры; игровые действия, как способ реализации этих ролей; игровое использование предметов, замещение реальных вещей игровыми; реальные отношения между игроками; сюжет (содержание) – сфера деятельности, условно созданная в игре. Рассмотрим определяющие характеристики игровой технологии квеста.

Таблица 2

Определяющие характеристики игровой технологии квеста

Название технологии	**Особенности**	**Роль педагога**	**Формы организации образовательного процесса**
Квест-технология	- осуществление образовательных задач через игровую деятельность; - внедрение новых технических средств обучения, которые способствуют самовыражению учащегося; - целенаправленная мотивация эмоциональной и интеллектуальной активности учащегося; - исследовательский характер образовательной деятельности; - развитие информационной и медиа грамотности.	Педагог определяет образовательные цели квеста, формирует сюжетную линию. Педагог оценивает не только конечный результат, а и сам процесс деятельности учащегося, обеспечивает организацию поисково-исследовательской деятельности учащегося и т.д.	Образовательные игры, творческая деятельность учащихся, познавательная и поисковая деятельность обучающихся, индивидуальная и коллективная работа.

Данный web-квест разработан для студентов филологического направления. Приведенный пример образовательного web-квеста ***«Знатоки слова»*** по русскому языку применялся автором на первом курсе по специальности 60111700- Русский язык в иноязычных группах, *изучающих*

дисциплину ***«Практический русский язык»*** Гулистанского государственного педагогического института. Web-квест проводился в рамках изучения темы «Стили речи».

В квесте участвовали студенты первого курса. Для развития информационно-коммуникативной компетенции, цифровых навыков студентам для выполнения работ квеста рекомендованы web-сервис Learning.Apps, Canva. **Цель** квеста – систематизация знаний по русскому литературному языку и его нормированному употреблению, а также совершенствование умения правильно оформлять устную и письменную речь, владеть речевым этикетом, распознавать и знать основные признаки стилей речи. Также **учебной целью** долгосрочного web- квеста является расширение и уточнение данных, а результатом- глубокий анализ собранных данных и их преобразование в новое понимание. Образовательные web-квест – это интерактивная деятельность, тип поисково-исследовательского задания с ориентацией на развитие познавательной деятельности воспитанников, в котором основная часть информации добывается через ресурсы. Ссылка на квест https://sites.google.com/view/webkwest23giza/

Выбор технологии обоснован задачами цифровизации образования и направленностью на развитие всех видов цифровой деятельности будущих учителей русского языка и литературы. Web-квест направлен на развитие у обучаемых *навыков* аналитического и творческого мышления, на повышение интереса к изучаемой теме, усиление учебной мотивации, формированию цифровой грамотности.

В рамках исследования 120 студентам первого курса была предложена анкета с вопросами «Что такое цифровизация в целом?», «Каковы, на Ваш взгляд, преимущества и недостатки цифровизации в системе образования?». Респондентам было предложено оценить свое отношение к цифровизации по 5-бальной шкале от «цифровизация абсолютна необходима» (5 баллов) и «отношение категорически отрицательное» (0 баллов). В результате анализа анкет было установлено, что 39 % респондентов относятся к цифровизации положительно, 21 % – скорее положительно, а вот 12,5 % респондентов отметили отрицательное отношение. Таким образом, цифровизацию поддерживают 60 % опрошенных студентов (См. рисунок 1).

При анализе выявлено, что студенты вкладывают в понятие «цифровизация» разное содержание. Так, обучающие не воспринимают цифровизацию как глобальный процесс, и рассматривают ее в отдельных проявлениях, когда затрагиваются их личные интересы (перевод на дистанционное обучение, необходимость участвовать в онлайн конференциях, общаться с электронными ресурсами и выполнять задания в режиме онлайн). Другие отмечают, что цифровизация – это необратимый процесс, который охватил все сферы жизни и образования, но и их будущей работы, таким образом, они четко понимают необходимость цифровизации, так как это приближает их к будущей профессии. Они отмечают, что в результате

внедрения в образовательный процесс web-технологий, закладываются не только способы передачи информации, но это меняет всю структуру образова-

Рисунок 1. Отношение студентов к цифровизации

тельного процесса, меняется подход к обучению, взаимоотношение преподавателя со студентами. Это делает образование доступным для студентов из разных точек мира. Цифровизация влияет на материально-техническое обеспечение, организацию учебного процесса в целом, систему оценивания, распределение учебной преподавательской нагрузки. Поэтому они считают, что цифровизация коренным образом изменит образование, психологию личности, процесс коммуникации, рынок труда, а потому видят больше опасностей и глобальных изменений, которые повлечет за собой цифровизация [3].

Заключение. Таким образом, образовательный проект понимается нами как продолжение и расширение междисциплинарного проекта, берущего свое начало в аудиторной деятельности.

Творческое мышление позволяет учащимся видеть и находить связи между различными явлениями и процессами, устанавливать взаимосвязь и взаимодействие, а значит, решать сложные задачи.

Формулировка и разнообразие заданий в рамках технологии образовательного квеста позволяют избежать поиска готового ответа, что подталкивает к самостоятельному анализу и синтезу информации и является важным фактором в процессе развития творческого мышления у учащихся.

Результат организации образовательной проектной деятельности в сетевом формате происходит выстраивание активной образовательной среды, обеспечивающей учащимся сопровождение, поддержку и социальные пробы на протяжении всего периода обучения. А это уже выход на заданный образовательный результат – индивидуальный образовательный маршрут. В этом случае одна из главных задач педагога – способствовать «формированию активной учебно-познавательной деятельности обучающегося, его готовности к саморазвитию и непрерывному образованию».

Эффективность использования интернет-технологий в организации самостоятельной работы высока и напрямую зависит от степени сформированной информационной культуры преподавателя и студентов.

Литература

1. Андреева М. В. Технологии веб-квест в формировании коммуникативной и социокультурной компетенции // Информационно-коммуникационные технологии в обучении иностранным языкам. Тезисы докладов I Международной научно-практической конференции. – М., 2004.

2. Полат Е. С. Метод проектов в интернет образовании. – Иосо Рао. 2012. (электронный ресурс).

3. Гизатулина О. И. Формирование цифровой компетенции у студентов посредством электронного пособия как предметного образовательного ресурса. *SSAI*, Volume 1. No. 2, – P. 54-66. 2023.

4. Available: https://supportresult.uz/index.php/ssai/article/view/74.

ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ ВУЗОВ ПОСРЕДСТВОМ ЦИФРОВОГО РЕСУРСА ПЕДАГОГА

Гизатулина Ольга Ивановна, доцент Гулистанского государственного педагогического института,
e-mail: gizaolga586@gmail.com
Миронова Зарина Александровна, студентка Гулистанского государственного педагогического института,
e-mail: zarinamironova59@gmail.com

Аннотация. В работе рассматривается одна из важных проблем, существующих в методике преподавания русского языка как родного и русского языка как иностранного – проблема формирования мотивации к изучению русского языка студентами вузов.

Ключевые слова: активность, активизация, учебно-познавательная деятельность, мотивация, web-технологии.

OTM TALABALARIDA RUS TILINI O‘RGANISH MOTIVATSIYASINI PEDAGOGNING RAQAMLI RESURSLARI VOSITASIDA SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Maqolada rus tilini ona tili va rus tilini chet tili sifatida o‘qitish metodikasida mavjud bo‘lgan muhim muammolardan biri – OTM talabalari tomonidan rus tilini o‘rganish uchun motivatsiyani shakllantirish muammosi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: faollik, faollashtirish, o‘qish-o‘rganish faoliyati, motivatsiya, web-texnologiya.

FORMATION OF MOTIVATION FOR THE STUDY OF THE RUSSIAN LANGUAGE BY UNIVERSITY STUDENTS THROUGH THE DIGITAL RESOURCE OF THE TEACHER

Abstract. Russian as a native language and Russian as a foreign language is considered in the current article as one of the important problems existing in the methodology of teaching Russian related to the formation of motivation in the study of Russian by university students.

Keywords: activity, activation, educational and cognitive activity, motivation, web technologies.

Введение. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» № ЗРУ-637 от 9 сентября 2020 года даёт следующее определение понятию «образование» – системный процесс, направленный на предоставление обучающимся глубоких теоретических знаний, умений и практических навыков, а также на формирование общеобразовательных и профессиональных знаний, умений и навыков, развитие способностей. Умение работать и интегрировать цифровые, облачные технологии, современные методы и модели в образовательных процессах является главной задачей в становлении специалиста. Актуальным становиться рассмотрение особенностей интернета как информационно-образовательной среды, использования Web-технологий в образовательном процессе [1].

Актуальность исследования обусловлена задачами цифровизации образования и направленностью на развитие всех видов цифровой деятельности будущих учителей русского языка и литературы, а также совершенствованием цифровой грамотности будущего педагога.

Обсуждение и результаты. В настоящее время наиболее эффективной инновационной формой активизации учебной деятельности является разработка и внедрение в образовательный процесс электронных образовательных ресурсов, которые позволяют максимально использовать личностный потенциал каждого обучающегося. Электронные образовательные ресурсы (ЭОР) – это научно-педагогические, учебно-методические материалы, представленные в виде электронных средств образовательного назначения, реализующие дидактические возможности ИКТ (Роберт И. В., Лавина Т. А., Миронова Л. И. и др.) [2]. Актуальность информационно-технического обеспечения в современном высшем образовании на основе технологий e-learning, с каждым годом становится все очевиднее. В связи с этим становится все актуальнее использование электронных учебных пособий, электронных предметных ресурсов в учебном процессе.

В качестве основного отличия электронных ресурсов от традиционных часто называют быстрый, удобный (в т. ч. удаленный) доступ к учебной информации и возможность использования одного информационного объекта одновременно большим количеством пользователей.

В ***авторском эксперименте*** по внедрению web-квест технологии в образовательный процесс бакалавров под самостоятельной работой рассматривается система, состоящая из следующих компонентов: *мотивационный, информационно-содержательный, процессуальный, рефлексивный.* Web-квест позволяет осуществить компетентностный, деятельностный, практико-ориентированный подход к образовательному процессу. Развивать информационно-коммуникативные компетенции и цифровые навыки. Также одной из задач данного квеста является оказание учебно-методической помощи студентам в самостоятельной работе над учебным материалом, путем целенаправленной работы с источниками, чтобы

студент научился анализировать полученные знания, преобразовывать их, составляя собственные задания по теме.

Данный web-квест разработан для студентов филологического направления. Приведенный пример образовательного web-квеста «***Знатоки слова***» по русскому языку применялся автором на первом курсе по специальности 60111700- Русский язык в иноязычных группах, *изучающих дисциплину* «***Практический русский язык***» Гулистанского государственного педагогического института. Web-квест проводился в рамках изучения темы «Стили речи».

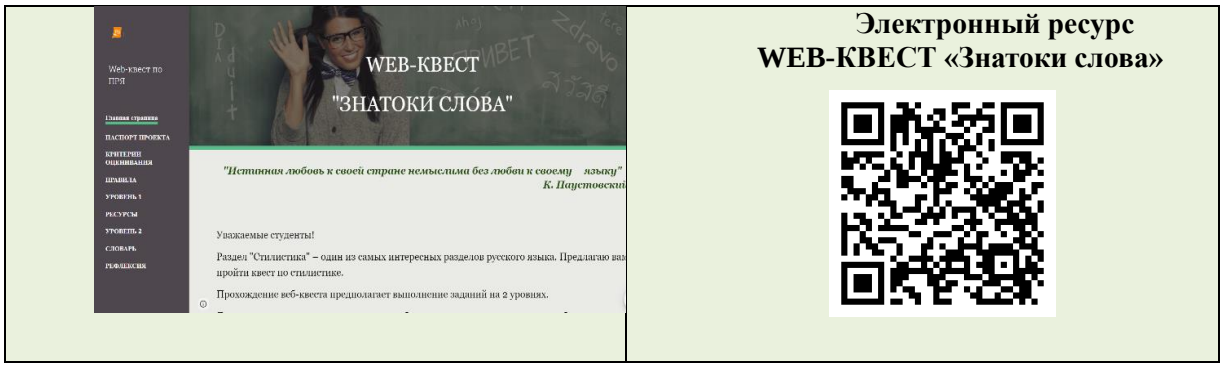

Рисунок 1. Скриншот квеста

В квесте участвовали студенты первого курса. Для развития информационно-коммуникативной компетенции, цифровых навыков студентам для выполнения работ квеста рекомендованы web-сервис Learning. Apps, Canva.

Рисунок 2. Схема взаимосвязи всех этапов типового web-квеста

Цель квеста – систематизация знаний по русскому литературному языку и его нормированному употреблению, а также совершенствование умения правильно оформлять устную и письменную речь, владеть речевым этикетом, распознавать и знать основные признаки стилей речи. Также **учебной целью** долгосрочного web- квеста является расширение и уточнение данных, а результатом - глубокий анализ собранных данных и их преобразование в новое понимание. Образовательные web-квест – это интерактивная деятельность, тип поисково-исследовательского задания с ориентацией на развитие познавательной деятельности воспитанников, в котором основная часть информации добывается через ресурсы Интернет (См. рисунок 1). Ссылка на квест https://sites.google.com/view/webkwest23giza/.

Выбор технологии обоснован задачами цифровизации образования и направленностью на развитие всех видов цифровой деятельности будущих учителей русского языка и литературы. Web-квест направлен на развитие у обучаемых *навыков* аналитического и творческого мышления, на повышение интереса к изучаемой теме, усиление учебной мотивации, формированию цифровой грамотности.

В данном квесте четыре роли:

«Историки», «Лингвисты», «Стилисты», «Корректоры».

Рассмотрим схему взаимосвязи всех этапов типового web- квеста (См. рисунок 2).

Квест предполагает групповую работу студентов. Каждому участнику предлагается выбрать для себя определенную роль: историк, лингвист, стилист и корректор. В зависимости от выбранной роли учащиеся делятся на команды. Квест разделен на 2 уровня.

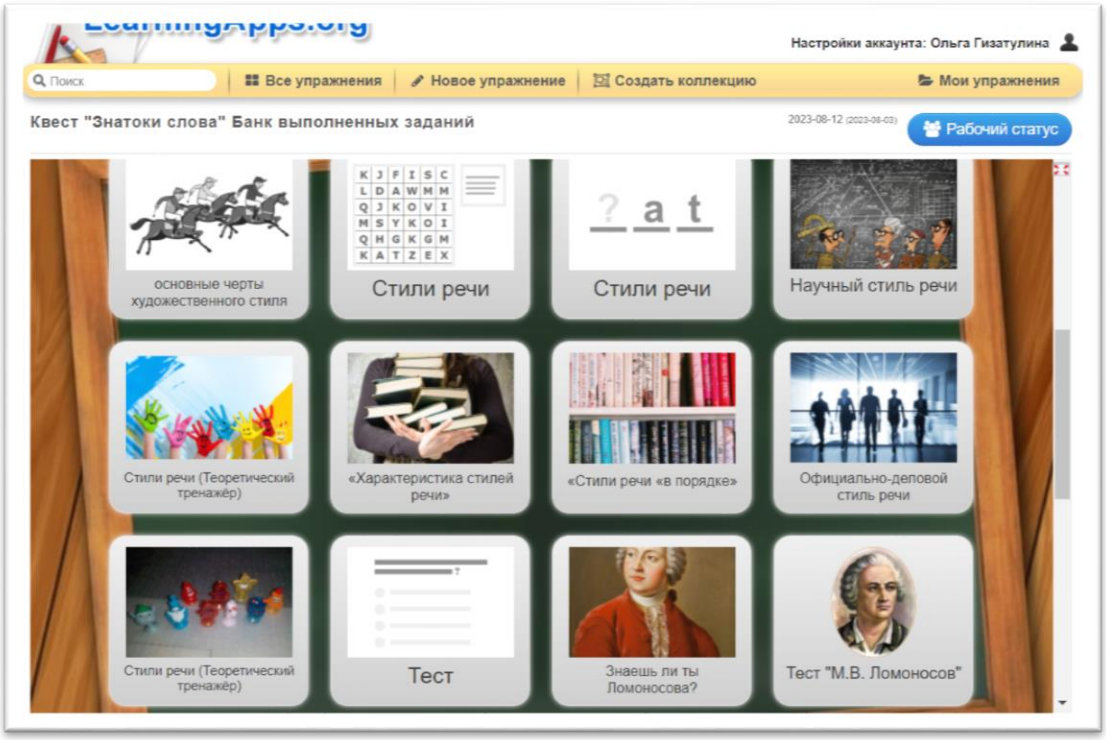

Рисунок 3 Скрин. Банк выполненных заданий по стилям речи

Результат работы «продукт» студентов по созданию интерактивных упражнений в сервисе LearningApps. находятся в папке квеста на платформе, «Квест «Знатоки слова». Банк выполненных упражнений», смотрите (рис 3.) Ссылка https://learningapps.org/watch?v=pmwzdjgtv23

Далее после прохождения квеста мы провели опрос студентов по использованию сети Интернет и web-сервисов для подготовки к учебным занятиям и выполнению самостоятельных работ.

Таким образом, опрос показал, что студенты активно используют Интернет (78 %), социальные сети (62 %), легко работают на компьютере и на других цифровых устройствах, в мобильных приложениях (74 %). Также они, выразили желание и дальше использовать современные методы и технологии в учебной и (СРС) самостоятельных работах (69%). Понравилось работать в команде (82 %). Легко находят информацию (78 %). Полезен опыт работы в web-сервисах (72 %). Используют электронную библиотеку педагога (76 %). Пользуются электронными словарями (68 %).

Положительными сторонами web-квеста, отмеченными студентами, оказались интерес в изучении стилистики (68%), чтения научных статей (58 %,) быстрое и разнообразие учебного процесса (72 %), интересное выполнение заданий (74 %).

Литература

1. Гизатулина О. И. Интеграция педагогических и облачных технологий в дистанционном образовании // Наука, техника и образование. 2021. № 3 (78). URL:https://cyberleninka.ru/article/n/integratsiya-pedagogicheskih-i-oblachnyh-tehnologiy-v-distantsionnom-obrazovanii

2. Роберт И. В. Современные информационные технологии в образовании / И.В. Роберт. – М.: Школа-Пресс, 2007.

3. Гизатулина О. И. Формирование цифровой компетенции у студентов посредством электронного пособия как предметного образовательного ресурса. *SSAI*. Volume 1. No. 2. – P. 54-66. 2023.
Available: https://supportresult.uz/index.php/ssai/article/view/74.

4. Гизатулина О. И. Современные компетенции учителя для эффективной работы в цифровой образовательной среде // SAI. 2023. № B2.
URL: https://cyberleninka.ru/article/n/modern-competencies-of-a-teacher-for-effective-work-in-a-digital-educational-environment.

JAHON ADABIYOTI ASARLARIDA TALABALAR HAYOTIGA BOG‘LIQ SO‘Z VA IBORALARNING BERILISHI

Abdullayeva Nabiya Idrisovna, f.f.f.d. (PhD)“TIQXMMI” MTU Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi ingliz tili o‘qituvchisi,
e-mail: nabiyaa1985@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada badiiy asarlarda talaba nutqida qo‘llaniladigan ilm-fan, ta’lim-tarbiyaga oid bo‘lgan so‘zlarning qo‘llanilishi va shu so‘zlarning ilmiy tahlillari asardagi misollar orqali muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: nutq, ilm-fan, ta’lim-tarbiya, talaba nutqi, xarakter, personaj,ma’rifat.

PRESENTATION OF WORDS AND PHRASES RELATED TO STUDENTS’ LIFE IN WORKS OF WORLD LITERATURE

Abstract. The article discusses the use of science, education-related words used in students’ speech in works of art, and the scientific analysis of these words through examples in the works of writers.

Keywords: speech, science, education, student speech, character, personage, enlightenment.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ СЛОВ И ФРАЗ, СВЯЗАННЫХ С ЖИЗНЬЮ СТУДЕНТОВ, В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В статье обсуждается использование слов, связанных с наукой, в речи студентов в искусстве, связанных с образованием, и научный анализ этих слов на примерах в работе писателей.

Ключевые слова: речь, наука, воспитание, студенческая речь, характер, персонаж, просвещение

Kirish. Badiiy asarlarda har bir personajning nutqi uning jamiyatdagi mavqei, kasb-kori, yoshiga ko‘ra qiziqishlari, xarakter-xususiyatlari asosida reallashtiriladi.

Talaba badiiy asarlarda o‘z o‘rniga ega faol obrazlardan biridir. Bu esa real hayotda talabalarning jamiyatdagi faol harakatlantiruvchi kuchlardan biri ekanligi bilan belgilanadi. Talaba obrazi keltirilgan asarlarda ularning nutqi ham alohida e’tibor bilan berilganligi kuzatiladi. Jumladan, talaba nutqiga ko‘pincha u egallayotgan sohaga oid, shuningdek, o‘quv-biluv jarayoni, ilm, ma’rifat va tarbiya bilan bog‘liq so‘zlar singdirilishiga e’tibor qaratiladi. Bir so‘z bilan aytganda, talaba

nutqi uning yoshi, ma’lumot darajasi, maqomi, hayotiy va ilmiy qiziqish va intilishlari doirasida beriladi.

Badiiy asardagi qahramon nutqi uning adabiy portretiga mos holda keltiriladi. Shuning uchun qahramonning tashqi va ichki nutqi orqali uning psixologik portreti ham namoyon bo‘ladi.

Ma’lumki, badiiy asar qahramonining surati xarakter, tashqi ko‘rinish, kasb, sevimli mashg‘ulotlar, tanishlar doirasi, o‘ziga va boshqalarga bo‘lgan munosabat kabi ko‘plab omillar asosida chiziladi. Ayniqsa, qahramon nutqi uning ichki dunyosini, o‘y-kechinmalarini, turmush tarzini, o‘tmishi va bugunini, kelajak bilan bog‘liq orzu-istaklarini, intilishlarini to‘liq ochib berishda muhim omil hisoblanadi.

Asosiy bosh qahramoni talaba bo‘lgan asarlarda ko‘pincha talaba hayotiga daxldor ilm, fan, ta’lim, ma’rifat, dars, ustoz, domla, institut, universitet, auditoriya, kitob, daftar, qalam, ruchka, imtihon va hokazo singari so‘zlar talabalar nutqida ko‘p uchraydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

O‘zbek adiblari asarlarida ham talabalar obrazi ko‘p tasvirlangan. Lekin ularda talabalarning nutqi bir-biriga o‘xshamagan ko‘rinishlarda berilgani e’tiborni tortadi. Biroq talabalar nutqida, asosan, bilim olish, ta’lim olishga oid so‘zlar berilgani ularga xos muhim o‘xshash jihatlardan biridir. Masalan, birgina oliy ta’limda faoliyat yurituvchi professor-o‘qituvchilarning o‘z vazifasiga ko‘ra turlicha nomlanishi badiiy asarlarda ham ifoda etilgan. Jumladan, lektor – oliy ta’limda ma’ruza o‘qiydigan ustozdir: “Auditoriya suv quyganday jim-jit bo‘lib qoldi. Lektor chetga qarab, avvalgiday past tovush bilan gapirdi” [3, 14]

To‘g‘ri, oliy ta’limda emas, jamoat orasida ma’ruza o‘quvchini ham lektor deb atashadi. Ammo yuqoridagi matnda auditoriya so‘zining keltirilganligi uning talabalar ma’ruzachisi ekanini anglatadi. Oliy ta’lim dargohlarida talabalar o‘qiydigan, dars tinglaydigan xonalar auditoriya deb nomlanadi.

Oliy ta’limda rektor, prorektor, dekan singari lavozimlar mavjud bo‘lib, shular orasida dekan ma’lum bir mutaxassislik yo‘nalishida talabalarni tayyorlaydigan fakultetning rahbari hisoblanadi. Dekan va dekan muovinlari ish yuritadigan xona esa dekanat deb ataladi. Masalan: “Mahkam! Dekanatga borar ekansiz. Siz ham Ochil. Dekan chaqiryaptilar” [3, 25].

Oliy ta’limda fan nomzodi ilmiy darajasiga erishgan pedagog dotsent, fan doktori ilmiy darajasiga erishgani esa professor unvoniga ega bo‘ladi. Professor unvoni o‘z sohasining yetuk darajasiga erishgan, uning sir-sinoatlarini professional darajada egallagan pedagoglarga beriladi. Masalan: “Ha yuring, sizning yaxshi ko‘rgan dotsentingizku, qo‘rqmasangiz ham bo‘ladi” [3, 26]. “O‘zingiz ham pedagog bo‘lyapsiz” [3,28]. “Men kecha ham kelgan edim. Bir professor firqa yacheykasini kotibi bilan urushdi” [2, 7].

Ko‘p yillar oliy dargohlarda professordan tortib oddiy asistentgacha domla deb murojaat qilish an’ana tustini olgan edi. Hozirda bu so‘z “ustoz” so‘ziga almashtirilgan esa-da, haligacha quloqqa chalinib turadi. “Yashang domla, raxmat” [1, 73].

Aslida domla – bu domulla, masjidning imom xatibini shunday deb atashsa, har qanday ilmli kishiga hurmat bilan murojaat etish shakli hamdir [5, 41].

Shunisi borki, talaba qahramonlarning nutqida ilmiy va ta’lim tizimiga xos ruscha-baynalmilal o‘zlashma so‘zlar ko‘p uchraydi. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Oliy ta’limda dars beruvchi kishilar nomi: asistent, dotsent, kandidat, doktor, professor, akademik. Masalan: “Bu kishi institutda paxta seleksiyasidan dars bergan – biologiya fanlari kandidati ekanligini ham bilar edi” [1, 72].

2. Oliy ta’limda o‘quv-tarbiya jarayonini boshqaruvchi kishilar nomi: rektor, prorektor, dekan. Masalan: “Progul deydigan bo‘lsa, dekanga kirib aytamiz” [3, 15].

3. Oliy ta’limda va oliy ta’limdan keyingi bosqichda o‘quvchilar nomi: student, bakalavr, magistr, aspirant, doktorant, dissertant. Masalan: “Bizda aspirantlar bor”. [1,74] Yoki: “Bultur uch student kelgan edi bittasi ham turolmadi... Laborant qilib tayinlashimiz mumkin...” [1, 72].

4. Oliy ta’lim muassasalarida ish yuritish xonalarining nomi: rektorat, dekanat, auditoriya, laboratoriya. Masalan: “Yo‘llanma berilgan rektoratning buyrug‘i ham bor.” [1,72]. Yoki: “Sekin-sekin auditoriya, kutubxona va boshqa shunday joylarda ikkovi o‘tirib dars tayyorlaydigan bo‘ldi” [2,15]

5. Oliy ta’lim muassasalari nomi: institut, universitet, akademiya, ilmiy tadqiqot instituti. Masalan: “Surxondaryo oblastiga ketaversam bo‘lardi. Seleksiya ishi bo‘yicha 3 ta studentni ilmiy tadqiqot institutiga jo‘natishdi” [1, 35].

6. Oliy ta’limda o‘qish jarayoniga xos so‘zlar: sessiya, leksiya, seminar. Masalan: “Ha endi har holda sessiyaga ikki oy bor-ku” [3, 31].

7. Oliy ta’lim muassasalariga aloqador bo‘limlar nomi: fakultet, gruppa. Masalan: “Hazil, hazil bilan, yaxshi bo‘lmayapti. Hozir fakultet o‘zi to‘polon” [3, 25].

MUHOKAMA

Asar qahramonlarining nutqida bunday rus tili orqali o‘zlashtirilgan so‘zlar qatorida yana fors-tojik hamda arab tilidan o‘zlashtirilgan, ayni paytda oliy ta’limga aloqador eskirgan so‘z sifatida qaraladigan domla, dorilfunun, ilmu urfon va hokazo kabi so‘zlar ham uchraydi. Jumladan: “Dorilfunun ham masxara bo‘ldi shekilli” [2, 7]. Yoki: “O‘ziku, bizni ilm-urfonga chanqoq xalq deydi, yana mehnatkash, nomehnatkash xalq deb ajratgani nimasi!” [2, 7]

Talaba personajlarning nutqida umuman yoshlar hayotiga aloqador so‘zlarni xam uchratish mumkin. Masalan: “Kengash a’zosi ekaningizdan xabarim bor. Hozir dolzarb payt yoshlar yeng shimaryapti” [3, 27]. Yoki: “Biz yoshlar tashkilotining a’zosi bo‘lgan paytimizda tashkilot vojagining eng zo‘r quroli shaxsan ibrat ko‘rsatish edi” [3, 28].

Shuningdek, talaba personajlarning nutqida ma’ruza (“Qani ma’ruza vaqtida yozilgan she’rlar qanday bo‘lar ekan, bir ko‘raylikchi” [3, 17]), konsultatsiya (“Men konsultatsiya byurosiga uchragan edim” [2, 5]), davomat, progul (“Davomat bo‘yicha oxirgi o‘ringa tushib ketibmiz. Bir xaftada 100 soat progul” [3, 26]), konspekt (“U erta bilan xatni pochtaga tashlab kimyodan kospektlarini

o‘qishga tutundi” [1, 61]) kabi o‘quv jarayoni bilan bog‘liq so‘zlar ham ko‘p berilganligi kuzatiladi.

NATIJALAR

Ko‘rinib turibdiki, talabalar nutqida bir necha xil turdagi ta’limga oid so‘zlar goh neologizm, goh istorizm sifatida ishlatilib kelinmoqda.

Talaba obrazi nutqidagi ilm-fan, ta’lim-tarbiyaga oid so‘zlar, albatta, u yashab turgan davr va muhitga mos tarzda qo‘llanilgan. Masalan, A. Qahhorning “Sarob” romanida rabfaklar tilga olib o‘tilgan. “Rabfak ham bor. Bular rabfakka. Hozir rabfakda 29 xil millat bor ekan” [2, 7].

Rabfak hozirgi o‘quvchi uchun eskirgan qisqartma ot hisoblanadi. O‘z davrida rabfaklar “ishchilar fakulteti” birikmasining qisqartmasi bo‘lgan. 1918-1936-yillarda ishchi va dehqonlarning zudlik bilan oliy o‘quv yurtiga o‘qishga zudlik bilan kirish uchun tayyorlagan maxsus o‘quv yurti [4, 333].

Shuningdek, yaqin-yaqinlargacha iste’molda bo‘lgan aspirantura, aspirant so‘zlari bugungi sharoitda eskirgan so‘zlar qatoriga tushib qoldi. Negaki, hozirda oliy ta’limdan keyingi ta’lim ikki bosqichda PhD va DSc ko‘rinishlarida dvom ettirilayotgani sababli bu so‘zlar iste’moldan chiqarildi. Lekin badiiy asarlarda ularni uchratamiz: “Sen...aspirantura....ilmiy ish” [1, 30]. Yoki: “Aspirantmi yoki kichik ilmiy xodimmi... ishqilib, shu yerda ishlasam bas”. [1, 74]

“Universitet roman” janrida yozilgan asarlarda oliy ta’lim dargohi bilan bog‘liq shunday so‘zlar ishlatiladiki, ular o‘zbek adabiyoti asarlarida mavjud emas. Jumladan, Tom Vulfning “Men Sharlotta Simons” (“I am Charlotte Simons”) asarida talabalar birlashmaci, yotoqxonaning o‘rniga “house” (uy) so‘zi ishlatilgan. Masalan: “Ular kursdosh edilar va o‘sha talabalar birlashmasiga mansub edilar. Vens hatto u yerda prezident sifatida ro‘yxatga olingan” [9].

Yoki yana: “Uy” so‘zi Dyupon ma’muriyati tomonidan “YO bo‘lim, birinchi kurs talabalari turar joyi”ning so‘zi bilan almashtirish uchun maxsus ishlatilgan. “Yotoqxona” bu binoga deyarli tatbiq etilmadi.

Ingliz adiblari asarlarida “akadem” so‘zi ko‘p ishlatilishi kuzatiladi. Masalan, akademik yil, akademik shahar, akademik qiyofa kabi.

M. Braberrining “Tarixiy shaxs” (“The History man”) asarida “talabalar shaharchasi” – “akadem shahar” deb berilgan. “U jiddiy qabul qilinayotganini ko‘rdi. Unga qadimiy hududda taraqqiy etgan zamonaviy akademik shahar yoqdi, chunki bu uning kelajagini o‘zgartirishiga ishonardi va tasavvur qilardi” [9].

U. M. Tekkerining “Pendinnis tarixi” (“The History of Pendynnes”) asarida “akademik qiyofa” birikmasi qo‘llangani kuzatiladi: “Keyin xizmatkor Devis kalitlarni qo‘lida ushlab, mayor va Penni akademik qiyofasidan xijolat tortib, janob Spayser ketganidan so‘ng yangi kelgan odamni kvartiraga hovli bo‘ylab olib bordi” [7].

“Tom Braun Oksford”da (“Tom Brown in Oxford”) asarida Angliya ta’limi, universitet hayotiga bog‘liq turli-tuman so‘zlarni talabalar nutqida uchratish mumkin:

1. Mixaylov trimester – o‘sha davrda Oksfordda o‘quv yili to‘rt semestrda (trimestrda kechgan). Bular: Mixaylov (Michelmas term), Lent (Lent term), Pasxa

(Easter term) va kichik Troitsin (Trinity term). Shunlardan Mixaylov trimesteri oktabrning boshidan Rojdestvogacha davom etardi. Uning nomi 29-sentabrga to‘g‘ri keladigan Avliyo Mixail kunidan kelib chiqqan.

2. Rus tilida “nastavnik”, ingliz tilida “tutor” tushunchasi kollejdagi profesor-o‘qituvchi nomlanishlaridan birini anglatadi.

3. Senate house – o‘qitish ingliz tilida olib boriladigan ba’zi universitetlarning asosiy ma’muriy binosi nomi.

4. Jentelmen-kommonerlar (Gentelmen-commoners) Oksford va Kembrij universitetlaridagi imtiyozli talabalar guruhining nomi bo‘lib, ular oddiy talabalarga qaraganda o‘qish va turar joylari uchun belgilangan stavkadan ancha yuqori ancha yuqori haq to‘laydigan talabalardir. Jentelmen-kommonerlar XIX asrda yo‘q qilindi.

5. Kollej a’zolari (Fellow of college) – kollej boshqaruvida ishtirok etish huquqiga ega bo‘lgan o‘qituvchilar va boshqa mansabdor shaxslar. Ularni universitet a’zolari (members of university) bilan adashtirmaslik kerak. Har bir talaba ro‘yxatga kiritilgan paytdan boshlab universitetga a’zo bo‘ladi. Kollej a’zosi (fellow of college) bo‘lish uchun kamida bakalavr darajasiga ega bo‘lish, maxsus imtihon topshirish lozim sanaladi. Qoida tariqasida kollej a’zosining bo‘sh lavozimiga bir nechta nomzodlar hujjat topshirgan. Imtihon natijalariga ko‘ra hamda kollej to‘liq a’zolarining ovoz berish yo‘li bilan bu masala hal qilingan.

6. Ochiq ta’lim muassasasi – har bir kollejning hayoti, shu jumladan, yangi a’zolarning ishga kirishi, uning ustavlari bilan tartibga solingan. Uni “universitet nizomi” bilan adashtirmaslik kerak, bular har xil narsalar. Ustavda nomzodni ko‘rib chiqish va qabul qilish uchun potensial nomzod bajarishi kerak bo‘lgan barcha shartlar belgilanishi mumkin. Bu shartlarning ba’zilari g‘alati tuyulardi, lekin ko‘plab kollejlar o‘rta asrlarda tashkil etilgan va partiya tuzishda asosiy rolni diniy cherkovlar bajargan hamda kollejga asos solgan. Shunday qilib, kollej asoschisi muayan miqdordagi bo‘sh ish o‘rinlari ma’lum bir okrug yoki hatto cherkov odamlariga berilishini yoki ular kabi bir ta’lim muassasasining bitiruvchilari yoki hatto uning asoschisi, oilasining vakillari bo‘lishini xohlashi mumkin edi. Kollejdagi bo‘sh ish o‘rinlarining umumiy soni ham ustav bilan belgilanardi. Boshqa tomondan, bunday cheklovlar bo‘lmasligi mumkin ham edi va bu kollej ma’muriyatiga ochilgan bo‘sh ish joyini erkin tarzda tasarruf etish, masalan, o‘z davrining taniqli olimini ishga taklif qilish imkonini berardi. Minimal miqdordagi cheklovlarga ega bo‘lgan bunday kollejlar “ochiq o‘quv muassasalari” deb nomlangan. Ammo bu erkinlik nisbiy edi va o‘sha paytlarda ko‘pchilik kollejlarga a’zo bo‘lish uchun diniy ruhoniy qadr-qimmatga ega bo‘lishi kerak edi [8].

XULOSA

Talaba obrazi, talabalik davri, madrasalar, universitet, institut, litsey, kollej singari o‘quv dargohlari, ularda saboq oluvchi tolibi ilmlar hamda saboq beruvchi domla, professor-o‘qituvchilar o‘rtasidagi ustoz-shogird munosabatlari, turmush tarzi, orzu-intilishlari tasviri va talqini, ular nutqiga aloqador so‘z va birikmalarning leksik-semantik, uslubiy-vazifaviy, badiiy-konseptual xususiyatlari, tarixiy-zamonaviy qatlami alohida e’tiborni tortadigan masalalardan biridir. Zero, Sharqu G‘arb

adabiyotida jamiyatning yosh, ilg‘or, jo‘shqin, ilmga chanqoq, yangilikka o‘ch, olg‘a intiluvchan, o‘ta harakatchan, faol kuchlaridan biri bo‘lgan talabalar uzoq asrlardan hozirgacha og‘zaki va yozma badiiy asarlarda an’anaviy obrazlar qatorida badiiy gavdalantirib kelinmoqda.

Keltirilgan qator misollardan shu anglashiladiki, jahon, jumladan, o‘zbek universitet, ta’lim hayotidagi so‘zlar bilan ingliz tilidagi so‘z va iboralar vazifasi, qo‘llanilishi jihatidan muayyan darajada yaqin hamda farqlidir.

Xulosa qilib aytganda, nutqning barcha jihatlari nafaqat tasvir, balki talqin uchun ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirmuhsin. Asarlar 4 jildlik. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti,1981. – 60-80 bet.
2. Qahhor A. Sarob. – T.: Sharq nashriyoti, 1995. –7-25 bet.
3. Qodirov P. Uch ildiz. – T.: Yangi asr avlodi, 2019. – 25-60 bet.
4. Hamidova M. Bolalar adabiyoti fanini o‘qitishda badiiy obraz tahliliga o‘rgatish. – Namangan., 2018. – 25 bet.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati.-T.:O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.-41,333 betlar.
6. Tom Wolfe. I am Charlotte Simons. – Oxford and New York:Oxford University Press, 2001. – P.5.
7. Smollett T. The Adventures of Peregrine Pickle — GB.: Public Domain, 2012. – P. 101.
8. http://tbatox.narod.ru
9. Malcolm Bradbury. The History man. – E.: University of Watermouth, 2002. – 162 p.
10. Komilova S. Qiyosiy adabiyotshunoslik metodologiyasi masalasiga doir. – O‘zbek tili va adabiyoti. – 2009. – №6. – B.76-80.

CORPUS TOOLS IN TEACHING ENGLISH LITERATURE

Boltayeva Dilfuza Shukhrat qizi, Teacher, Uzbek State World Languages University,
e-mail: dilfuzaboltayeva92@gmail.com

Abstract. The article is dedicated to exploring the methodological potential of a corpus in the field of organizing research work for philologists. It outlines activities that can be used in teaching English literature, and philological disciplines. This article aims to analyze phenomena such as polysemy, neologisms, colloquial speech, the title of a work, literary characters, and intertextuality. Each activity is accompanied by a description of the search mechanics and methodological commentary regarding the actions of the teacher and the results of the students. This article explores the invaluable role of corpus tools in teaching English literature, with a specific focus on the works of renowned American author Sherwood Anderson.

Keywords: Corpus, Pilology, teaching English Literature, methodology, activity, Sherwood Anderson

КОРПУСНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. Статья посвящена исследованию методологического потенциала корпуса в области организации исследовательской работы филологов. В нем описываются виды деятельности, которые могут быть использованы при преподавании английской литературы и филологических дисциплин. Целью данной статьи является анализ таких явлений, как многозначность, неологизмы, разговорная речь, название произведения, литературные персонажи и интертекстуальность. Каждое упражнение сопровождается описанием механики поиска и методологическими комментариями относительно действий преподавателя и результатов учащихся. В этой статье исследуется неоценимая роль корпусных инструментов в преподавании английской литературы с особым акцентом на произведения известного американского писателя Шервуда Андерсона.

Ключевые слова: Корпус, филология, преподавание английской литературы, методика, деятельность, Шервуд Андерсон

INGLIZ ADABIYOTINI O‘QITISHDA KORPUS VOSITALARI

Annotatsiya. Maqola filologlarning tadqiqot ishlarini tashkil etish sohasidagi korpusning uslubiy salohiyatini o‘rganishga bag'ishlangan. Unda ingliz adabiyoti va

filologik fanlarni o‘qitishda ishlatilishi mumkin bo‘lgan faoliyat turlari tasvirlangan. Ushbu maqolaning maqsadi polisemiya, neologizmlar, so‘zlashuv nutqi, asar nomi, adabiy belgilar va intertekstuallik kabi hodisalarni tahlil qilishdir. Har bir mashq qidiruv mexanikasining tavsifi va o‘qituvchining harakatlari va talabalar natijalariga oid uslubiy sharhlar bilan birga keladi. Ushbu maqola taniqli amerikalik yozuvchi Shervud Andersonning asarlariga alohida e’tibor qaratgan holda ingliz adabiyotini o‘qitishda korpus vositalarining bebaho rolini yoritib beradi.

Kalit so‘zlar: korpus, filologiya, ingliz adabiyotini o‘qitish, metodika, faoliyat, Shervud Anderson.

Introduction.

In the ever-evolving landscape of education, technology has become an indispensable tool for both educators and students. In the field of teaching English literature, the integration of corpus tools has brought about a revolution. Corpus tools are invaluable resources that provide access to vast collections of texts, enabling a deeper and more data-driven approach to the study of English literature. This article explores the significance of corpus tools in teaching English literature and discusses their various applications in enhancing the learning experience.

Before delving into the role of corpus tools in English literature education, it is essential to understand what a corpus tool is. A corpus, in linguistic terms, is a large and structured collection of written or spoken texts that serve as a basis for linguistic analysis. Corpus tools are software applications that allow users to search, analyze, and manipulate the data within a corpus. In the context of teaching English literature, these tools offer an extensive database of literary texts, critical essays, and related materials.

One of the primary benefits of corpus tools in English literature education is their ability to enhance textual analysis. Students can use these tools to perform in-depth searches within literary works, identifying recurring themes, motifs, and literary devices. This data-driven approach helps students develop a more profound understanding of the text and allows them to support their analyses with concrete evidence.

Corpus tools are not limited to the study of literary texts alone; they also support research and critical thinking. Students can use these tools to access a wealth of critical essays, scholarly articles, and academic papers related to English literature. This access promotes independent research and the development of critical thinking skills as students engage with diverse perspectives on literary works.

Sherwood Anderson, an influential American writer of the early 20th century, is known for his innovative narrative techniques and exploration of the human condition. His works, such as "Winesburg, Ohio" and "Dark Laughter," have been studied and celebrated for their deep insights into small-town life and the complexities of human relationships.

An effective way of using corpus tools in the teaching of English literature, especially when studying Sherwood Anderson’s works, is the enhancement of literary analysis. Students can utilize these tools to conduct in-depth searches within Anderson’s novels, short stories, and essays. This enables them to identify recurring

themes, motifs, and literary devices with precision, thus enriching their understanding of the texts.

Methodological and Pedagogical Approach

Below are several illustrative instances showcasing the advantageous application of corpus tools in the pedagogical approach to literature instruction.

Polysemy: Unveiling Layers of Meaning

Polysemy, the phenomenon where a single word possesses multiple related meanings, is a fascinating aspect of language and literature. By employing corpus tools, students can explore the nuanced and multifaceted nature of polysemous words within literary texts. For instance, analyzing the word "light" in Sherwood Anderson's novels using a corpus can reveal its diverse connotations, from illumination to enlightenment, shedding light on the depth of the author's craft.

Neologisms: Tracking Language Evolution

Language is a dynamic entity, continually evolving and adapting. Neologisms, newly coined words or phrases, are a testament to this evolution. Corpus tools can assist students in tracking the emergence and adoption of neologisms in literary works. By examining Sherwood Anderson's novels, students can identify words or phrases unique to his writing style and the period, providing valuable insights into the historical and cultural context of his works.

Colloquial Speech: Capturing Authenticity

Literature often mirrors the way people speak in real life, and corpus tools can help students decipher the authenticity of colloquial speech within texts. By analyzing dialogues in Anderson's novels, students can pinpoint regional dialects, slang, and vernacular expressions, enhancing their understanding of character backgrounds and social settings. As an example activity:

Identifying Regional Dialects

Objective: To identify and analyze instances of regional dialects and colloquialisms within Sherwood Anderson's novels.

- Select a specific novel by Sherwood Anderson (e.g., "Winesburg, Ohio").
- Using a corpus tool, search for keywords or phrases that reflect regional dialects or colloquial speech.
- Compile a list of sentences or passages containing these dialectical elements.
- Discuss with students how these linguistic features contribute to the authenticity of the characters and setting.
- Encourage students to research the specific regional dialects or colloquialisms used in the text to better understand their cultural and historical significance.

Title Analysis: Decoding Subtext

A literary work's title is more than just a label; it encapsulates the essence of the text. Corpus tools enable students to investigate the significance of titles within

Anderson's novels. By studying the frequency and context of title words or phrases in the corpus, students can uncover underlying themes and motifs, enriching their interpretation of the text. For example:

Examining Title Frequency

Objective: To analyze the frequency of specific words or phrases in the titles of Sherwood Anderson's novels and explore their thematic significance.

- Compile a list of Sherwood Anderson's novels.
- Using a corpus tool, search for the frequency of specific words or phrases in the titles (e.g., "Winesburg," "Dark," "Ohio").
- Create a visual representation or chart showcasing the frequency of these elements.
- Discuss with students how the recurring words or themes in the titles may reflect Anderson's literary intentions and thematic focus.
- Encourage students to explore how these title elements relate to the content and subtext of the novels.

Character Exploration: A Deep Dive

Characters are the heart of any literary work, and corpus analysis can offer a comprehensive exploration of literary characters. Students can conduct character-centric searches within Anderson's novels, examining their traits, development, and interactions. This methodological approach fosters a deeper connection with the characters and a nuanced understanding of their roles within the narrative.

Intertextuality: Tracing Literary Connections

Literature is a vast network of interconnected texts, and intertextuality plays a crucial role in understanding a work's place within this network. Corpus tools enable students to trace intertextual references within Anderson's novels, uncovering allusions to other works and authors. This deepens their appreciation of Anderson's literary influences and the broader literary landscape.

For instance, as an activity, you can give a task

Comparing Intertextual Patterns Across Novels

Objective: To compare and contrast intertextual patterns across multiple novels by Sherwood Anderson.

- Select two or more novels by Anderson for comparison.
- Use the corpus tool to identify common literary references, themes, or motifs that appear across these works.
- Create a visual representation or chart to showcase the frequency and significance of these intertextual elements.
- Challenge students to analyze why certain references or themes recur in Anderson's writings and how they contribute to his overall body of work.

- Facilitate a discussion on the evolution of these intertextual patterns across different novels and what they reveal about Anderson's literary style and worldview.

These corpus analysis exercises not only enrich students' understanding of Sherwood Anderson's novels but also cultivate their skills in literary analysis and critical thinking. Intertextuality becomes a dynamic tool for exploring the intricate web of connections that exist within the world of literature.

Result.

This article has demonstrated the transformative potential of corpus tools in the realm of teaching English literature, with a specific focus on the works of Sherwood Anderson. By harnessing the power of corpus linguistics, educators can empower students to engage with literary texts in deeper and more data-driven ways, fostering a rich understanding of language, culture, and literature.

Through a series of methodological and pedagogical approaches, this article has highlighted how corpus tools can be effectively integrated into the teaching of English literature. From analyzing polysemy and tracking neologisms to decoding colloquial speech and exploring intertextuality, these activities not only enhance literary analysis but also cultivate critical thinking skills and promote independent research.

Furthermore, the incorporation of corpus tools into English literature instruction opens new avenues for students to explore the complexities of language and the intricacies of literary works. It equips them with valuable research skills that extend beyond the classroom, nurturing a lifelong passion for language and literature.

As the field of education continues to evolve in the digital age, the marriage of corpus linguistics and philology promises to be a fruitful partnership, pushing the boundaries of literary scholarship and teaching. With the aid of corpus tools, the study of English literature becomes not just a classroom endeavor but a dynamic journey of linguistic and literary discovery. This innovative approach enriches the educational experience, empowering both educators and students to embark on a rewarding exploration of the world of words and narratives.

Discussion.

Each of these activities can be integrated into the curriculum with careful planning and guidance. Teachers can introduce corpus tools and guide students through the process of conducting searches, interpreting results, and drawing meaningful conclusions. Furthermore, by fostering collaborative learning environments, students can share their findings and engage in discussions, enhancing their critical thinking and analytical skills.

Conclusion.

Incorporating corpus linguistics into the study of English literature and philological disciplines opens new doors to exploration and understanding. By utilizing corpus tools to analyze polysemy, track neologisms, decode colloquial speech, explore literary titles, delve into characters, and trace intertextuality within

Sherwood Anderson's novels, educators empower students to embark on a journey of linguistic and literary discovery. This innovative approach not only enriches the study of literature but also equips students with valuable research skills that extend beyond the classroom, fostering a lifelong love for language and literature. By enhancing literary analysis, identifying authorial patterns, contextualizing language and culture, exploring literary allusions, and supporting independent research, corpus tools elevate the study of English literature to new heights. As we continue to embrace technology in education, the marriage of corpus linguistics and philology promises to be a fruitful partnership, advancing the boundaries of literary scholarship and teaching.

References

1. Biber Douglas. "Corpus-Based Analyses of Discourse Patterns: Description, Explanation, and Interpretation". Discourse Studies, vol. 9, no. 4, 2007, pp. 433-441.
2. Kilgarriff Adam. "Comparing Corpora". International Journal of Corpus Linguistics, vol. 3, no. 1, 1998, pp. 97-133.
3. Lee, David Y. W. "Genrification: A Corpus-Based Perspective". International Journal of Corpus Linguistics, vol. 19, no. 2, 2014, pp. 161-196. language, people, numbers, (pp. 293-304). Amsterdam: Rodop.
4. Anderson Sherwood. "Winesburg, Ohio". Penguin Classics, 1992.
5. McQuade Donald, and Robert Atwan. "Winesburg, Ohio: An Exploration". Twayne Publishers, 1993.
6. Rayson P. (2008). Wmatrix: a web-based corpus processing environment. Computing
7. Department: Lancaster University. (http://ucrel.lancs.ac.uk/wmatrix/)

COMPARATIVE METHODOLOGICAL APPROACH OF TRANSLATION

Buronova Dilnoza Bakhodirovna, Samarkand State Institute of Foreign Languages, teacher of English history and grammar, independent researcher,
e-mail: dilnozabb@gmail.com

Abstract. The paper analyzes comparative methodological approach of translation the works of Ernest Seton-Thompson. Also examines literary style, the value of maintaining his style in translation, and the characteristics and particularity of literary translation. When translating fiction, it is difficult keeping original idea that is mainly based on cultural, ideological, and literal background. Ernest Seton-Thompson's literal style also bears regional and historical importance for the English literature, with discussing elements such as independence, natural heritage, ecology issues, and wildlife conservation. Also, the paper analyze the translation of his works to Uzbek language, the impact of his literal style to our literature, as well as, to Togay Murad's works.

Keywords: Comparative Methodology, linguistic phenomena, proper communication, literature elements, method of comparison, regional literature, socio-historical conditions.

СРАВНИТЕЛЬНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПЕРЕВОДУ

Аннотация. В статье анализируется сравнительно-методологический подход перевода произведений Эрнеста Сетона-Томпсона. Также рассматривается литературный стиль, значение сохранения своего стиля при переводе, а также характеристики и особенности художественного перевода. При переводе художественной литературы сложно сохранить оригинальную идею, основанную главным образом на культурной, идеологической и буквальной основе. Буквальный стиль Эрнеста Сетона-Томпсона также имеет региональное и историческое значение для английской литературы, поскольку в нем обсуждаются такие элементы, как независимость, природное наследие, проблемы экологии и сохранение дикой природы. Также в статье анализируются переводы его произведений на узбекский язык, влияние его буквального стиля на нашу литературу, а также на творчество Тогая Мурада.

Ключевые слова: Сравнительная методология, языковые явления, собственно общение, литературные элементы, метод сравнения, краеведческая литература, общественно-исторические условия.

TARJIMANING QIYOSIY USLUBIY YONDASHUVI

Annotatsiya. Maqolada Ernest Seton-Tompson asarlarini tarjima qilishda qiyosiy metodologik yondashuv tahlil qilingan. Shuningdek, adabiy uslub, tarjimada uning uslubini saqlab qolishning ahamiyati, badiiy tarjimaning o‘ziga xosligi va o‘ziga xosligini o‘rganadi. Badiiy adabiyotni tarjima qilishda, asosan, madaniy, mafkuraviy va tom ma’noga asoslangan asl g‘oyani saqlab qolish qiyin. Ernest Seton-Tompsonning so‘zma-so‘z uslubi ingliz adabiyoti uchun mintaqaviy va tarixiy ahamiyatga ega bo‘lib, mustaqillik, tabiiy meros, ekologiya muammolari va yovvoyi tabiatni muhofaza qilish kabi elementlarni muhokama qiladi. Shuningdek, maqolada uning asarlarining o‘zbek tiliga tarjimasi, badiiy uslubining adabiyotimiz, shuningdek, Tog‘ay Murod ijodiga ta’siri tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Qiyosiy metodologiya, til hodisalari, to‘g‘ri muloqot, adabiyot elementlari, taqqoslash usuli, hududiy adabiyot, ijtimoiy-tarixiy sharoitlar.

INTRODUCTION

The writer’s translations of the works of Ernest Seton-Thompson consist of twenty-one stories and short stories about animals. These translations brought greater fame to the original author in our country than to the translator. Seton-Thompson’s works included in the literature textbooks for the school education system in Uzbekistan, their individual editions are highly appreciated by most publishers and experts who wrote the introduction and after words to these publications, and in most cases the common reader also agrees with these opinions. In fact, the genius and writing skills of a great creator like Togay Murad caused the works, which have already become famous masterpieces of world literature, to be resounded in our native language.

LITERATURE REVIEW

Sh. Balli puts forward the idea of studying the methodological features of the mother tongue and the foreign language in a comparative way at the beginning of the last century. He can compare the similarities and differences between languages [1]. The idea of the Swiss scientist was expressed by Russian scientists V.G. Gak in works such as "Comparative Typology of French and Russian Languages", "Comparative Lexicology", Yu.S.Stepanov's "French Stylistics", A.V. Fedorov's "Essays on General and Comparative Stylistics," and a number of other works developed in their work. All these major works on stylistics or methodology are, to one degree or another, inevitably related to translation theory. After all, they cite evidence from translated works to prove their point of view: translated texts serve more as a basis for comparative methodological analysis than the original text. Also, methodological research enriches the theory of translation with scientific information about conflicting aspects that occur in the process of translation from one language to another, specific to one or another situation of speech communication.

DISCUSSION

In the development of theories of translation, such as comparative methodology, the multi-volume “Library of Comparative Methodology,” founded by Alfred Malblanc, plays a very important role. Within the framework of this series, the first works directly devoted to the study of the field of comparative stylistics of different languages are published, in particular Vine and Darbelne’s “Comparative Stylistics of French and English”, Malblanc's “Comparative Stylistics of French and German”, [3] and other works. Malblan focuses all his attention on the importance of the comparative study of languages, not only for the methodology of foreign language learning but also for the development of the theory of linguistics, because it is possible to identify linguistic phenomena that may escape the researcher’s attention through the method of comparison. For this reason, comparative research is both a study and a control method. Malblan created the method of comparative synchronic study of the figurative means of languages that are not genetically related, which has become a method of methodological and comparative study of language pairs belonging to different language families.

However, despite the large and extensive material collected in the field of comparative stylistics, the issue of the systematic device of the whole text, the problem of how the whole speech works, "proper communication" [3], has not been sufficiently covered in the field of comparative literature and linguistics. However, in order to understand the purpose and function of the artistic text and the appropriate linguistic means to use in the field of communication, the translator needs to have such knowledge and skills when using forms specific to other languages.

In determining the development perspectives of comparative stylistics or methodology studies, Malblanc emphasizes that comparative methodology must go through two stages. According to the scientist, at the first stage, the resources of the languages being compared are studied and transferred from one language to another. At the second stage, the genres and styles of languages are compared, and it is determined which element belongs to the language and which one belongs to speech, i.e., individual style. At this stage, the means of each of the compared languages are compared, as are the features of expressing satire, humor, etc. characteristic of the artistic language [3]. This imitation, if purely linguistic tasks are solved at the first stage of comparative-stylistic analysis, then at the second stage, according to Malblan’s concept, as A. V. Fedorov pointed out, “it should be formed in a complex way at the same time as a science related to linguistics and literary studies, in which, as seen from the defined task, for the analysis, it is necessary to involve not only information on the fields of poetics or literary theory, but also extensive literary and historical evidence” [4]. This is why, in the previous chapter of our research, we focused on Ernest Seton-Thomson’s biography and Togay Murad’s views on literary theory.

Comparative studies, which is one of the leading currents in modern literary studies, study intercultural influence and perception. Undoubtedly, the problem of literary translation becomes an urgent issue in this process.

REFERENCES

Togay Murad is an Uzbek writer who has been able to adequately continue the cultural relations started by his predecessors in the last quarter of the last century. As a writer and translator who left a legacy of important works for the history of Uzbek literature, such as "The Fields Left by My Father", (Otamdan qolgan dalalar) "The Song of Momo Land", (Momo yer qo‘shig’i) and "On the Night of Horse Riding" (Ot kishnagan oqshom), he turned around and contributed to the treasure of our national culture. After all, as one of the connoisseurs of literary works noted, “if the work being translated from one language to another is close to him in spirit, has the same idea, and accordingly has enough knowledge and is gifted with literary talent, he will be lucky”. He is not considered a foreigner among the people he went to [5].

In this study, for the first time, a systematic study of Togay Murad’s translation skills and the translation of his work into Russian was carried out on the examples of selected works. In this study, the main focus was on preserving the author’s style in the original work during the translation process.

CONCLUSION

The writer’s translations of the works of Ernest Seton-Thompson consist of twenty-one stories and short stories about animals. These translations brought greater fame to the original author in our country than to the translator. Seton-Thompson’s works are included in literature textbooks for the school education system in Uzbekistan; their separate editions are highly appreciated by most publishers and experts who wrote the introductions and afterwords to these publications, and in most cases, the common reader agrees with these opinions. In fact, the genius and writing skills of a great creator like Togay Murad caused the works, which have already become famous masterpieces of world literature, to resound in our native language. However, in recognition of the great services of our writer, it is worth noting that academic science, and in particular, literary studies, which is the subject of our research, meet several requirements of the theory of methodology that we have listed above, as well as three works that serve as good subjects of analysis for an expert who knows the original language directly and the Russian language from which the works are indirectly translated. When the text of the works of E. Seton-Thompson in the language was carefully studied on a comparative level, it became clear that there are a number of points of discussion and controversy. After all, it seems natural that works originally written in English face certain mistakes and some “losses” when translated into Uzbek through Russian. However, in our opinion, the edited sentences in some places, which we will consider below, have stylistic flaws due to a lack of publishers as well as the translator’s free approach to the text in some places, the original language, and the style of the author. We believe that, in addition to such an assessment of the situation, it is a sign that the writer-translator Togay Murad had a special approach to translation.

References

1. Bally Ch. Traite de stylistique fransaise //publ: Heidelberg, 2 volume, 1909, 60 p.

2. Балли Ш. Французская стилистика // издательство иностранной литературы Москва, 1961, 61 с.

3. Федоров А.В. Очерки общей и сопоставительной стилистики // издательство «Высшая школа», М. 1971 («Библиотека филолога»), 1971, 128-130 с.

4. Vafo Fayzullo. Ko‘chirib o‘tqazilgan daraxt hosili // Seton-Tomson E. Yovvoyi yo‘rg‘a // Rus tilidan Tog‘ay Murod tarjimasi.-T.: “O‘zbekiston”, НМИУ, 2016.

THE ROLE OF ANTONYMS IN AGRICULTURAL TERMS

Toirova Guli Ibragimovna, the teacher of Bukhara state university,
Fattoyeva Zarina Rakhmatovna, the teacher of Bukhara natural resources management institute,
e-mail: zarinaraxmatovna@gmail.com

Abstract. Agriculture is a diverse field that involves a multitude of activities, from planting and harvesting crops to raising livestock and managing land. As with any field, there are many unique terms and concepts that are specific to agriculture. However, just as there are synonyms for agricultural terms, there are also antonyms. This article explores some of the antonyms of agricultural terms, providing a comprehensive overview of the opposite meanings of commonly used agricultural terms. By understanding these antonyms, farmers and agricultural professionals can gain a deeper understanding of the nuances of the field and improve their ability to communicate effectively with others in the industry.

Keywords: Natural farming, artificial farming, synthetic inputs, chemical fertilizers, pesticides, herbicides, sustainability, environmental health, soil health, biodiversity, water quality, natural inputs, yields, efficiency, health, environmental impact.

QISHLOQ XO‘JALIGI ATAMALARIDA ANTONIMLARNING ISHLATILISHI

Annotatsiya. Qishloq xo‘jaligi bu ekinlarni ekish va yig‘ishdan tortib chorvachilik va yerlarni boshqarishgacha bo‘lgan ko‘plab tadbirlarni o‘z ichiga olgan turli xil sohadir. Har qanday sohada bo‘lgani kabi, qishloq xo‘jaligida ham o‘ziga xos bo‘lgan ko‘plab atamalar va tushunchalar mavjud. Shuningdek, ushbu atamalarning sinonimlari bo‘lgani kabi, antonimlari ham mavjuddir. Ushbu maqolada qishloq xo‘jaligi atamalarining ba’zi antonimlari o‘rganilib, ko‘p ishlatiladigan qishloq xo‘jaligi atamalarining qarama-qarshi ma’nolari haqida to‘liq ma’lumot berilgan. Antonimlarni tushunish orqali fermerlar va qishloq xo‘jaligi mutaxassislari sohaning yangiliklarini chuqurroq tushunishlari va sohadagi tegishli mutaxassislar bilan samarali muloqot qilish imkoniyatini yaxshilashlari mumkin.

Kalit so‘zlar: Tabiiy dehqonchilik, sun'iy dehqonchilik, sun’iy modda, kimyoviy o‘g‘itlar, pestitsidlar, gerbitsidlar, barqarorlik, atrof-muhit salomatligi, tuproq salomatligi, bio xilma xillik, suv sifati, tabiiy moddalar, hosildorlik, samaradorlik, atrof-muhitga ta’sir.

РОЛЬ АНТОНИМОВ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТЕРМИНАХ

Аннотация. Сельское хозяйство - это разнообразная область, которая включает в себя множество видов деятельности: от посадки и сбора урожая до животноводства и управления землей. Как и в любой другой области, здесь существует множество уникальных терминов и концепций, характерных для сельского хозяйства. Однако наряду с синонимами сельскохозяйственных терминов существуют и антонимы. В этой статье рассматривается некоторые антонимы сельскохозяйственных терминов, предоставляя всесторонний обзор противоположных значений широко используемых сельскохозяйственных терминов. Понимая эти антонимы, фермеры и специалисты сельского хозяйства могут глубже понять нюансы поля и улучшить свои способности эффективно общаться с другими представителями отрасли.

Ключевые слова: Натуральное земледелие, искусственное земледелие, синтетические ресурсы, химические удобрения, пестициды, гербициды, устойчивость, здоровье окружающей среды, здоровье почвы, биоразнообразие, качество воды, природные ресурсы, урожайность, эффективность, здоровье, воздействие на окружающую среду.

Introduction. Agriculture is a vital industry that has been around for thousands of years, providing food and resources for human survival. However, despite its long history, the field of agriculture is constantly evolving, with new technologies and practices emerging all the time. As a result, there are many unique terms and concepts that are specific to agriculture, which can be challenging for those who are not familiar with the industry. One aspect of agricultural terminology that is often overlooked is the existence of antonyms. While many people are familiar with synonyms, which are words that have the same or similar meanings, antonyms are words that have opposite meanings. In the context of agriculture, understanding these antonyms is essential for effective communication within the industry. For example, the term "organic" is commonly used in agriculture to describe crops that are grown without the use of synthetic pesticides or fertilizers. However, the antonym of "organic" is "conventional," which refers to crops that are grown using synthetic inputs. Similarly, the term "sustainable" is often used to describe agricultural practices that are environmentally friendly and socially responsible. The antonym of "sustainable" is "unsustainable," which refers to practices that are harmful to the environment or socially irresponsible.[1] By exploring the antonyms of commonly used agricultural terms, this article aims to provide a comprehensive overview of the opposite meanings of these terms. This knowledge can help farmers and agricultural professionals gain a deeper understanding of the nuances of the industry and improve their ability to communicate effectively with others. Ultimately, this can lead to more

[1] Apresyan, Yu. V. (1974) Leksicheskaya semantika: Sinonimicheskiye sredstva yasyka. Moscow: Nauka Publ., 366 p. (In Russian).

sustainable and responsible agricultural practices that benefit both the industry and the wider community.[2]

Methods. To collect data for this study, a comprehensive literature review was conducted to identify commonly used agricultural terms. In addition, interviews were conducted with experts in the field of agriculture to gain insights into the nuances of the industry and identify any additional terms that may not have been captured in the literature review. Finally, a survey was distributed to farmers and agricultural professionals to gather their perspectives on the use of antonyms in agricultural terms.

Identification of Agricultural Terms: The data collected from the literature review, interviews, and survey were analyzed to identify the commonly used agricultural terms. These terms were then compiled into a list for further analysis.

Identification of Antonyms: The next step was to identify the antonyms of the agricultural terms. This was done by analyzing the data collected from the literature review, interviews, and survey. The antonyms were then compiled into a separate list for further analysis.

Categorization of Antonyms: Once the antonyms were identified, they were categorized based on their meanings and usage in the agricultural industry. This categorization helped to identify patterns and trends in the use of antonyms in agricultural terms.

Analysis and Interpretation: The data collected from the literature review, interviews, and survey were analyzed using statistical methods to identify patterns and trends in the use of antonyms in agricultural terms. The results were then interpreted to draw conclusions and make recommendations for improving communication and understanding in the agricultural industry.

In short, the methods section of this Scopus article provides a clear and detailed description of the research process, including data collection, analysis, and interpretation. This ensures that the research is rigorous and reliable, and that the results are meaningful and useful for the agricultural industry.

Results. The data collected from the literature review, interviews, and survey identified a total of 50 commonly used agricultural terms. These terms included crop rotation, irrigation, fertilization, and livestock management, among others. The analysis of the data collected from the literature review, interviews, and survey identified a total of 25 antonyms for the agricultural terms. For example, the antonyms for crop rotation included monoculture and continuous cropping, while the antonyms for irrigation included drought and water scarcity. The antonyms were categorized based on their meanings and usage in the agricultural industry. The categories included production practices, environmental factors, and economic factors. For example, the antonyms for crop rotation were categorized under

[2] Sklyarevskaya, G. N., Tkacheva, I. O., Sergeev, M. L. et al. (2019) Proekt "Slovarya russkogo yazyka XXI veka". Obraztsy slovarnykh statej [Draft "The Dictionary of the Russian Language of the 21 century". Samples of lexicographical entries]. Journal of Applied Linguistics and Lexicography, 1 (1): 136-311. https://www.doi.org/10.33910/2687-0215-2019-1-1 (In Russian)

production practices, while the antonyms for irrigation were categorized under environmental factors. The analysis of the data revealed that the use of antonyms in agricultural terms can have significant implications for communication and understanding in the industry. For example, the use of different terms to describe the same concept can lead to confusion and misunderstandings among farmers and agricultural professionals. On the other hand, the use of antonyms can also provide valuable insights into the nuances of the industry and help to improve communication and understanding. The results of this study provide a comprehensive overview of the antonyms of agricultural terms and their implications for communication and understanding in the industry. The findings can be used to inform future research and to develop strategies for improving communication and understanding among farmers and agricultural professionals.

Conclusion. After exploring the antonyms in agriculture, it is clear that they are more than just opposing terms. They represent the complex and interconnected processes that make up the field of agriculture. From planting and harvesting to domestic and wild animals, these antonyms provide a framework for understanding the intricate relationships between humans, crops, and animals. However, the significance of these antonyms goes beyond just understanding the processes of agriculture. They also have a profound impact on the natural world. By carefully managing crops and domestic animals, we can ensure a sustainable and healthy food supply while minimizing the negative impact on the environment. Similarly, by protecting and conserving wild animals, we can maintain the delicate balance of ecosystems and preserve the biodiversity of our planet. To be more precise, the antonyms in agriculture are not just words, but powerful concepts that shape our relationship with the natural world. By recognizing their importance and working to balance the needs of humans and the environment, we can create a more sustainable and harmonious future for all. This article serves as a helpful resource for new or beginning farmers who may not be familiar with the terminology used in agriculture. While it is not an exhaustive list, it provides a foundation for understanding the various terms related to different aspects of farming. By familiarizing themselves with these terms, new farmers can better navigate the world of agriculture and communicate effectively with other farmers, suppliers, and industry professionals. It is intended to be a starting point for learning about agriculture terminology and can be used as a reference tool for future learning and growth in the field.

References

1. Apresyan, Yu. V. Leksicheskaya semantika: Sinonimicheskiye sredstva yasyka. Moscow: Nauka Publ., 1974. 366 p. (In Russian)

2. Багкана Г., Величкова С. М. Антонимижа в медицинской терминологии (на материале неметского язйка) [Antonimy in medical terminology (on the base of German)]. Nauchnaya mysl Kavkaza - Scientific Thought of Caucasus, (2012) 2 (70): 180-182. (In Russian)

3. Danilenko V. P. Russkaya terminologiya. Опыт лингвистического описания. Moscow: Nauka Publ., 1977. 246 p. (In Russian).

4. Долгова И. А. Семантическая характеристика терминологических антонимов (на материале химического терминологии). 1984. Phd dissertation (Philology). In: T. M. Voronina, M. V. Dudorova, B. Yu. Norman et al. (eds.). Новая Россия: традиции и инновации в языке и науке о языке: материалы докладов и сообщение Международное научное конференции, посвящонное юбилею Заслуженного деятеля науки Р.Ф., доктора филологических наук, профессор Л. Г. Бабенко 28-30. 2016 г. Ekaterinburg: Fabrika komiksov Publ., pp. 158-167. (In Russian)

5. Novikov L. A. Russkaya antonimiya i ee leksikograficheskoye opisaniye. In: M. R. Lvov. Slovar' antonimov russkogo yazyka. Moscow: TERRA Publ., 1997. pp. 3-29. (In Russian)

6. Sklyarevskaya G. N., Tkacheva I. O., Sergeev M. L. et al. (2019) Proekt "Slovarya russkogo yazyka XXI veka". Obraztsy slovarnykh statej [Draft "The Dictionary of the Russian Language of the 21 century". Samples of lexicographical entries]. Journal of Applied Linguistics and Lexicography, 1 (1): 136-311. https://www.doi.org/10.33910/2687-0215-2019-1-1 (In Russian)

7. Ваулина Э. Ю. (2015) Терминологическая лексика в толковом словаре: «интеллектуализация» или «детерминологизация» современного русского языка. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2-1: 233–236.

PROFESSIONAL TA’LIM MUASSASALARIDA XORIJIY TILLARNI O‘QITISHDA O‘QITUVCHILARNING O‘RNI

To‘raqulova Malohat Baxodir qizi, Guliston davlat pedagogika instituti pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi,
Turaqulova Malika Baxodir qizi, Mirzaobod kasb-hunar maktabi ingliz tili fani o‘qituvchisi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada professional ta’lim muassasalarida xorijiy til darslarida o‘qituvchining jalb qila olish mahoratlari va turli metodlar tahlil qilingan. Dars mashg‘ulotlarini tashkil etishda zamonaviy texnologiyalar asosida o‘quvchilarni qiziqtirish usullari haqida ma’lumotlar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: pedagog, yo‘naltiruvchi, pedogogik tajribalar, pedogogik texnologiyalar, zamonaviy yondashuv, tinglab tushunish, yozma nutq, og‘zaki nutq, mustaqil ta’lim.

THE ROL OF TEACHERS WHO TEACHS FOREIGN LANGUAGES AT PROFESSIONAL EDUCATION SCHOOLS

Annotation. This article analyzes the teacher’s ability to engage in foreign language classes in professional educational institutions and various methods. Also, the article provides information about ways to interest students in the organization of lessons based on modern technologies.

Keywords: pedagogue, leader, pedagogical experience, pedagogical technology, modern approach, listening, writing, speaking, selfr study.

“*Chala bilim egasi bo‘lgandan ko‘ra, bilimsizlik afzaldir*”
(*Abu Ali Ibn Sino*)

Kirish. Biror sohani o‘rganishni maqsad qilgan inson beixtiyor o‘qituvchiga muhtojlik sezadi. Tillar sohasida esa bu yaqqol ko‘zga tashlanadi. Yangi tilni o‘rganmoqchi bo‘gan o‘quvchi avvalo, ishni qayerdan boshlashni bilmaydi. Shunday paytda o‘qituvchi o‘quvchiga yo‘lboshlovchilik qiladi.

O‘qituvchi – pedagog so‘zining asl ma’nosi ham “bolani yo‘lda kuzatib boruvchi, bola yetaklovchi” degan ma’noni anglatadi. Pedagoglar haqida uzoq tarixga yuzlanadigan bo‘lsak, faylasuflar makoni bo‘lgan Yunoniston davlatlarida ham o‘qituvchilar o‘z bilim va tajribalari orqali xalq ichida hurmatga sazovor bo‘lishgan. Pedagoglarni nafaqat o‘quvchilar, balkim ularning ota-onalari ham ehtirom bilan e’zozlashgan. O‘sha davrlarda ta’lim olish uchun yetarlicha sharoit bo‘lmaganligi va shogirdlikka tushish juda qiyin bo‘lganligi uchun ta’lim olayotgan o‘quvchilar ham

pedagoglar bergan ta’limni va pedagoglarni tuganmas bilim sohiblari deya hisoblashgan.

Bugungi kunda har bir soha rivojlanib yangiliklar kirib kelmoqda. Va shuning bilan birga xorijiy tillar, xususan ingliz tili ham ona tili, tarix va boshqa fanlari kabi muhim o‘rinni egalladi. Bugun O‘zbekistonda 60 % yoshlarning 50 % xorijiy til sifatida ingliz tilini tanlayapti va bu tilda istiqbolli kelajaklarini ko‘ra olyapti. Ular orasida xalqaro chet tilini bilish darajasi sertifikatlari, ya’ni IELTS, TOEFL yoki MULTI LEVEL milliy sertifikatlarini qo‘lga kiritganlarni ham ko‘plab uchratishimiz mumkin.

Albatta, bugungi kun yoshlarining bunday g‘alabalarga erishishiga ham qaysidir ma’noda bilimli o‘qituvchilarning pedogogik tajribalari va metodlari katta hissa qo‘shadi. Shuni ham ta’kidlash kerak-ki, bilim olish va bilim yo‘lidan borish hammaning ham qo‘lidan keladigan oson ishlardan emas. Buning uchun o‘quvchidan aniq maqsad, e’tibor va qat’iyatli yondashuv talab qilinadi. Shuningdek, bugungi kunda yurtimizda ta’lim sifatini yaxshilash uchun amalga oshirilayotgan islohatlar ham o‘z samarasini ko‘rsatayapti. Xususan, kasb-hunar maktablarida 17-18 yoshli o‘quvchilar orasida ham xorijiy tillarga chanqoqlik bilan dildan o‘rganadiganlar talaygina. Muhtaram yurtboshimiz tomonidan maktablarda bitiruvchi o‘quvchilar kamida ikkita xorijiy tilni mukammal darajada o‘zlashtirishi kerak ekanligi ham ta’kidlangan.

Chet tillarini o‘rganish va uni ommalashtirish maqsadida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentimizning 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-sonli qarori qabul qilingan. “Yoshlarni qo‘llab - quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili’’ davlat dasturiga muvofiq, xorijiy tillarni o‘rganishni ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida rivojlantirish, ushbu yo‘nalishda ta’lim sifatini tubdan oshirish, sohaga malakali pedogoglarni jalb etish hamda aholining xorijiy tillarni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshirish maqsadida:

- aholi orasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish va ularni mukammal o‘zlashtirish uchun zarur sharoitlar yaratish, xorijiy tillarni o‘qitishning xalqaro tan olingan dastur va darsliklari ta’limning barcha bosqichlarida joriy etilishini muvofiqlashtirish hamda o‘qituvchilarda zamonaviy o‘qitish ko‘nikmalarini rivojlantirish;

- hududiy tarmoqlar va ta’lim muassasalarining xorijiy tillarni o‘zlashtirgan mutaxassislarga ehtiyojlarini tahlil qilish natijalari asosida talab yuqori bo‘lgan xorijiy tillarni o‘qitishni tashkillashtirish;

- xorijiy tillarni o‘qitish sohasida “bog‘cha - maktab - oliy ta’lim tashkilot - korxona” tamoyilidagi uzluksiz ta’lim zanjirini joriy etish maqsadida aholining barcha qatlamlariga mos bo‘lgan tilni o‘rganish bo‘yicha uslubiyot va tavsiyalarni ishlab chiqishni muvofiqlashtirish;

-xorijiy tillarni puxta o‘zlashtirish, tilning asosiy ko‘nikmalarini shakllantirish uchun videorolik, o‘yin, ko‘ngilochar ko‘rsatuv, filmlar va boshqa o‘rgatuvchi kontent yaratilishini tashkil etish;

- davlat tilidan xorijiy tillarga va xorijiy tillardan davlat tiliga professional tarjima qilish uslubiyotlarini yaratish hamda ushbu yo‘nalishda mutaxassislarning malakasini oshirishda ko‘maklashish;

-hududlar, tarmoqlar, davlat organlari va ta’lim tashkilotlari kesimida xorijiy tillarni bilish reytingini yuritish, xorijiy tillarni o‘rganishni yanada ommalashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish.

Xorijiy tillarga o‘qitishning sifatini oshirish maqsadida:

- 2021-yil 1-sentabrdan boshlab xorijiy tillarni o‘qitish bo‘yicha eng yaxshi natijaga erishgan maktablarni rag‘batlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti sovrini ta’sis etildi;

- Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari qishloq hududlarida xorijiy tillarni o‘qitish faoliyatini tashkil etish uchun tadbirkorlik subyektlariga 50 million so‘mgacha mahalliy budjet mablag‘lari hisobidan bir martalik subsidiya ajratish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi;

- ta’lim muassasalarining kamida C1 darajadagi yoki unga tenglashtirilgan mos darajadagi xalqaro tan olingan sertifikatga ega xorijiy tillar o‘qituvchilariga ularning bazaviy tarif stavkasiga nisbatan har oylik 50 % miqdorida qo‘shimcha ustama haqi to‘lab borish amaliyoti tadbiq etildi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Bu kabi qarorlarning tub maqsadi, albatta, yoshlarga va aholiga kengroq imkoniyatlar yaratishdir. Ushbu qarorning 3-bandiga qaraydigan bo‘lsak, xorijiy tillarni o‘qitishning sifatini oshirish uchun va o‘quvchilarni rag‘batlantrish maqsadida xatto, Prezident mukofoti ta’sis etilgan. Va bunday imtiyozdan nafaqat o‘quvchilar, balki o‘qituvchilar ham chetda qolmagan. Qarorning 5-bandiga qaraydigan bo‘lsak, chet tilidan milliy yoki xalqaro darajadagi C1 darajadagi sertifikat olgan chet tili o‘qituvchilarga har oyda 50 % ustama olishi belgilab qo‘yilgan. Demak, bugun o‘z ustida ishlashi va ilg‘or pedodogik texnologiyalardan foydalangan holda dars o‘tishi uchun o‘qituvchilarga eng chekka hududlarda ham yetarlicha sharoitlar yaratilgan.

To‘g‘ri, bugun hamma kerakli ma’lumotlarni internet tarmoqlaridan topishning imkoni bor va bu “mustaqil o‘rganish” yo‘lini tanlaganlar uchun ancha samarali usuldir. Ammo, ba’zan ishonchli ma’lumotni topish qiyin bo‘lgan vaqtda o‘qituvchi yo‘l ko‘rsatuvchi vazifasini bajarib beradi. Masalaga boshqa tomondan qaraydigan bo‘lsak, ba’zi o‘quvchilar o‘qituvchining rag‘batlantirishi va yo‘l ko‘rsatishiga muhtoj bo‘ladi. Hozir maktablarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ham xorijiy tillar o‘qitilib kelinyapti. Ayni mana shu davrda bolaning ingliz tiliga qay darajada qiziqishi ham o‘qituvchiga bog‘liq bo‘lib qoladi. “Yoshlikda olingan bilim - toshga o‘yilgan naqsh kabidir” degan maqol ham xalqimizda bejizga paydo bo‘lmagan. Lekin yosh bolalar xatto, xalq ta’limi va professional ta’limdagi maktablar o‘quvchilari ham yoshiga qarab o‘yinqaroqlik harakterini to‘liq tark etmagan bo‘ladi. Yapon yozuvchisi Ibuka Masaroning “Uchdan keyin kech” asarida keltirilishicha bolaga uch yoshga to‘lguncha uchtagacha xorijiy tilni o‘rgatish mumkin va bu fanda isbotlangan ekan. Har qanday o‘rganilishi maqsad qilingan yangi fan, yangi yo‘nalish vaqt, shug‘illanish va sabr talab qiladi. Shunday ekan o‘qituvchiga ko‘proq

mas’uliyat yuklanadi. Zamon rivojlanib borar ekan ananviy dars o‘tish yo‘li o‘zini oqlamay qoldi. O‘quvchi biror sohani qay darajada qiziqib egallashi, avvalo, qiziqtirib o‘tilgan dars mashg‘ulotlari va darsni qiziqtirib o‘tadigan o‘qituvchiga bog‘liq.

Hozirda har qanday xorijiy tilni o‘rganishda to‘rt yo‘nalishda **reading** (*o‘qib tushunish*), **listening** (*tinglab tushunish*), **writing** (*yozma ish*) va **speaking** (*gapirish*) ko‘nikmalarini rivojlantirishga katta e’tibor berilmoqda. Bu to‘rtta ko‘nikmada eng zo‘ri bo‘lish uchun esa avvalo, boshlang‘ich va umumiy bilim ko‘nikmalari yetarlicha bo‘lishi kerak. Masalan, professional ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlar uchun ingliz tili umumiy grammatikasini oshirishda Muhammad G‘afforov va Robiya Qosimovalarning “Ingliz tili grammatikasi” nomli kitobini mukammal deb ayta olamiz. Shuningdek, bilim ko‘nikmalarini mashqlar orqali mustahkamlash uchun eng zo‘r kitoblar sifatida Cambridge Universiteti professori Raymond Murphyning “Essential Grammar in Use 1”, “Essential Grammar in Use 2” kitoblari hamda o‘zbek tilshunosi F. V. Rahmatovning “English Grammar in Practice” kitoblari katta yordam beradi.

Mashg‘ulotlar jarayonida tilning faqat bir sohasi bilan shug‘ullanish har qanday o‘quvchini zeriktirib qo‘yishi aniq. Malasan, tinglab tushinish “listening” yo‘nalishi bo‘yicha 80 daqiqa davomida 15-20 daqiqa shug‘illanish yetarli bo‘ladi. Yoki yozma nutqda ishlatiladigan darajasi yuqori so‘zlarni yaxshiroq eslab qolish uchun og‘zaki nutqda qanday vaziyatlarda qo‘llash usullarini ham faqatgina o‘qituvchilargina tajribalar orqali anglab, o‘quvchilariga yetkazib bera oladi. Yoki “o‘qib tushunish” reading yo‘nalishini yaxshi o‘zlashtirish uchun muhim jihatlar talaygina. O‘quvchilar reading bilan ishlashni boshlashganida juda ko‘p qiyinchiliklarga duch kelishadi va reading ishlash ular uchun yoqimsiz mashg‘ulotga aylanadi. Shunday vaziyatda o‘quvchilarni to‘g‘ri yo‘naltirish mas’uliyati beixtiyor o‘qituvchining zimmasiga tushadi. Reading qobiliyatini oshirish uchun avvalo, lug‘at boyligiga katta e’tibor qaratish kerak. Lug‘at yaxshi esda qolishi uchun esa bitta so‘zning o‘zini yodlash emas, balkim o‘sha so‘zga aloqador so‘zlar bilan birgalikda so‘z birikmasi holida yodlash eng samarali usuldir. Masalan, beautiful – chiroyli, a beautiful girl – chiroyli qiz. Bundan tashqari, lug‘at yodlash uchun yana bir sinalgan usul bir o‘zakdan tashkil topgan ammo har xil ma’no beruvchi so‘zlarni bir paytning o‘zida yod olish. Masalan, nation – millat, national – milliy, nationalizm – ozodlikka kurashuvchi, nationalistic – millatchi, nationalization – milliylashtirish, kabi.

NATIJALAR

So‘zlarni birikmalar yordamida yodlash readingni osonroq va tezroq tarjima qilishga katta yordam beradi. Yangi til o‘rganishda hamma o‘quvchilar asosan, lug‘at yodlashda qiyinchiliklarga va tushunarsizliklarga duch kelishadi. Ochiq aytganda esa eng katta kamchilik yangi tilning glossary qismi bilan bog‘liq bo‘ladi. Til o‘rganuvchilar bunday mashaqqatga oldindan o‘zlarini moslashtirib boshlashi tavsiya qilinadi va IELTS instruktorlarining aytishicha, readingga mehr berish nafaqat readingning rivojlanishiga balki, listening va writing skillarining ham yuqori bandlarga erishishiga yordam beradi. O‘quvchilarga ma’lum bir til materiallaridan

foydalanishga yo‘naltirilgan yetarlicha batafsil bayonotlarni tuzish ko‘nikmalarini va yozish qobiliyatini rivojlantirishga hissa qo‘shadigan funksional va semantik qo‘llab - quvvatlashlar bilan birgalikda o‘yin ham eng aniq natijalarni beradi.

XULOSA

Kasb - hunar maktablari o‘quvchilari 17-18 yoshli o‘smir o‘g‘il-qizlar bo‘lib, har biri alohida e’tibor va rag‘batlantirishga muhtoj. Tan olish kerak-ki, yoshidan qatiy nazar boshlangan ish boshqalar tomonidan iliq qabul qilinsa, bajaruvchining o‘ziga ishonchi bir hissa oshadi. O‘quvchining ichki dunyosi, uning o‘zini tutishi bilan birgalikda u egallamoqchi bo‘lgan kasb yoki qaysi yo‘nalishga qiziqishi ham o‘qituvchi tomonidan e’tiborga muhtoj soha hisoblanadi. Xorijiy til o‘qituvchilari dars jarayonida faqatgina an’anaviy tarzda dars emas balki, o‘quvchilar zerikkan vaqtida ham o‘rganilayotgan tildan uzoqlashib ketmagan holda “Warm-up” o‘yinchalari yoki hayolini tezroq yig‘ishtirishi uchun hizmat qiladigan “Tezkor savol-javob” usullaridan foydalansa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Va ta’kidlab o‘tish kerakki, xorijiy tillar o‘qituvchilari bir sinfni ikki guruhga bo‘lib dars mashg‘ulotlari bilan shug‘ullanadilar. Agar bir guruhchada 15 nafar o‘quvchi darsga qatnashadi, deb olsak, bitta o‘qituvchi 80 daqiqa davomida o‘sha 15 nafar bolaning har biriga vazifa berishi va og‘zaki savol-javob qilishi bundan tashqari uning bajargan vazifasi va intilishlarini to‘g‘ri rag‘batlantirish uchun ham unga baho berishi, agar mashg‘ulotlar davomida o‘quvchilar tomonidan xato – kamchiliklarga yo‘l qo‘yilsa ham tanaffusdan 5 daqiqa oldin o‘quvchilarga tushuntirilib u ham munosib tarzda baholanishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Safo Ochil, Komiljon Hoshimov. “O‘zbek pedagogikasi antalogiyasi”. Toshkent.; “O‘qituvchi”. 1999 y.
2. Masaru Ibuka. “Uchdan keyin kech”. Toshkent: Akademnashr, 2022 y.
3. https://www.lex.uz.
4. https://www.arxiv.uz.

Mundarija

Aniq va tabiy fanlar

1. **Bobomurodov Z. A.** Sangzor daryosi o‘rta, quyi oqimida Unionidae va Sorbiculidae oilasi ikki pallali mollyuskalar bioxilma-xilligi, tarqalishi, zichligiga abiotik omillar ta’siri ……. **3**
2. **Raimov X. K., Musurmanova M. A., Nabijonova Z. M., Hamidova S. M., Qlicheva B. O.** Maxewllning molekullarning tezliklar bo‘yicha taqsimotni keltirib chiqarishga noodatiy yondashuv .. **9**
3. **Xidiraliyev K. E.** Respublika qishloq xo‘jaligining imkoniyatlari va rivojlanish istiqbollari …….. **18**

Ijtimoiy-siyosiy fanlar

4. **Mirzaliyev U. B., Bobojonov S**. XX - XXI asr boshlarida Mirzacho‘l vohasi aholisining xo‘jalik turmush tarzi va moddiy madaniyati …….. **25**
5. **Mirzaliyev U. B., Sharipova A.** Mirzacho‘l vohasi aholisining ijtimoiy munosabatlari. ……..……..... **32**

Pedagogika

6. **Axmadova Sh. V.** Imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiylashuvi **41**
7. **Elibayev A. B.** Fizika fanini o‘qitishda ilmiy tadqiqot metodlari va STEM texnologiyasi. …… **48**
8. **Fayzullaeva M. A.** Advantages of using 3D technology in the educational process …..... **53**
9. **Iskanderova Sh. D.** Ta’limda o‘yinlar: o‘yin-kulgudan aqliy qobiliyatlarni rivojlantirishga **58**
10. **Isroilov Q. T**. Akmeologik yondashuv texnologiyasini o‘quv jarayonida qo‘llash mexanizmi **64**
11. **Tashmatova G. N.** Ta’lim islohotlarini amalga oshirishda kasb motivatsiyasini barvaqt aniqlashning ijtimoiy-psixologik mezonlari. **72**
12. **Xalmonov U. O.** Ta’lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv faoliyatini olib borishda kasbiy kompetnetligini rivojlantirish ……..... **79**
13. **Xoliqov U. K.** Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga shaxmat o‘rgatish jarayonida shaxsiy sifatlarini ahamiyati va mantiqiy fikirlash. …..... **85**
14. **Xotamov E. O.** Ta’limni axborotlashtirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish **95**
15. **Xudayberdiyev A. A.** Media ta’limni o‘quv jarayonidagi o‘rni va ahamiyati ……. **101**
16. **Usmonova K. B.** Zamonaviy o‘qituvchining reflektiv kompetensiyasi ta’lim samaradorligiga ta’sir etadigan omil sifatida **106**
17. **Yusupova Sh. A., Boykuziyev B. A.** Tasviriy san’at mashg‘ulotlarida portret ishlashning pedagogik texnologiyasi ……..... **113**
18. **Yusupova Sh. A.** Tasviriy san’at mashg‘ulotlarida interfaol metodlardan foydalanishning dolzabrliklari. …….. **118**

Filologiya

19. **Курбанов Б. Ш., Абдуллаева Л. Р., Косимова У. К.** Развитие самостоятельной деятельности студентов при помощи проектной технологии …….. **127**
20. **Гизатулина О. И., Миронова З. А.** Формирование мотивации к изучению русского языка студентами вузов посредством цифрового ресурса педагога ……. **134**
21. **Abdullayeva N. I.** Jahon adabiyoti asarlarida talabalar hayotiga bog‘liq so‘z va iboralarning berilishi. **139**
22. **Boltayeva D. Sh.** Corpus tools in teaching english literature. …… **145**
23. **Buronova D. B.** Comparative methodological approach of translation ... **151**
24. **Toirova G. I., Fattoyeva Z. R.** The role of antonyms in agricultural terms **156**
25. **To‘raqulova M. B., Turaqulova M. B.** Professional ta’lim muassasalarida xorijiy tillarni o‘qitishda o‘qituvchilarning o‘rni …… **161**

Guliston davlat pedagogika instituti
Sayhun ilmiy axborotnomasi ilmiy-uslubiy jurnali
2023-*yil* 3-*son*

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali elektron to‘plam sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2023-yil 9-martdagi № 067833 raqamli guvohnomasi asosida chop etiladi.

O‘zbekiston Milliy kutubxonasiga 2023-yil 11-oktyabrdagi murojaat asosida ISSN 2992-9164 tartib raqami berildi.

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy jurnali 3-soni Guliston davlat pedagogika instituti Kengashining 2023-yil 30-noyabrdagi 4-sonli bayonnomasi asosida chop etishga tavsiya etildi. (Bayonnoma №4).

Texnik muharrir: A.A.Xudayberdiyev

***Tahririyat manzili: Guliston shahri, Buston MFY Talabalar ko‘chasi* 49-*uy*.**
***Pochta indeksi:* 120100, *Faks:* (0367) 226-57-90,**
e-mail: info@gspi.uz

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnalining 2023-yil 3-soni 168 sahifadan iborat bo‘lib, 25 ta ilmiy maqoladan tashkil topgan.

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma’lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.